

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

29. AASTAKÄIK 2017 NUMBER 2 (335)

Rahvuse paratamatus

Lauri Vahtre 195

Rahvusülikooli...

Toomas Kiho 202

Teoreetilisest keeleteadusest Eestis, semiootikaga seoses:

Kõnelus Haldur Õimuga

Ekaterina Velmezova, Kalevi Kull 212

Millele nad lootsid?: Eesti Rahvaerakonna ja Eesti Maa-
rahva Liidu maapoliitika ning selle kujunemine

1919. aasta maaseaduse eel. I

Eli Pilve 239

Boolerost “Koiduni”

Kaire Maimets 261

Luulet

Sophie Reyer 274

Tõlkinud Jüri Talvet

Eestistades Bioni: Wilfred R. Bioni metapsühholoogiline
käsitus mõtlemisest. I

Meelis Sütt, Ants Parktal 281

Usundid Kušaani impeeriumis <i>János Harmatta, Baij Nath Puri, Leonid Lelekoy,</i> <i>Sarvar Humāyūn, Dines Chandra Sircar</i>	302
<i>Tõlkinud Jaan Lahe</i>	
<i>Arvustus:</i> Peter F. Strawson. <i>Analüüs ja metafüüsika: Sisse-</i> <i>juhatus filosoofiasse.</i> (Avatud Eesti raamat.) Tlk ja järel- <i>sõna: Tiiu Hallap. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2016.</i> 197 lk.	
<i>Uku Tooming</i>	334
Ise tegi! Zygmunt Bauman, Rein Raud. <i>Iseduse prakti-</i> <i>kad.</i> Tlk Olavi Teppan. (Bibliotheca Controversiarum.) Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2016. 228 lk.	
<i>Leo Luks</i>	341
Abstracts	348
Arutlusi ja matemaatilisi tõestuskäike kahe uue teadusha- ru vallast, mehaanika ja väiksemate liikumiste alalt. XV	
<i>Galileo Galilei</i>	357
<i>Tõlkinud Mailis Põld</i>	

Paberväljaande tellijale on digiväljaande lugemine

TASUTA: www.kultuurileht.ee

Fototöötlused sarjast “Tartlase matmine” lk 211, 238, 260, 280, 301:
IMAT SUUMANN (sünd. 1964) on lõpetanud Tartu Ülikooli maaliosa-
konna 1995. aastal, praegu vabakutseline kunstnik

RAHVUSE PARATAMATUS

Lauri Vahtre

Inimene on bioloogiline olend. Võib-olla on see lause tautoloogiline ja piisaks, kui öelda, et inimene on olend — järelikult ka bioloogiline. Igatahes allub inimese sünn, kasvamine, areng ja surm üldistele bioloogiaseadustele.

Kuid inimene on ühtlasi sotsiaalne olend. Seda täheldas juba Aristoteles. Tõsi, leidub ka selliseid sotsiaalseid loomi, kes pole inimesed. Inimese teeb nende hulgas eriliseks tema kõlblusvõime — võime opereerida mõistetega “hea” ja “kuri” ning “õige” ja “vale”. Kõlblusvõime tähendab ühtlasi, et inimest iseloomustab kultuurivõime. Kultuur, mis võib tänapäeval tunduda lihtsalt ilutegemisena või aina paremate meetodite väljamõtlemisena, kuidas ennast toita ja katta, juurdub lahutamatult eetikas. Kultuur on eeskätt keeldude ja käskude süsteem, mille eesmärk on tagada, et inimene käituks “nagu inimene”; kõik muu ja kogu ilu tuleb pärast. *Lühidalt — inimene on esiteks loom, teiseks on ta karjaloom ja lõpuks on ta kultuurne karjaloom.*

Kõik need tõsiasjad on vastastikku seotud. Kultuurinormid on sageli, sotsiaalsus aga alati programmeeritud täitma või vähemalt toetama bioloogilisi eesmärke; samas võivad nii sotsiaalsus üldse kui ka kindlad kultuurinormid bioloogiale mingil määral vastu hakata, seda ohjeldades ja tsiviliseerides. Esimese aspekti näiteks võib tuua vanemate eneseohverduseni küündiva hoolitsuse oma laste eest, mida me kipume kultuurinormiks pidama, kuid mis on selge bioloogilise aluspõhjaga ja mille eesmärgiks on tagada geenidele maksimaalne edasikandumisvõimalus. Tõsi, inime-

Ettekanne konverentsil “Eesti rahvuse kestmisest” 19. novembril 2016 Eesti Teaduste Akadeemia saalis Tallinnas.

ne on võimeline end ohverdama ka võhivõõra eest, ja selles avaldub tõsiasi, et tema bioloogiline programmeeritus on tunduvalt keerulisem kui võitlus vaid iseenda ja oma laste elu eest. Teisest küljest avaldub vastuhakk bioloogiale kõigis neis reeglites, mis takistavad oma ihu ja himude hoolimatut ning metsikut rahuldamist, kuni lauakommeteni välja.

Võib seega öelda, et kultuur on inimese sotsiaalsuse eripärane vorm ehk teisisõnu, kultuur tähendab sotsiaalsust, mis on organiseeritud tõhusamini, paremini ja tulemuslikumalt kui näiteks mesilaste või huntide oma. Seetõttu ongi inimesed olnud märksa edukamad kui ükski teine liik. Mitte arvulises mõttes, aga näiteks kohanemisvõime poolest. Inimene võib elada niisugustes tingimustes, kus rotidki vastu ei peaks, näiteks tiirelda maakera orbii dil. Aga kõike seda suudab inimene vaid kollektiivselt. Mis tahes vajaduse, eesmärgi või idee elluviimine sõltub kokkuvõttes sellest, kui palju on inimesi, kes oma jõu selle nimel ühendavad, ja kui nutikad nad on. Kollektiivis peitub jõud, nagu kõlab leierdatud ja mõneti mitmemõtteline loosung, kuid nii see tõesti on. Inimese sotsiaalsusel on oma varjuküljed: me teame hästi, mis on massipsühhoos, kambakas või ühiskonnast väljatõukamine, kuid samas ei ole meil võimalik oma sotsiaalsusest vabaneda.

Lühidalt — mõiste “inimene” on täiesti lahutamatu mõistest “meie”. Inimene ei saa eksisteerida, mõelda, tunda ega ülepea “olla inimene” ilma “meie”-mõisteta. Aristoteles ütles, et olend, kes ei vaja ühiskonda, on inimesest kaugel all või kaugel ülal — ehk siis kas loom või jumal. Ja nii see tõesti on. Eraklik munk kõrbes tunneb vaimset osadust usukaaslastega; üksik merehädaline joonistab jalgpallile oma verrega inimese näo ja paneb talle nimeks Wilson. Peaasi, et mitte olla üks. Üksiolek on nii mõttetu olemisvorm, et see peaaegu ei olegi “olemine”.

Kui kultuur juurdub kõlbluses, siis tähendab see ühtlasi, et kultuur juurdub mõistes “meie”. Kultuur pole “meie”-mõisteta võimalik — selleta poleks häid kombeid, poleks moodi, poleks kunstiigi. Ka kõige mässumeelsem kunstiuuendus — senisele “meiele” vastandumine — taotleb teadlikult või alateadlikult mõttekaaslust ja tunnustust, seega uue “meie” teket. Impressionistid hoidsid kokku, Jeesuse jüngrid hoidsid kokku. Jah,

seda võib nimetada ka karjamentaliteediks. Karjamentaliteedil on ebaseeldivaid külgi, kuid üldiselt on tegu nähtusega, mis on inimesest lahutamatu ja sageli on ta hoopiski kaunis. Näiteks siis, kui üldlaulupeo lõpus lauldakse “Ta lendab mesipuu poole”. Mõnikord on koomiline vaadata, kuidas sotsiaalmeedias puhkeb karjamentaliteedi kirumine — ning kiruvad teevad seda karjas, klassikalise kambaka kujul. See muidugi osutab ebaseeldivale tõsiasjale, et “meiest” on omakorda lahutamatu kas või väikegi annus sallimatust, sest kui meie oleme meie, siis ülejäänud on tahes-tahtmata nemad, ja “nemad” kõlab alati nigelamalt kui “meie”. Kõige paremini tõestavad seda tõika praegu muidugi need, kes täis sallimatust, nõuavad kooris sallivust. Mõnes mõttes on see skisofreeniline, samas paratamatu. Sest nagu eespool öeldud: “meie”-tunne ja kõik sellega kaasnev, kaasa arvatud sallimatus, on inimesest lahutamatu. Seda ei saa välja juurida, vaid üksnes ohjeldada.

“Meiesid” on loomulikult palju. Kõige esmasem on perekond — abikaasade omavaheline suhe ja suhe lastega. Edasi tulevad muud ühendused (sõpruskond, klass, laulukoor, matkaseltskond, hiidlane, saarlane, taimetoitlane jt). Tavaelus saab inimene osa “meiesid” ise valida, näiteks liitudes või liitumata jättes laulukooriga või seebikeetjate huviringiga. “Meiesid” tekib aga ka stiihiliselt. Laevatäiest juhuslikest reisijatest on pärast pikka merereisi saanud uus “meie”, mille liikmete vahel on hakanud kujunema solidaarsussidemed. Näiteks minnakse võõras linnas “omadele” appi. Edukalt peetud kolmepäevane pulm lõpeb sellega, et pruudi ja peigmehe sugulased on sulanud kokku pulmaperekss, see tähendab — hõimlasteks.

Rahvus on üks “meiedest”. Enamik rahvaid on kujunenud sarnastes tingimustes elanud ja sarnast keelt kõnelnud hõimude liitumisel mingi ühise vaenlase või probleemi ees. Ajaloos nimetatakse seda tavaliselt ühendamiseks. Üks ühendas Leedu, teine Prantsusmaa, kolmas Rootsi. Kahtlemata oli sel pragmaatiline tagamõte: koos oldi tugevamad, suurema üksuse liikmena oli igaühel rohkem lootust kauem elada ja järglased üles kasvatada. Siit lehitab meile bioloogiline ürgpõhjus. “Meie” on subjektiivselt võttes alati loodud kaitseks; kõik “meied” mõtestavad enda ole-

masolu kaitsefunktsiooni kaudu: kui mitte teiste rahvaste, siis kas või loodusnähtuste eest, nagu hollandlastele on olnud meri.

Ühinemine toob kaasa ühise kultuurivälja; ühinemine tähendabki suuresti just kultuuriväljade, mitte näiteks eluasemete ühendamist. Tahes-tahmata ühtlustub keel kui peamine infokandja; vähemalt peavad murded olema vastastikku mõistetavad. Ühisesse olukorda ja inforuumi sattumine hakkab kohe tekitama ühist identiteeti. Lühidalt: ühinemine loob uue “meie”.

Niisiis tsementeerib rahvuse ühine kultuuriväli. Rahvus tekib suhtlemisest ja püsib vaid suhtlemise abil, nagu teisedki “meied”. Rahvus on kultuuripõhine mõiste: rahvuse liikmeks ei sünnita, vaid kasvatakse. Seetõttu võib eestlane olla ka mustanahaline ja selliseid eestlasi ongi. See, et rahvuse kui inimeste ühenduse algmed on ühtlasi bioloogilised, ei tähenda, et rahvust päritaks vere kaudu. Selles ei ole mingit vastuolu, ehkki mõni ei suuda seda mõista, arvates, et iga osutus bioloogiale tähendab nn vereprintsii- bi kummardamist. Tegelikult, nagu eespool nägime, avaldub bioloogiline aspekt lihtsalt selles, et kõik “meied” suurendavad tahtlikult või tahtmatult oma liikmete turvalisust ja geenide edasiandmise võimalusi. Võib-olla tundub see vulgariseeriv, kuid nii on.

*

Nüüd hakkame jõudma selleni, miks rahvus on paratamatu. Inimene otsib eneseteostusvõimalusi. Selleks on vaja neid võimalusi pakkuvat keskkonda. See keskkond tuleb luua ja töös hoida. Sellist keskkonda ei saa aga luua erinevatest ja kokkusobimatutest või halvasti sobivatest ainelistest ja vaimsetest detailidest. Ei saa lihtsalt igast maailma otsast kokku tulla ning asuda rajama teid ja tehaseid, looma kirjandust ja kunsti. Selleks on kõigepealt vaja mingeid üldisi ühiseid aluseid ehk fundamentaalseid kõlbelisi arusaamu ja — proosaline küll — ühist keelt. Paabeli torni ehitades nende nõuete vastu eksiti ja kõik lõppes Paabeli segaduse ning faskoga. Ka Silicon Valley tüüpi paljukultuurilistes kateldes on need nõuded täidetud: hiinlane ja poolakas vestlevad inglise keeles, kasutavad samu sümbolisüsteeme ning on vaikimisi kokku leppinud isegi selles, et ühise laua taga nad koeraliha ei söö. Niisiis: kui inimesed soovivad luua enda ümber eneseteostust ja

turvalisust tagava keskkonna, peavad nad looma ühise kultuurivälja, s.t rahvuse.

Rahvuse piires, ilma teisele kultuuriväljale minemata, saab inimene pürgida ärimeheks, kirjanikuks, poliitikuks, kindraliks jne, kuid eeldusel, et see rahvus pole liiga väike ja on iseseisev. Siit tuleneb ka põhjus, miks kõigi rahvuste loomulik soov on omariiklus. Jah, siin on teatud erisused: kosmonaudiks Eestis ei saa, tuumapommi ehitajaks ka mitte. Üldiselt on rahvus aga kultuuriline mikrokosmos. On väga rikastav sellest aeg-ajalt väljas käia, kuid *on võimalik ka ära elada ja olla täiesti "kultuurne" inimene, õppimata ära ühtki võõrkeelt.*

Rahvusi ei rajata muidugi nagu maanteid või klubisid: nad kujunevad. Kui rahvus on kujunenud, sünnivad inimesed selle keskele ja kui neid sealt ära ei viida, kasvavad nad selle rahvuse liikmeks. Rahvus tähendab kultuurivälja, täpsemalt aga sellist kultuurivälja, mille tõhusus ja mitmekesisus on optimaalses vahekorras. Rahvuse kultuuriväli on piisavalt mitmekesine, et tagada võimaluste paljusus, aga mitte nii mitmekesine, et muutuda Paabeli segaduseks. See oht kummitab Euroopat, mis pakub küll palju võimalusi, kuid kui midagi on vaja ette võtta, siis seda ei suudeta, järelikult ei suuda Euroopa ennast ka kuigi tõhusalt kaitsta. Seda on viimased aastad ka tõestanud.

Need, kes kuulutavad rahvuste kadu, näevad vaid üleilmastumise ühte poolt: kultuurinähtuste ülevõtmist, kommete, toitude, rõivaste kandumist ühest kultuurist teise. See ei tähenda aga veel kultuuride segunemist värvidena potis. Iga kultuur on süsteem või õieti küll arenev süsteem ehk organism, mis võtab teatud detailid ja lihviv need kõigepealt endale sobivaks, enne kui endasse lülitab.

Rahvuse kriitikud ei märka, et inimlik vajadus "meiede" järele on ka 21. sajandil sama suur kui siis, mil inimesed veel koopas elasid. Järelikult: kus üks "meie"-tunne laguneb, seal teine tugevneb, ja kokkuvõttes ei kao eri tasandite identiteedid kuskile.

Ja kui kuskil kaob mõni rahvus, nagu seda ikka juhtub, ei asendu see mitte rahvusetusega ega multinatsionalismiga, vaid lihtsalt ühe teise rahvusega. Kes ei kõnele enam eesti keelt, räägib

mingit muud keelt, aga mitte inimkeelt “üldse”. Olla lihtsalt inimene, olemata mõne kultuuri liige, on sama võimatu kui kõnelda inimkeelt “üldse”, mis pole mingi kindel keel. Ja kui meil õnnestuks kõigist keeltest kokku segada üks üldinimlik keelesupp, siis võib päris kindel olla, et peagi jaguneb see murrakuteks, murreteks ja seejärel iseseisvateks keelteks. Ülemaailmne rahvus oleks mõeldav vaid juhul, kui meie kõrvale purjetaks paar tulnukplaaneti oma elanikega. Siis võiks alata ülemaailmse “meie” teke, aga kas ta ka kujuneks, seda ei tea keegi.

Minu kujuteldav oponent võiks nüüd öelda: hea küll, rahvuse kadudes asendab teda teine rahvus, aga mis selles siis halba on? Võib-olla on sulamine teise rahvusse loomulik? Võib-olla on see n-ö bioloogiline vastus viletsaks jäänud sotsiaalsele ühendusele, nagu rottide lahkumine uppuvalt laevalt: sulagem teiste sekka ja meie geenid on paremini kaitstud? Jah, seda on ajaloos korduvalt juhtunud. Kummatigi on siin üks “aga” — üleminekuaeg tähendab perioodi, mil vanad normid enam ei maksa ja uued veel ei maksa, s.t kultuurilist vaheaega, mis tekitab paratamatult segadust, turvatunde kadumist, vägivalda, koguni tapatalguid. See omakorda seaks ohtu nii keskkonna kui ka meie endi geneetilise edasikestmise kas või mõne teise kultuuri liikmetena. Seetõttu tuleb sellist stsenaariumi iga hinna eest vältida. Ka emotsionaalset aspekti ei saa alahinnata.

Niisiis on ühe rahvuse väljasuremine ohtlik nähtus. Rahvuste kui selliste väljasuremine on aga isegi teoreetiliselt võimatu, ja rahvuste vastu sõdimine on seetõttu silmatorkavalt mõttetu tegevus. Sama mõttetu kui sõda mis tahes inimliku nähtuse vastu, olgu selleks siis armastus, kurbus, kadedus või altruism. *Rahvustunne on täiesti ja täielikult loomulik tunne*. Kõiki neid tundeid tuleb talitseda, kuid ühtki neist ei saa välja juurida.

*

Inimene ei saa olla kultuurita, järelikult ka mitte keeleta ega rahvuset. Võib-olla aeg toob meieni mingeid uusi “meie”-vorme, aga võib-olla ka vanade taasleidmist, kuid igal juhul peab olema miski, mis täidaks neid funktsioone, mida praegu täidab rahvus: bioloogilisi, sotsiaalseid, emotsionaalseid. Luues kultuuri-

välja, mis tagab meile eneseteostusvõimalused. Mis kokkuvõttes annab meile võimaluse olla inimene. Sellepärast lõpetagem väitega, millest sinne jutt algas: *rahvusel ei ole alternatiivi, rahvus on paratamatus*. Ometi ei tähenda see, et eesti rahvas/rahvus oleks paratamatus. Et see kestaks, tuleb teda pidevalt taasluua, nii bioloogilises kui kultuurilises mõttes.

LAURI VAHTRE (sünd. 1960) on lõpetanud Tartu Ülikooli ajaloo erialal 1984, ajalookandidaat 1988. Eesti Vabaõhumuuseumi vanemteadur 1983–1985, Eesti Teaduste Akadeemia ajaloo instituudi nooremteadur 1988–1992, TÜ vanemõpetaja 1989–1992, Riigikogu liige 1992–2003, 2007–2011 ja 2014, Kaitseministeeriumi avalike suhete osakonna nõunik 2011–2015, Eesti Sõjamuuseumi — Kindral Laidoneri Muuseumi teadur a-st 2016. *Akadeemias* avaldanud artiklid “Karskusseltside osast Eesti riikluse sünniprotsessis” (1997, nr 5, lk 957–971), “Kas tindipotiloom on olemas” (2000, nr 12, lk 2630–2646), “Rahvuslik kasvatus: Kas uus sisu vanas kuuks või vana sisu uues kuuks?” (2004, nr 1, lk 33–42) ning “Kalevipoja säng ja Jakobsoni äng” (2013, nr 12, lk 2139–2156) ja luulet (2011, nr 6, lk 1124–1126), arvustuse *Eesti ajaloo* II köite kohta (2013, nr 4, lk 720–729), lisaks väidelnud Rein Ruutsooga (2001, nr 6, lk 1310–1311; 2002, nr 2, lk 398–407).

RAHVUSÜLIKOOLI...

Toomas Kiho

Kõndides Tallinnas rahvarohkel tänaval, helises mu taskus telefon — haridus- ja teadusminister Jaak Aaviksoo küsis, kas asusin Tartu Ülikooli nõukogu liikmeks, et aidata esindada ühiskonna vajadusi ülikooli arendamisel.

Aga millised siis on ühiskonna ootused — mida ootab eesti rahvas oma rahvusülikoolilt? Ei, neid ei kajasta täiel määral Riigikogus vastu võetud seadused, ka mitte Tartu Ülikooli seadus ega ammugi mitte muud lepingulised aktid, ootused pole taandatavad ega mõõdetavad ministeeriumi ja ülikooli vaheliste tulemus- või tellimuslepingutega ega tegelikult ka mitte riigieelarveeraldistega. Need kõik on tehnilised detailid. Hoopis tähtsam on see — ja ma ei karda teha suuri sõnu —, et Tartu Ülikool on üks kesksemaid institutsioone, mis üldse meie *rahvust, kultuuri ja keelt* peaks hoidma ja edendama — ja just nende hoidmine ja edendamine on Eesti mõte. Või mida muud Eesti ühiskond ülikoolilt tahab, on ju iseseisva riigi põhiseadus ülim ühiskondlik kokkulepe.

Samast lähtub ka ülikooli arengukava: “Tartu Ülikool kannab Eesti rahvusülikoolina vastutust ühiskonna ees seisvate ülesannete lahendamise eest, tagades eesti haritlaskonna ning keele ja kultuuri järjekestvuse”. Need on kehtiva arengukava esimesed sõnad.

Tartu Ülikool on midagi enam kui lihtsalt üks kuuest avalikõiguslikust kõrgkoolist Eestis — ta on suurim, väärikaim, vanim,

Artikli aluseks on Tartu Ülikooli nõukogu ettekandekoosolekul 28. novembril 2016 aulas peetud kõne. Kärbitud versioon sellest ilmus ajakirja *Universitas Tartuensis* TÜ nõukogu erinumbris (2017, lk 26–28).

tähtsaim, siin tehakse parimat teadust ja antakse parimat haridust. Eesti rahvale pole ta ka mitte lihtsalt üks Põhja-Euroopa teadus-ülikool teiste seas. Tartu Ülikool on rohkem kui ülikool. Ja seda on eesti rahvas teadnud alati, eriti eredalt on see juurdunud muidugi pärast suurkoolis eestikeelsele õppetööle üleminekut, nüüd juba sajandi jagu.

Tartu Ülikoolile ollakse harjunud olema kindel, üsna laialt on levinud mõtteviis, et kui miski on juba ülikooli käes, ülikooli otsustada (olgu see siis aineiline vara või mõni vaimline ühiskonda erutav probleem), siis on sellega asjad korras. Rahva usalduskrediit oma akadeemilisele esindusasutusele on tohtu. See tunne, peaagu müütiline usk on ühiskonnas, nii kodu- kui väliseestlaste seas tunduvalt valdavam, kui ülikooli igapäevatöös seda tunnetada võib. Tartu Ülikool on meie rahvuslik uhkus, midagi sellist, mis on n-ö alati olemas olnud ja mis püsib vankumatult ka tulevikus. Nagu Kalevipoeg või laulupeod või pankrannik. Astud ja laga paesele aluspõhjale või toetad oma pea Tamme-Lauri tüvele, niisama tugev paistab eesti rahva teadvuses ka Tartu Ülikool.

*

Nii mõtlesin, ja nõustusin ettepanekuga. Sest mis muu kui selle tunde tugevdamine võis olla minu tööks ülikooli nõukogus. Seda enam, et olin hakanud tajuma, et miski selles pildis on jõudmas murdumise veerele. Üleilmsed protsessid, massiülikoolistumine, Bologna kolmeaastase õpiaja süsteem jms olid paratamatult hakanud murendama ka Tartu Ülikooli renomeed, eesti suurkooli väljavalitust — elitaarsust parimas mõttes. Palju madalamaks oli kulunud kunagi nii õilis lausung “saatsin oma lapse Tartusse ülikooli”, mida eesti peredes on ärkamisajast peale uhkusega lausutud. Kiduramaks oli vajumas klassikalise *universitas*’e fluidum.

Uue juhtimismudeliga — uute volitustega strateegiline nõukogu, mille liikmete enamik tuleb väljastpoolt ülikooli, ja akadeemilise pädevuspiiriga senat — avanes võimalus ühiskonna ootusi ka otse ülikooli juhtimisse siirata.

Kuidas nõukogu esimene koosseis selle ülesandega toime on tulnud, on iseküsimus.

Ülikooli sees — ükskõik millisel juhtimis- või töötasandil — kipub suurem pilt meelest minema. Tuleb maadelda igapäevase teadus- ja haridusbürokraatiaga: panna kokku eelarveid ja tegelda aruandlusega, täita igasugu formulare, tuleb anda oma “sisend” kõiksugu visioonidokumentidesse, prioriteedipaberitesse jne. Lõpuks ka rutiinises õppetöös, grante taotledes ning eksameil üliõpilasi läbi venitades muutub suurem pilt hägusaks ja võib mõnikord sootuks silmist kaduda. Sest konkreetset ülesanded, millega maadeldakse, on alati utilitaarsed ja seega paratamatult kitsad. Aga süsteemi töö lõpptulemus — kuidas ülikool välja paistab ja millisena teda väljaspool võetakse — sõltub lõpuks ikkagi kõigi otsuste summast. Pilt ei sõltu kuigivõrd istutud koosoleku- või nõupidamistundidest, vaid teadusest, mida tehakse, ja haridusest, mida antakse, ning kolmandana — sellega kaasnevast ühiskondlikust kuvandist.

*

Viimastel aastatel läbi viidud suurim muudatus ülikooli sees (aga selle sädemed lendasid ka ühiskonda laiemalt) on kahtlemata struktuurireform, mis on ülikooli lõiganud neljaks hoomatavalt võrdseks tükiks. See on kindlasti muutnud mõndagi, eriti juhtimises. Üsna eriilmeliste ja erineva teaduslik-pedagoogilise ja ka rahandusliku võimekusega teaduskondade asemele on sündinud neli temaatilist valdkonda, nii et esimest korda ülikooli mitmesaja-aastases loos sattus ajaloo prügikasti kogemata ka arsiteaduskonna väärikas nimi. Teise suurarenguna tuleb nimetada hulka uusi õppehooneid, mis viimastel aastatel on kerkinud peamiselt Maarjamõisa väljale; meeldivaks erandiks on ülikooli ruumikomisjoni otsus ehitada uus infotehnoloogiamaja Ülejõe, mis ülikooli valgumist linna taha rõõmustavalt pidurdab. Muide, ülikooli hoonestu paiknemine, otsused hoonete rajamise või üksuste ümberpaigutamise kohta ei ole kuulunud mitte ülikooli “strateegilisima kogu” pädevusse, kes ei hakka ju otsustama, “kes kus ülikoolis istuma hakkab”.

Tublisti on energiat kulutatud ka üha suuremale rahvusvahelistumisele, mis õieti ei tähenda muud kui ingliskeelestamist: ülikooliõppe ingliskeelseks muutmist ja ka ülikoolielu ingliskeeles-

tamist senisest suuremal määral (ilmekas näide: tõlge nõukogus osalenud Soome professorile oli korraldatud just inglise, mitte soome keelde). Kui ma käesoleva sõnavõtu esimest mustandit viisandasin, oli magistritasemel ingliskeelseid õppekavasid põhiõppes 16. Nüüd on neid palju rohkem. Üksnes viimase kahe senati koosolekuga on lisandunud seitse sellist.

Kuidas siis põhjendatakse ingliskeelsete õppekavade avamise soovi, millega sagedasti kaasneb ka vastavate eestikeelsete kavade sulgemine? (Järgnevad tsitaadid on kahel viimasel senati koosolekul esitatud põhjendustest.)

Esiteks tunnistatakse välissoovitusi ja -survet:

- [Õ]ppekava välishindajate soovitus: “minna üle ingliskeelsele õppekavale”.
- 2016. aastal toimunud õppekavade rahvusvahelise hindamise üks keskne soovitus oli ingliskeelse MSc-kava loomine.

Teiseks tunnistatakse soovi saada lisaraha:

- Välitudengite lisandumine lisab ressursi ja muudab teadustöö rahvusvahelisemaks ja tugevamaks.

Kolmandaks saab aimu saab ka geograafilisest haardest:

- Plaanis on ingliskeelsete kavade koostöö arendamine Hiina suunas.
- [O]n õppijaid oodata mh Indiast ja Hiinast, kus [---] osakonnal on mitme institutsiooniga tihedad koostöösidemed ning kus [---] temaatika on väga aktuaalne ja omab laia kandepinda.
- Tudengite geograafiline päritolu on olnud väga lai, alates Ladina-Ameerika riikidest (nt Honduras, Mehhiko) Kagu-Aasia riikideni (nt Indoneesia, Vietnam). Suurim huvi õppekava vastu on aga Euroopa, Põhja-Ameerika ja Hiina tudengite hulgas.

Neljandaks torkavad silma juhud, kus eesti keele asemele lihtsalt asub inglise keel, ja mõnelgi puhul rõhutatakse, et vahet pole:

- [I]ngliskeelne õppekava hakkab asendama eestikeelset [---] õppekava.

- Uue õppekava avamisel suletakse praegune eestikeelne [---] õppekava.
- Õppekava keele muutmine eesti keelest inglise keeleks võimaldab praegusest laiemat rahvusvahelist koostööd [---] ja avab uksed ka välistudengitele.
- Vajadust viimase järele näitab meie viimase kahe aasta vastuvõtukogemus: õppekava vastu on huvi tundnud rida välistudengeid, kes eesti õppekeele tõttu on otsustanud Tartus õppimisest loobuda.
- Sisuliselt ei ole tegemist uue õppekava avamisega, vaid kahe olemasoleva õppekava ühendamisega ning samal ajal rahvusvahelistumise mõõtme kasvatamisega: hetkel toimivad paralleelselt eestikeelne 2-aastane magistriõppekava [---] ja ingliskeelne 1-aastane magistriõppekava [---]. Uus 2-aastane ingliskeelne õppekava võimaldab sisse astuda ka rahvusvahelistel tudengitel.
- Uue kava avamine ei too kaasa suuri muutusi [*sic.*!]. [---] Õppekava keele muutmine toetab ülikooli rahvusvahelistumisega seotud eesmärgi, aitab laiendada rahvusvahelist õpikeskkonda Tartus ja mitmekesistada õppijaskonda mitte ainult konkreetset õppekaval, vaid [---] kogu valdkonnas.

Viidendaks selgub, et inglise keeles hariduse saanud valmistatakse ette Eesti tööjõuturu tarvis:

- Inglisekeelne õppekava võimaldab rahvusvahelist suhtlust ja mobiilsust varasemast paremini õppekavasse lõimida ning pakkuda paremat tööturuväljundit nii Eestis kui Euroopas.
- [R]ahvusvahelisele sihtrühmale suunatud ingliskeelse magistriõppekava eesmärgiks [---]. Eelkõige nähakse sihtpiirkonnana Eestit ning Ida-Euroopat [---]. Pärast õppekava läbimist on lõpetaja valmis töötama: — õppejõuna kõrgkoolis või õpetajana koolis [---]; — HTM ja KOV haridusvaldkonna spetsialistina.
- [V]aldkond soovib avada 2017/2018. õppeaastal ingliskeelse magistriõppekava [---] iseäranis Eesti arengut [---]. Eesti tööjõuvajaduse uuring sedastab [---]. Prognoositav on [---] osatähtsuse kasv Eesti majanduses. [---] Seega on õppekava lõpetajad oodatud: 1. Erasektoris: [---] 2. Avalikus sektoris: [---] 3. Ülikoolides: [---].

Ja kuuendaks tuleb esile, et teatud erialadel eestikeelne õpetus lakkabki:

- Antud õppekava on ainus õppekava Eestis, kus valmistatakse ette [selle eriala] spetsialiste.

Mis jääb suures rahvusvahelistumise (loe: ingliskeelestamise) tuhinas üle rahvusülikoolist? Ja jutt ei ole rahvusülikooli puhul ju mitte ainult keelest — jutt on meie suurkoolist, mis peaks peale keele ka eesti rahvust ja kultuuri hoidma. Ka kultuuri ja rahvuse kestmise väljavaadet tasub äsjaste tsitaatide valguses meeles pidada.

Mida siis arvata? Ülikooli seest on kuulda, kuidas nüüd öelda, pragmaatilisemaid seisukohti, nt: “Ei tasu ülikoolis n-ö üle mõelda küsimuses, mida saab rahvusülikoolist. Kui tahame olla väga hea, kvaliteetset teadust ja õpet pakkuv klassikaline ülikool, siis tuleb paraku valitsevate hoovustega kaasa liikuda [s.o ingliskeelestuda].”

Või nagu ütleb TÜ õppejõud ja ettevõtja Margus Niitsoo: “Minu jaoks ei ole eestikeelne haridus või eesti teaduskeel omaette väärtus, mida peaks *a priori* kaitsma. Minu jaoks on oluline inimkonna kui terviku hüve. Praegu ma ei näe, kuidas Eesti killustamine ja oma keele ajamine kuidagi seda tervikut edasi aitab. [---] mida kiiremini eesti teaduskeel sureb, seda parem.”

Ja mitte unes, vaid — uskumatu küll — päris ilmsi olen kuulnud tõemeeles räägitavat kogu (loodusteaduste) magistriõppe üleviimisest inglise keelele. Sellele osutab ka kuulsa Gunnar Oki raporti punkt 2.19: “Minna kõigi ülikoolide tehnika- ja tehnoloogiavaldkondade magistriõppes üle ingliskeelsetele õppekavadele ja õpetusele.”

Ometi ütleb põhiseaduse § 37: “Igaühel on õigus saada eestikeelset õpetust”...

*

Rahvusvahelistumist soodustavad rahalised preemiad, mida ülikool ise on kehtestanud — nt tilgub iga ingliskeelse ainepunkti eest instituudile lisaraha, maakeelsed üliõpilased sellist hüve ei võimalda. Ja see on praeguse nõukogu ajal tõusnud 10 eurolt 13 eurole, 30%, mis ületab elukalliduse tõusu ja inflatsiooni.

Pingutame ülikoolina rahvusvahelistumise nimel palju ning paljut salates, kuid ingliskeelse maailma tippülikoolide sekka jõuda pole võimalik mis tahes trikiga, ka ükskõik kui kõrgete kulla-koormatega mitte: Oxforde-Cambridge'e ning Stanforde-MIT'sid peame jääma ikka läbi klaaslae põrnitsema. Saatus.

Kas meie laeks ongi see, mida Peeter Saari on kirjeldanud, tundes muret “eesti keele tuleviku pärast. [...] Mis saab nii meie ülikoolidest? Rahvuskultuuri järjepidevuse tagajaist muutuvad nad kusagil ääremaal Euroopa provintsis asuvateks ka- ingliskeelset kõrgharidust ja enamasti kolmandatest riikidest tunde- geile ust Euroopasse pakkuvaiks asutusteks?”

*

Ja nii ongi, et hoolimata kõigest — edukatest evalueerimistest, tulemuslikest läbirääkimisest ministeeriumiga, aastate lõikes üsna kopsakast eurorahast, korralikust eelarvepoliitikast, rahulda- vast vastuvõtustatistikast, hoolimata sellestki, et rahvusvahelistes edetabelites hõivab ülikool üha kõrgemaid kohti (küll neljandas sajas, aga ikkagi) — tundub üha enam, et ühiskonna ootused ja ülikooli arengusuunad on kasvamas lahu.

Lihtsalt öeldes: ülikool tegeleb endaga, kuna ta peaks tegele- ma ühiskonnaga. Ülikoolil on peale tavapärase õpetamis- ja tea- dusfunktsiooni ka muid kohustusi: osa neist on ta võtnud endale vabatahtsi — näiteks professionaalse korvpallimeeskonna ülalpi- damine; osa ülesandeid on talle pannud aga riik — näiteks säi- litada rahvuslikku kultuuripärandit. Kui teadus- ja õpetusülesan- ded alluvad kõige üldisemalt öeldes rahvusvahelise haridus- ja teadusturu reeglitele ning nende järgi on mõistlik — nagu turul ikka — *olemasolevate vahendite abil võimalikult rentaablilt kva- liteetset haridustoodet pakkuda* ehk siis võimalikult odavalt “os- ta” ja kallilt “müüa”, hoida all püsikulud, teha kaalutletud reklaa- mi jne, siis muud riigi seatud ülesanded on selle loogikaga teravas vastuolus. Paraku on just need muud ülesanded see iva, see tuum, mis eristab rahvusülikooli muudest “haridusvabrikutest”. See on Tartu Ülikooli *conditio, sine qua non*.

Ja siin on ka põhiline vastuolu ja kitsaskoht, mis Tartu Üli- kooli kammitseb. Mõned asjad, mis kaugelt vaadates tunduvad

ülikooli juures üllad ja loomulikud, paistavad ülikooli sees tegutsedes liigsed ja koormavad. Näiteks on päris selge, et ülikooli ladusa juhtimise ja toimimise huvides pole ajalooline hoonestu muuks kui tülinaks kaelas, selle ülalpidamine on kallim kui tänapäevaste hoonete oma, keeruline ja kulukas on täita igasugu kaasaja tehnilisi nõudeid — invapääsud, päästeameti ettekirjutused, muinsuskaitsepiirangud jne. Kaine pilguga, pelgalt eelarve kaudu ülikooli arengut suunates tulekski kolida uutesse “kaasaja nõuetele vastavatesse”, aga anonüümsetesse hoonetesse äärelinnas. Samasuguseks tülinaks on kaelas muuseumid, nende vanad kollektsioonid, samuti raamatukogu tülika säilituseksemplariseadusega jms, mis võtavad tohutu ressursi — puhas raiskamine.

Ja ega nn rahvusprofessoridki pole muuks kui hädaks. Kui seadus nende olemasolu ei kohustaks ja sellega ülikooli autonoomiat ei piiraks, siis oleks loomulik, et need liberaalsele majandusruumile kohaselt lastaks n-ö turule, kus loevad rahvusvahelised teadusliku publitseerimise nõuded jne. Poleks põhjust neid erialasid ja professuure kohelda eraldi, vaid allutada need ausale konkurentsile muude õppekavadega. Ja tegelikult polekski, sest kultuurirahva rahvusülikoolis tulekski kõiki erialasid käsitada rahvusprofessoridena! See viimane tõdemus on ühiskonna kui teraviku jaoks keskse tähendusega — rahvusprofessorideks on loomuldasa kõikide erialade professorid. Seevastu on üsna ohtlik suundumus, mille järgi seaduses ette nähtud rahvusprofessuure vaadeldakse kui küllaldast tagatist rahvuskultuuri püsimiseks — no need teil ju on, muud polegi vaja teha... Nii on ka rahvusprofessorid kahe teraga mõök.

Näiteks on selle kohta öeldud: “Mõnikord arvatakse ka, et ülikoolil peaks kehtima teatud kvoodisüsteem selle kohta, kui palju ingliskeelset õpet tohiks magistritasandil olla selleks, et rahvusülikool säiliks. See on [---] vääriti arusaam, sest meil on kaitsemeetmeid “rahvusteaduste” määratlemiseks ja erikohtlemise näol nii või teisiti sätestatud.”

Mõök lõikab. Tunnete?

Aga niihästi hoonestu, kogud kui ka rahvusprofessorid ses laias mõistes moodustavadki rahvusülikooli selgroo.

Lõpuks tuleb parafraseerida Lennart Merd: “Tartu Ülikool on eestlase südamele kallis, ja kulukas tema rahataskule.” Aga mitte ainult rahataskule, vaid ka ajudele — neidki tuleb väikeses kultuuris pingutada topelt rohkem.

Seda tehkemgi ja jätkakem oma köielkõndi, sammudes korraga kahe kukkumise vahel — üha õhemaks-rahvusvahelisemaks või kulukamaks-rahvuslikumaks? Taset kummalgi juhul alandamata. — Või polegi see köielkõnd, vaid hoopis köievedu?

Täna kolleege nõukogust: Toomas Asserit, Kersti Kaljulaidu, Vahur Krafti, Toivo Maimetsa, Kari Olavi Raiviot, Peeter Saarit, Jüri Seppa, Aku Sorainen, Kaja Taela ja Paul Varulit.

TOOMAS KIHU (sünd. 1963) on *Akadeemia* peatoimetaja, Tartu Ülikooli nõukogu liige 2012–2016.

IMAT SUUMANN. Tuhandeaastane suletud linn,
mida on kütnud punased õhtud (2013)

TEOREETILISEST KEELETEADUSEST EESTIS, SEMIOOTIKAGA SEOSSES

Kõnelus Haldur Õimuga

Ekaterina Velmezova, Kalevi Kull

Teoreetilisel keeleteadusel on semiootikaga nii ajalooliselt kui sisuliselt üksjagu ühist. Tartu-Moskva semiootikakoolkonna puhul on see eriti märgatav, sest koolkonna liikmete hulgas oli hulk professionaalseid keeleteadlasi: üks selle koolkonna rajajaid Vjatšeslav Ivanov (sünd. 1929), samuti Tatjana Nikolajeva (1933–2015), Andrei Zaliznjak (sünd. 1935), Jelena Padutševa (sünd. 1935) jt. Püüdes mõista nende valdkondade — semiootika ja teoreetilise keeleteaduse osatähtsust ja seoseid meie kultuuris laiemalt nii praegu kui ka tulevikus ning tundes selles kontekstis huvi Tartu-Moskva semiootikakoolkonna ajaloo vastu, on mõttekas pöörduda Eesti keeleteoreetikute ühe juhi Haldur Õimu poole, kelle uurimistöö peasuundadeks on keeleteooria, semantika, loomuliku keele arvutimudelid, tekstide arvutitöötlus ja keeleteaduse metodoloogia¹ ning kelle huvi keeleteooria vastu pärineb ajast, mil Tartu-Moskva semiootikakoolkond alguse sai.

Autoriseeritud üleskirjutus intervjuust Haldur Õimuga 13. mail 2016 Tartu Ülikooli semiootikaosakonnas. Kommentaarid ja viited on põhiliselt lisanud küsitlajad.

¹Ülevaadet Haldur Õimu töödest ja elukäigust vt Pajusalu, Hennoste 2002; Pajusalu 2012; Tragel 2012.

1. 1. STRUKTURALISM JÕUAB TARTUSSE

Teoreetilise keeleteaduse ajaloost Eestis on üsna vähe ülevaateid: Haldur Õimu artiklid ajakirjas Keel ja Kirjandus (Õim 2000; Õim, Tragel 2007) ning kogumikus Teoreetiline keeleteadus Eestis (Õim 2002a). Keeleteadus ja semiootika olid 1960. aastail omavahel seotud paljuski strukturalismi kaudu, iseäranis Nõukogude Liidus.

H. Õ.: Juri Lotmani² ajal oli meie lingvistide juhiks Huno Rätsep³ — see on võrreldav Lotmani liidripositsiooniga oma ringis. Esmalt just Rätsepa kaudu jõudis meieni strukturaallingvistika alane kirjandus. Tollase arusaama järgi ei saanud kaasaegne, “moodne” lingvistika olla üldine (ega teoreetiline) muidu kui olles strukturaalne. Hiljem tuli generatiivne lingvistika, seejärel Noam Chomsky⁴ kritiseerimine ja kognitivistika. Me siin käisime läbi kõik need etapid, ühest paradigmast teise.

Õppisin strukturaalset ja matemaatilist lingvistikat eriprogrammi järgi. See käis nii, et eesti filoloogide üldisest õppekavast jäid alles keeleained, muude ainete asemel (kirjandus, pedagoogika) olid eriprogrammi ained, mida õppisime kirjanduse põhjal või koos teiste erialade üliõpilastega, nt matemaatikutega.⁵ Kirjanduse põhjal õppimine tähendas seda, et Rätsep andis kirjanduse, mida lugeda, me lugesime ning vastasime talle seminari vormis. Näiteks Harrise⁶ raamatu strukturaalsest lingvistikast (Harris 1951). Niisamuti lugesin esimest Chomsky raamatut

²Juri Lotman (1922–1993), Tartu kirjandusteadlane ja semiootik, üks Tartu-Moskva semiootikakoolkonna rajajaid.

³Huno Rätsep (sünd. 1927), Eesti keeleteadlane, kauaaegne Tartu Ülikooli eesti keele kateedri juhataja.

⁴Noam Chomsky (sünd. 1928), Ameerika keeleteadlane, filosoof, loogik ja poliitikakommentaator.

⁵Leo Võhandu mälestustest: “HR [Huno Rätsep] saatis H. Õimu, M[ati] Ereli ja P[riit] Järve LV [Leo Võhandu] informatsiooniteooria loengutele” (Võhandu 2015: 23). (Täpsustavalt — see oli tõenäosusteooria kursus. H. Õ.)

⁶Zellig S. Harris (1909–1992), Ameerika üld-, strukturaalne ja matemaatiline lingvist.

generatiivsest grammatikast (Chomsky 1957). Ja kui tuli Chomsky *Süntaksiteooria aspekte* (Aspects of the Theory of Syntax; Chomsky 1965), hakkasime kõik generativistideks ning nii tekkis meie Generatiivse Grammatika Grupp (GGG)⁷. Kognitivism tuli keeleteadusse juba seitsmekümnendate keskel, kui Chomsky enda õpilased hakkasid temaga vaidlema ja rääkima, et semantika ja pragmaatika on ka olulised, inimese keelevõime ei ole arenenud selleks, et võimaldada genereerida grammatiliselt ja semantiliselt korrektseid lauseid, vaid esmane otstarve on mõtestatud suhtlemine. Seepärast ei peaks keele formaalne kirjeldus piirduma sellega, et genereeritakse lausete grammatiliselt õigeid süntaktilisi struktuure (mida tõlgendatakse semantiliselt), vaid alustatakse semantikast, lause tähendust esitava struktuuri genereerimisest (generatiivne semantika). See osutus aga lootusetult keeruliseks ning teoreetilises keeleteaduses jõuti põhiliselt seisukohale, et semantikas (suhtluse sisu esitamisel, kus ei ole liigendatust lauseteks) pole generatiivne kirjeldus sobiv ega tarvilik; nagunii aeti kogu aeg segi keelestruktuuride genereerimine kui nende puhtalt matemaatiline esitusprotseduur, nagu seda mõtles Chomsky, ja nende struktuuride tegelik produtseerimine inimajus suhtluse käigus. Siit arenesid loomulikult viisil hilisemad tehisintellektiga seotud ideed keele kui struktuuri ja keele kasutamise-mõistmise kui protsessi esitusviiside kohta.

Kui kõnelda Rätsepast, siis hingelt ta ilmselt ei olnud strukturalist,⁸ kuid valis strukturalismi teadlikult kui keeleteadusliku suuna laias mõttes (sünkroonia ja diakroonia lahushoidmine, sünkroonses käsituses keel kui reeglistatud mitmetasandiline süsteem, ka strukturaallingvistika koolkondade erinev lähenemine neile probleemidele), mille toomine eesti keeleteadusse sai tema eesmärgiks. Ta hankis raamatuid ja muid materjale strukturaallingvistika kohta, organiseeris loenguid ja arutelusid, siis ka

⁷Vt Valge 2015; GGG kohta samuti Õim 2000: 475.

⁸Siiski märgib Huno Rätsep oma raamatu sissejuhatuses: "Hilisem süvenemine strukturaallingvistika printsiipidesse ja meetoditesse, eriti lähem tutvus generatiivse grammatika mitmesuguste suundadega andis kindlama aluse oma analüüsimeetodika väljatöötamiseks" (1978: 5).

eriprogrammid ja GGG⁹. Võib kindlasti öelda, et ta saavutas ses osas oma eesmärgi. Ent kui ta sai emeritprofessoriks (1994), pühendus ise (taas) eesti keele etümoloogia probleemidele ja tegeleb nendega tänapäevani (vt nt Rätsep 2007). Ilmamaa kirjastuselt ilmus ta raamat sõnadest (Rätsep 2002).

Rätsepa doktoriväitekiri oli verbikesksetest lausemallidest,¹⁰ s.t verbidest (kui lauset organiseerivatest predikaatidest) ja nende võimalikest laienditest (nt nimisõnafraasidest, kus peasõna käändevorm on fikseeritud) eesti keeles.¹¹ Need on fraasistruktuurid ilma funktsionaalse infota (lauseliikmed). Lausemallid on esitatud aga väga süsteemselt, iga malli juures on lausenäited ja verbi-de loend, mida selle malli järgi saab kasutada (kokku üle 400 malli). Seda materjali kasutati hiljem edukalt nt eesti keele süntaksi-analüsaatori koostamisel.

Põhimõtteline pööre süntaksi ja semantika seostamises sai teoks Fillmore'i¹² käändegrammatika kaudu. Meieni jõudis see kontseptsioon kiiresti Fillmore'i algse põhjaneva artikliga "The case for case" (1968). Fillmore töötas tollal Ohio Ülikooli humanitaarteaduskonnas; selle dekaaniks oli Ilse Lehist, kelle-ga Rätsepal olid head suhted, ja sealtkaudu saime kiiresti muidki materjale (ka Fillmore'i artiklit lugesime algul preprindina). Fillmore lähtus küll lause tähenduse kirjeldamisel Chomsky süva-struktuurist, kuid leidis, et juba selles, s.t süntaksikomponendis, tuleb peale lause fraasistruktuuri — liigendatuse predikaadiks ja seda laiendavateks fraasideks — esitamise osutada eksplitsiit-selt ka viimaste rollile predikaadi tähistatavas tegevuses, sündmu-ses, situatsioonis: nt *agent* kui tegevuse tahtlik sooritaja, *patient* kui passiivne osaleja, *instrument* kui sündmuse-muutuse vahetu

⁹Vt allpool p 2 ja 5 vastavalt eriprogrammide ja GGG kohta, samuti Õim 2002b, 1989.

¹⁰Muide, sõna "mall" ingliskeelse *pattern*'i vastena võttis mõistena eesti keeles kasutusele GGG (Rätsep 1978: 4).

¹¹Huno Rätsep kaitses doktoriväitekirja "Eesti keele lihtlausete struktuur: verbikesksed lausemallid" 1974. aastal; laiendatult ilmus see raamatuna (Rätsep 1978).

¹²Charles J. Fillmore (1929–2014), Ameerika keeleteadlane.

¹³Ilse Lehist (1922–2010), eesti päritolu Ameerika keeleteadlane.

ja tahtmatu põhjustaja jne. Predikaadi semantika määras, missugustes semantilistes rollides laiendid lauses esineda saavad. Neid rolle nimetaski Fillmore (süva)kääneteks (hiljem muutus üldiseks termin “(semantiline) roll”, kuid mõiste “käändegrammatika” on seniajani kasutusel).

Sellisest lause süntaktilisest esitusest lähtudes oli võimalik teha semantilist analüüsi, lausemallidest üksi ei saa. Arvutis küll lausemalle kasutasin, aga semantika jaoks ei piisa neis leiduvast infost. Fillmore ise arendas oma teooriat hiljem (1970ndail) edasi juba semantikas üldise “kognitiivse pöörde” piires ja võttis kasutusele freimi mõiste; eriti tunduks on saanud tema freimisemantika kontseptsioon (muide, freimi mõiste pärineb tegelikult tehisintellekti spetsialistilt Marvin Minskylt¹⁴).¹⁵

2. SEMIOOTIKA KEELETEADLASELE

Kuigi Haldur Õim otseselt semiootikaga ei tegelnud¹⁶, selgub, et osalemine Eestis korraldatud semiootikaüritustel andis talle üpris palju. Esimesi eestikeelseid lühidaid semiootikakäsitlusi sisaldab GGG poolt kollektiivselt tõlgitud Milka Iviči raamatus Keeleteaduse põhisuunad (kus semiootika osa oli Õimu tõlgitud).¹⁷ See näib kinnitavat mõtet, et Eesti intellektuaalses ajaloos on semiootika märkimisväärselt seotud keeleteadusega.

H. Õ.: Semiootika kui üldisem naaberteadus oli lingvistidele-strukturealistidele muidugi väga vajalik. Ma ei pidanud seal detaile

¹⁴Marvin Lee Minsky (1927–2016), Ameerika tunnetusteadlane ja tehisintellekti uurija.

¹⁵Vt Õim 2008, 2011; selles artiklis on muu hulgas juttu ka semiootika osast pöörde toimepanemises.

¹⁶Laias mõttes on semantika ja pragmaatika muidugi semiootika osad. Vt H. Õimu bibliograafia (Pajusalu, Hennoste 2002: 370–388).

¹⁷Ivič 1969. Haldur Õim on tõlkinud peatükid “Loogiline sümbolism keeleteaduses” (osadega “Logistika”, “Semiootika (semioloogia)”, “Keeleteaduslik semantika”) ning “Keeleteaduslik süntaks ja generatiivne vaatlusviis” (kokku lk 209–242).

tundma, kuid üldise raamiga pidin sobima. Semiootikaga tutvusingi tänu Tartu-Moskva koolkonnale ja nende suvekoolidele. Just nende kaudu sain ma semiootika arusaama keelest kui märgisüsteemist väga vahetult kätte.

Lingvistile oli see oluline kui märgisüsteemide uurimine. Mis on märk, märgi tähendus, süntaks jne — ühesõnaga märgiteooria. Mina hakkasin semantikuks ja pragmaatikuks.¹⁸ Mati Erelt¹⁹ tegeles süntaksiga²⁰. See oli korraga ka esimene kokkupuude semiootikaga.

Nõukogude Liidus hakati küberneetikaga ja strukturaallingvistikaga tegelema ühel ja samal ajal. 1950. aastate lõpul ilmus haridusministri käskkiri, millega need ja veel mitmed seni kahtlaseks peetud distsipliinid kuulutati äkki eriti oluliseks. Strukturaallingvistika tarvis avati omaette kateeder (osakond) ainult Moskva Riiklikus Ülikoolis, mujal kateedreid küll ei avatud, aga võis kasutada eriprogramme. Huno Rätsep hankiski õiguse Tartu Ülikoolis eriprogrammi alusel strukturaallingvistikat õpetada.²¹ Aastal 1963, kui ma kolmandale kursusele läksin, oligi esimene kord seda eriprogrammi rakendada. Olime neljakesi — peale minu veel Mati Erelt, Priit Järve²² ja Jaan Kaplinski²³. Hiljem lisanus neid veel mõne kaupa, kes sellele lähedase eriprogrammi järgi

¹⁸Haldur Õimu väitekirjad olid semantikast (Õim 1970, 1983).

¹⁹Mati Erelt (sünd. 1941), Eesti keeleteadlane, süntaksi uurija.

²⁰Nt Erelt 1986.

²¹Eraldi strukturaallingvistika loengutega alustas Huno Rätsep juba 1960. aastal. “1960. a. arvatakse strukturaalne ja matemaatiline lingvistika, automaattõlkimise ja informatsioonikeelte teooria nõukogude keeleteaduse tähtsamate probleemide hulka. Samal, 1960. a. hakkab Huno Rätsep lugema fakultatiivkursust strukturaallingvistikast, ühtlasi alustab tööd õppejõudude ja aspirantide ühisseminar, milles osaleb ka matemaatikuid. 1961. a. ilmub tema sulest programmiline artikkel “Pidada sammu keeleteaduse arenguga” [Rätsep 1961]” (Uuspõld 1987: 746). Tõenäoliselt puudutabki Huno Rätsep semiootikat (Rätsep 1961: 641) veidi varem kui Juri Lotman.

²²Priit Järve (sünd. 1941), Eesti politoloog.

²³Jaan Kaplinski (sünd. 1941), Eesti kirjanik ja tõlkija.

õppisid, näiteks Mart Rimmel,²⁴ Reet Kasik,²⁵ Helle Metslang,²⁶ Ülle Viks.²⁷ Juba enne õppisid samalaadseid lisaineid Tiit-Rein Viitso²⁸ ja Mati Hint,²⁹ kuid nemad pidid ühtlasi läbi tegema kogu tavalise eesti filoloogi õppekava, mistõttu õppisid minu teada ühtekokku kuus aastat.

Huno Rätsep oli seega minu individuaalne juhendaja.³⁰ Semiootikat nagu ka mitmeid teisi kursusi meile otseselt ei loetud, kuid õppisime seda iseseisvalt ja vastasime kui kirjanduse lugemise ainet. Sisuks oli ülevaate saamine semiootikast kui märgiteooriast ja selle tolleaegsetest seostest strukturaallingvistikaga. Lugesin, nagu mäletan, nt Sebeok'i³¹ ja Morrise³² töid, *Töid märgisüsteemide alalt*,³³ ja palju muud. Vastasime Rätsepale.

Kui keegi Tartu-Moskva semiootikutest on mind mõjutanud, siis ehk Boriss Uspenski³⁴ ja tema rühm. Uspenskit ma lugesin, aga mida konkreetset, ei mäleta. Ivanovit üritasin ka lugeda. Teisi vähem. Eespool nimetatutest lugesin kõige rohkem aga Padutševat ja Nikolajevat — nemad polnud minu jaoks esmajärjekorras mitte semiootikud, vaid samasugused lingvistid-semantikud nagu ma ise. Padutševaga olin isegi kirjavahetuses ja vahetasin publikatsioone.

²⁴Mart Rimmel (1944–2000), Eesti keeleteadlane, arvutuslingvist.

²⁵Reet Kasik (sünd. 1946), Eesti keeleteadlane.

²⁶Helle Metslang (sünd. 1950), Eesti keeleteadlane, Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudi juhataja.

²⁷Ülle Viks (sünd. 1948), Eesti keeleteadlane.

²⁸Tiit-Rein Viitso (sünd. 1938), Eesti keeleteadlane, fennougrist.

²⁹Mati Hint (sünd. 1937), Eesti keeleteadlane, poliitik ja publitsist.

³⁰Vt ka Haldur Öimu artiklit pühendusteoses Huno Rätsepale (Öim 1997).

³¹Thomas A. Sebeok (1920–2001), ungari päritolu Ameerika keeleteadlane ja semiootik, maailma semiootika kauaaegseid juhtkujusid.

³²Charles W. Morris (1901–1979), Ameerika semiootik ja filosoof.

³³Juri Lotmani asutatud väljaanne *Труды по знаковым системам*, ingliskeelse ametliku nimega *Sign Systems Studies* on 1964. aastast ilmuv ning tänapäevani üks juhtivaid semiootikaajakirju maailmas.

³⁴Boriss Uspenski (sünd. 1937), Vene keele- ja kultuuriajaloolane, semiootik, Tartu-Moskva semiootikakoolkonna põhilikmeid.

Teoreetilised arusaamad rakendati kohe eesti keelega seotud probleemide lahendamiseks. Olgu näiteks seisukohavõtt keelekorralduse üle käinud vaidluses, kus eesti suulise keele ja kirja-keele vahekordi põhjendati kui erinevust primaarse ja sekundaarse märgisüsteemi vahel (Erelt jt 1969),³⁵ toetudes Josef Vacheki³⁶ käsitlusele (Vachek 1967).

Strukturalismist sai tasapisi keele modelleerimine, edasine teadustöö on H. Õimul olnud suuresti seotud sellega.

H. Õ.: Tõepoolest, kui rääkida puhtast strukturalismist, siis Saus-sure'il³⁷ põhinev lähenemine on ilma pragmaatikata. Ent ma hak-kasin tegelema inimese ja arvuti suhtluse modelleerimisega, ja siin osutus pragmaatika äkki väga tähtsaks. Inimese ja arvuti suht-lussüsteemides peab arvuti suhtlema inimese suhtlusreeglite jär-gi. Mida see tähendab, seda võib illustreerida järgmise näite varal. Teksti (dialoogi puhul nt partneri repliigi) semantilist ja pragmaa-tilist analüüsi tehes peab arvuti suutma vahetult sisestatud teks-tist järeldusi tuletada, põhimõtteliselt kõiki võimalikke ja tõeseid, kuid igas suhtlussituatsioonis kasutama vaid neid, mis parajas-ti olulised — nagu teevad seda inimesed. Kui seda ei arvestata, jookseb suhtlus ummikusse. Järelduste puhul võib tekkida näi-teks olukord, mida hakati nimetama järelduste-plahvatuseks (*in-ference explosion*): igast lausest (väitest) võib teoreetiliselt tuleta-da arvutu hulga järeldusi, igast järeldatud väitest omakorda uued järeldused jne, millest antud olukorras on aga oluline vaid väike, kuid kindlal viisil piiritletav osa. Reaalse näitena võib tuua eks-perimentaalse programmi, mis raudteejaamas pidi vastama rei-sijate küsimustele rongide väljumise kohta. See programm nä-gi ette täpsustavate küsimuste esitamise kasutajale, mis tugine-sid nn valdkonnapõhistele teadmistele ühe tüüpilise raudteejaa-ma kohta ja nende põhjal järeldatud-genereeritud täiendava info

³⁵See kollektiivne artikkel oli kirjutatud Mati Hindi ettepanekute toetuseks võõrpärisnimede kirjutamise reeglite kohta.

³⁶Josef Vachek (1909–1996), tšehhi keeleteadlane, Praha lingvistili-se ringi liige.

³⁷Ferdinand de Saussure (1857–1913), Šveitsi keeleteadlane, se-miootika ja strukturalismi rajajaid.

hankimisele lisaküsimuste abil; süsteem ei suutnud aga otsustada, mis sellest järeldatavast infost on igal konkreetsel juhul küsijale oluline, ning täpsustusi võis kuhjuda nii palju, et reisija ei pruukinudki lõpuks saada asjalikku vastust oma küsimusele. Tänapäeval öeldaks, et süsteemil oli küll valdkonna mudel, kuid puudus kasutaja (partneri) mudel, mis oleks aidanud tal küsimuse taga olevast soovist aru saada ja järeldusi ning täpsustavaid küsimusi piirata. Kasutaja/partneri mudel ongi üks põhimõisteid-vahendeid, mille kaudu pragmaatika on tulnud tehisintellekti suhtlussüsteemidesse.

Huvi pragmaatika vastu seostus suuresti ka kõneaktide teooriaga. Sellega puutusin kokku 1960. aastatel Searle'i³⁸ kaudu. Searle oli väga populaarne lingvistide hulgas, esimene, kelle lingvistid omaks võtsid. (Austin³⁹ oli küll enne, aga tema lähene misviisi võis pidada liiga üldiseks.) Ning hiljem eriti Levinsoni⁴⁰ kaudu. Tema *Pragmatics* (Levinson 1983) oli nagu Piibel. Sealt tuli pragmaatika tegelikult meile Tartusse.⁴¹

Semiootikast ma otseselt kirjutanud ei ole, kui, siis ehk mõnes populaarses kirjutises. Ajakirja *Noorus* toimetus tellis meilt 1970. aastate algul artikleid semantikast ja pragmaatikast, ja küllap ka semiootika käis sealt kuidagi läbi.

Mart Mäger⁴² organiseeris (osalt *Nooruses* ilmunud artiklite põhjal) kaks kogumikku — *Keel, mida me uurime* ja *Keel, mida me harime* (Mäger 1976a, 1976b). Neis räägiti keeleteaduse probleemidest laiemas kontekstis, näiteks, kuidas inimkeel on ehitatud

³⁸John Searle (sünd. 1932), Ameerika analüütiline filosoof. Vt Searle 1969.

³⁹John L. Austin (1911–1960), Ameerika keeleteadlane.

⁴⁰Stephen Levinson (sünd. 1947), Inglise sotsiaalteadlane.

⁴¹Stephen Levinsoni (küll hilisem) keelemääratlus: “Keel on loomade suhtlussüsteemide seas ainus, mille vorm ja tähendus erinevad radikaalselt ühe ja sama liigi sotsiaalsete rühmade vahel — fakt, mida tunnetusteadused pole arvestanud.” Vt www.mpi.nl/people/levinson-stephen (14.11.2016).

⁴²Mart Mäger (1935–1993), Eesti keele- ja kirjandusteadlane ning folklorist.

ajus ja kuidas märkidega opereerimine käib muudel liikidel peale inimese.

Niisiis, semiootika seostus Haldur Õimul ennekoike lingvistikaga. Selles seoses püüdsime tuua paralleeli teise Tartu keeleteadlase, Tiit-Rein Viitsoga, kel samuti teatud seos Tartu-Moskva koolkon-naga, või keda ses seoses vahel nimetatakse.⁴³ Õimu puhul see-sugust seost pole esile toodud, ometi osutub, et ta suhtles Moskva kolleegide-semiootikutega palju enam kui Viitso.

H. Õ.: Viitso käekäik on ka olnud natuke teine. Strukturaalling-vistika koolkondadest spetsialiseerus ta Kopenhaageni koolkon-nale ja glossemaatikale, mis oli kahtlemata kõige “semiootili-sem” ja formaalsem kontseptsioon, seetõttu tundsid selle vas-tu huvi ka semiootikud. Praktilistes keelekirjeldustes rakendati glossemaatikat aga väga vähe. Viitso ise kasutas selle mõistes-tikku oma kandidaadiväitekirjas äänisvepsa murde väljendusta-sandi (fonoloogia) kirjeldamiseks. Hiljem ei tegelnud ta enam teoreetilise keeleteadusega üldisemas plaanis. Töötas mõne aas-ta TÜ arvutuskeskuses ja seejärel Eesti Keele Instituudis, kuni maandus TÜ soome-ugri keelte kateedrisse. Ka üliõpilasena õp-pis ta soome-ugri erialal Ariste⁴⁴ juhendatavana. Ning põhiliselt ongi ta ennast teostanud fennougristikas, ja edukalt.

Mulle õpetas Ariste ainult sissejuhatust keeleteadusse esime-sel kursusel.

3. SEMIOOTIKAST JA BIOSEMIOOTIKAST

Olles semiootikaga seotud erialase tee kaudu, osutus ühtlasi, et Haldur Õim pooldab ka mitmeid biosemiootika põhimõtteid, näi-teks peab võimalikuks rääkida eelkeelelisest (inimkeele mõttes) tähendusloomest. Muide, juba oma raamatus Semantika (1974) on ta kirjutanud peatüki zoosemiootikast.⁴⁵

⁴³Vt Velmezova, Kull 2016.

⁴⁴Paul Ariste (1905–1990), Eesti keeleteadlane, fennougrist.

⁴⁵Peatükk “Keel ja “keeled””, Õim 1974: 13–32.

H. Õ.: Jah, inimkeele teke ja areng on sel sajandil (taas) muutunud aktuaalseks probleemiks, kuid täiesti uuel tasandil. Selle käsitlusi võib näiteks jälgida konverentside sarja “Evolang”⁴⁶ najal. Sellega tegelevad koos geneetikud, arheoloogid, psühholoogid, keeleteadlased ja ka semiootikud. Äsja refereerisin ajakirjale *Keel ja Kirjandus* Vyvyan Evansi raamatut *Keeletiigel* (The Crucible of Language; 2015) (vt Õim, Koit 2017). Tema peamine tees on antichomskylik. Ta väidab, et inimmõistus, maailma mõisteline liigendamine ja mõtestamine pidi kujunema enne, kui tekkis artikuleeritud inimkeel praegusel kujul. Olen täielikult selle poolt.

Kui oled tõsine semantik, siis jõuad kindlasti järeldusele, et tähendused peavad olema olemas enne kui neid tähistavad sõnad või süntaktilised konstruktsioonid. Näiteks metafoorid, mille käsitlus on kognitiivses lingvistikas väga populaarne, on maailmataju ja mõtestamise, mitte keele vahendid, nendega opereeriti enne, kui kujunes välja artikuleeritud keel oma grammatilise struktuuriga, mida saab tõesti kirjeldada formaalse süsteemina ja mis on selle poolest universaalne. Niisamuti pole aga ühtki keelt, kus ei tuntaks metafoore. Või näiteks hüüdsõnad. Pole ühtki keelekogukonda, kus hüüdsõnu poleks; need on suhtluse möödapääsmatult vajalik osa. See on näide piirialast meelevaldsete ja mittemeelevaldsete keeleväljendite vahel. Keelt tervikuna kirjeldades ei tohi loomulikult unustada selle meelevaldsust, arbitraarsust. Just tänu sellele on maailmas nii palju vormiliselt erinevaid keeli: keele väljenduspool on arbitraarne (muidugi teatud piirides, mille määravad näiteks inimese hääldeorganid). Emotsioonide väljendamine aga ei ole samas mõttes meelevaldne. Üleminek arbitraarse ja mittearbitraarse vahel on pidev. Lühidalt, praeguses inimkeeles, eelkõige selle semantikas ja pragmaatikas võib leida rohkesti jälgi ürgsemast maailmataju- ja suhtlussüsteemist.

4. SUHTLEMINE KUI TEADUSMÖTTE ALLIKAS

Peale ettekannete ja diskussioonide on teaduslike teadmiste ülekandel kahtlemata suur roll intellektuaalide omavahelisel suht-

⁴⁶Vt www.evolang.org.

lusel. Seepärast küsisime eraldi, kellega Haldur Õim suhtles ja kuidas see ta teadusvaadete arengule mõjuda võis. Lähtudes oma huvist Tartu-Moskva koolkonna vastu, küsisime Juri Lotmani kohta, ent kuulsime ka palju muud.

H. Õ.: Juri Lotmaniga ma otseselt ei suhelnud — või igatahes suhtlesin vähem kui mõned teised, näiteks Mart Remmel, kes käis tihti Lotmani juures kodus. Kunagi ta kirjeldas, kuidas nad seal teed jõid, aga Lotmani pojad samal ajal toas jalgratastega ringi lasid. . . . Mart oli suur erudiit, jagas peale keele ka matemaatikat, muusikat ja muud. Lotman ja semiootika võimaldasid tal neid huviseid kuidagi kokku viia. Ülikoolis Lotman meile — eesti filoloogidele — midagi ei lugenud, ta ju ka ei rääkinud piisavalt eesti keelt.

Muidugi suhtlesin Igor Černoviga,⁴⁷ samuti Ann Maltsaga.⁴⁸ Černoviga elasime kunagi ühes intris. Ta oli väga intensiivne suhtleja, iga asja kohta oli tal oma arvamus, mille ta ka välja ütles. Need olid aga ikka heatahtlikud. Vahel kõndisime Pälsoni ühiselamust peahoonesse, ja ta võis kogu tee rääkida. (Inimestele on ikka omane soov klatšida. Pooltõsimieli ongi väidetud, et see suhtlusvorm oli keele arengu üks esmaseid tõukejõude. Nagu ahvid istuvad ringis ja sügavad üksteist, istusid meie esivanemad lõkke ümber ja muljetasid, klatšisid.) Aga tema teemad puudutasid tihti ka semiootikuid, nende seisukohti, omavahelisi suhteid jne. Need moodustasid meie “teaduslike” teemade keskme.

Suhtlesime ka pärast aspirantuuri, kuid siis hakkasin palju Eestist ära olema ja puutusime harva kokku. Aastail 1975–1976 olin Šveitsis (stažeerimas Zürichis), 1981–1984 Soomes (lektori Helsingi Ülikoolis), 1991–1992 Saksamaal (Koblenzis arvustlingvistika külalisprofessorina).

Suhted semiootikutega üldisemalt siiski säilisid. Ehk üks märkimisväärsemaid fakte sellest: üks mu viimaseid doktorante Erkki

⁴⁷Igor Černov (sünd. 1943), Eesti kirjandusteadlane ja semiootik, Tartu Ülikooli semiootika osakonna esimene juhataja.

⁴⁸Ann Malts (sünd. 1941), Eesti kirjandusteadlane.

Luuk (sünd. 1971) õppis semiootikaosakonnas, 2001. a kaitses ta magistritöö semiootika ja kulturoloogia alal, mida juhendas Černov ja mina olin oponent. Hiljem astus Erkki doktorantuuri üldkeeleteaduse alal ja kaitses 2009. a väga edukalt väitekirja “Nimisõna/verb ja predikaat/argument struktuurid” (oponendiks oli Frederick J. Newmeyer⁴⁹), milles käsitletakse loomuliku keele põhisõnaliikide staatust nii loogilis-tüpoloogilisest aspektist kui ka keele evolutsiooni aspektist. Praegu töötab ta TÜ arvutiteaduse instituudis sama teemaga kui mina.

5. TARTU JA MOSKVA LINGVISTIKA... LAHUS JA ÜHES SEMIOOTIKAGA

Üks meid huvitavaid küsimusi on seotud Eesti teadlaste osalusega Tartu-Moskva semiootikakoolkonnas. See võis toimuda ja toimuski osalemise kaudu semiootika suvekoolides, aga samuti vastupidi — semiootikute osalemise kaudu lingvistide korraldatud üritustel. Näiteks võttis rida semiootikuid 1967. aastal osa GGG korraldatud “ülikoolidevahelisest”, s.t tegelikult üleliidulisest konverentsist.⁵⁰ Ses seoses uurisime Haldur Õimult, kas ja kui palju ta semiootikaüritustele sattus. Nagu selgus, ei piirdunud eesti lingvistide suhtlemine semiootikutega (sealhulgas Moskva omadega) üksnes semiootikakoolidega. Muud vormid võisid olulisemadki olla.

H. Õ.: Muidugi, ühe otsaga oli Tartu-Moskva koolkond kõvasti Tartus. Esimene Lotmani suvekool oli 1964, teine 1966.⁵¹ Esi-
meses ma olin. 1965 lõpetasin ülikooli, 1966 olin sõjaväes, siis ei osalenud. 1968 ilmselt jälle olin suvekoolis.

⁴⁹Frederick J. (Fritz) Newmeyer (sünd. 1944), Ameerika keeleteadlane.

⁵⁰GGG korraldatud konverentsil Käärikul 1967. aastal osalesid Tartu-Moskva semiootikakoolkonna liikmeid nt Vjatšeslav Ivanov, Boriss Uspenski, Andrei Zaliznjak, Issaak Revzin (1923–1974), ent mitte Juri Lotman (Rätsep 1967a, 1967b). Generatiivse grammatika temaatika ulatus ka ajakirja *Töid märgisüsteemide alalt*, nt Revzin 1971.

⁵¹Semiootika suvekoolidest Käärikul vt Salupere 2011.

Järgneva selgitamiseks on ilmselt oluline ka mu töökarjääri kulgemine. See algas niimoodi, et TRÜ juristid, konkreetset Ilo Sildmäe,⁵² olid hankinud eriraha projekte, mille eesmärgiks oli välja töötada juriidiliste tekstide info(otsi)süsteem, IOS. Otsing ei olnud mitte sõnade-, vaid mõiste- ehk tähendus põhine, ja Sildmäe otsis Rätsepa kaudu inimest, kes selleks vajalikku semantikat tunneks. Minu teema GGG raames oli semantika, ja nii ma sattusin 1969. a sellesse IOSi töörühma. See oli täiesti omaette töörühm, tegutses nn õigusküberneetika valdkonnas, mille juhtkujud olid Moskvast ja millega GGG-l polnud mingit otsest seost. Seda on oluline märkida, sest hilisem areng, nagu tehisintellektiga tegelemine hakkamine, toimus just selle rühma kaudu (seal osalesid ka mitmed matemaatikud-arvutispetsialistid, sh nt Ivar Kull,⁵³ kogu see süsteem oli ju arvutis; Ivar Kull käis aga ka GGG koosolekul). Tehisintellekti alla kuuluv uurimissuund — *sidustekstide töötlemine, nende "mõistmise" modelleerimine* — otsustati valida lausa ametlikult ühel rühma koosolekul pärast seda, kui IOS planeeritud kujul valmis oli saanud ja üle antud (1974, projekt kestis viis aastat) ning pidime uue teema-ülesande sõnastama, milleks raha anti. Muutus ka töörühma nimetus ülikooli paberites, ja kui laboreid moodustama hakati, saimegi nimeks *tehisintellekti labor*. Mina ise muidugi olin kogu selle aja ikka GGG-lane edasi kuni GGG tegevuse lõppemiseni ja kirjutasin doktoritööd üldkeeleteaduse alal, ehkki juba kallakuga tehisintellekti poole (keele mõistmise teooria ja modelleerimine). Ajalookeeleteaduskonda (eesti keele kateedrisse) tulin ametlikult tööle 1977. aastal, aga samas jäin tehisintellekti labori üheks teaduslikuks juhendajaks, teine oli Sildmäe. Saan aru, et need üksik- asjad pole teile iseenesest tähtsad, aga ses mõttes on nad siiski olulised, et me suhtlesime Moskva teadlastega kaht liini pidi: üks oli tavaline keeleteadus, teine oli keele arvutitöötlus, sh tehisintellekt, ja nt Moskva semiootikud käisid kindlasti mõlemaga läbi.

⁵²Ilo Sildmäe (1937–1991), Eesti õigusteadlane.

⁵³Ivar Kull (1928–1989), Eesti matemaatik ja loogik; osales semiootika suvekoolides.

Aga nüüd ikkagi neist suve- ja talvekoolidest. Sellised koolid olid 1960. aastail välja kujunenud ja väga populaarne teadusarutelu-de vorm. Sestpeale kui Tartu Ülikooli Kääriku spordibaasi õp-pehoone 1962. aastal valmis, kasutasid seda üleliiduliste koolide pidamiseks mitme eriala teadlased.

H. Õ.: Talvekoolid toimusid algul autoremonditehase suvilas Otepääl, seejärel Kääriku spordibaasis. Nendega tegi tegelikult algust Enn Tõugu,⁵⁴ siis “pärandas” meile. Tõugu tegeles tollal tehisin-tellektiga tööstuslike protsesside juhtimise tarvis; keel kui selline teda eriti ei huvitanud. Ta oli õppinud mingi aja Novosibirskis, te-geles programmeerimisega, arendas süsteemi PRIZ. Tänu temale kujunesid meil olulised tutvused, näiteks hilisema Venemaa te-hisintellekti instituudi direktori Aleksandr Narinjaniga,⁵⁵ kes sel ajal töötas Novosibirskis NSVL TA Siberi osakonna arvutuskus-kuses.

Tehisintellekti talvekoolis Tõugu juures käisime esimest kor-da vist 1976. aastal; millal tema nendega alustas, ei tea. Ise hak-kasime korraldama ilmselt 1978. a. 1979. aastal oli üks selline Käärikul, ja mitte esimene. See oli aasta, kui Nõukogude Liit läks Afganistani, mäletan, et sellest oli mõne osalisega juttu. Ku-na Lotmani koole sellal enam aktiivselt ei organiseeritud, käis neis koolides ka Tartu-Moskva koolkonna inimesi. Populaarseks teemaks tehisintellektis oli teksti, “jutukeste” (*story*) mõistmise modelleerimine, arutasime seda ka semiootikutega. Moskvalas-test mäletan esmajoones lingviste — osalesid nt Nikolajeva, Pa-dutševa, mõlemad Uspenskid,⁵⁶ Toporov,⁵⁷ samuti vähemalt kor-

⁵⁴Enn Tõugu (sünd. 1935), Eesti arvutiteadlane.

⁵⁵Aleksandr Narinjani (1937–2010), Vene tehisintellektuuriija.

⁵⁶Boriss Uspenski ja tema vend, matemaatik Vladimir Uspens-ki (sünd. 1930).

⁵⁷Vladimir Toporov (1928–2005), Vene keele- ja kultuuriajaloolane, Tartu-Moskva semiootikakoolkonna põhiliikmeid.

ra nt Zvegintsev⁵⁸ (ta tundis ka Juri Lotmanit isiklikult), Kibrik,⁵⁹ Revzin. Eesti poolt oli ka matemaatikuid, näiteks Mare Koit,⁶⁰ Tiit Roosmaa.⁶¹ Juri Lotman ega ka Igor Černov neis tehisintellekti koolides aga ei osalenud.

Samasuguse temaatikaga konverentsid ning nn suve- ja talvekoolid toimusid muidugi ka mujal, näiteks Kiievis (seal oli üks Nõukogude Liidu tuntumaid küberneetikainstituute), moskvalased korraldasid neid aga mitmel pool Moskva lähedal.

Moskvalastega püsisid head suhted kuni 1980. aastate lõpuni. Toimusid üleliidulised suve- ja talvekoolid ühisnimetuse all “Dialoog” ning meie talvekoolid ühendati nendega. See oli 1980. aastate algul. “Dialoogi”-üritused (nende ametlik nimetus oli “интердисциплинарный школа-семинар” toimusid meil vähemalt 1983 ja 1985, Sangastes ja Jänedal; Roosmaa väitel toimus viimane 1987. aastal Pärnu lähedal APNi⁶² suvilas).

Ega need täpsed aastad olegi vist olulised, tähtis oli nende sisu, peateema: inimsuhtluse modelleerimine arvutil. Ürituste idee sõnastas ametlikult Narinjani (tema oli tegelik peakorraldaja, ilmselt ka idee autor) niimoodi: kui me ka suhtlust tervikuna praegu arvutil modelleerida ei suuda, siis on oluline vähemalt uurida, mis see tervik on. Ja osalisi oli tõesti kõikvõimalikelt (teadus)aladelt, kus suhtlusega kokku puututakse — keeleteadlastest ja tehisintellekti esindajatest psühholoogide, psühhiaatrite, politoloogide ja neuroloogideni. Kindlasti oli seal ka semiootikuid, eeltoodu võtsin osalejate ametlike erialade-ametite loetelust. Aga osalejate nimikirju mul kahjuks pole.

Ent “Dialoogi”-ürituste kommentaari lõpuks tuleks kindlasti märkida, et Venemaal toimuvad konverentsid selle nime all seni-

⁵⁸Vladimir Zvegintsev (1910–1988), Vene keeleteadlane, lingvistika ajaloolane, semasioloog.

⁵⁹Aleksandr Kibrik (1939–2012), Vene keeleteadlane, strukturalismi propageerija.

⁶⁰Mare Koit (sünd. 1945), Eesti matemaatik ja keeletehnoloog.

⁶¹Tiit Roosmaa (sünd. 1975), Eesti infotehnoloog.

⁶²Агентство печати “Новости” (АПН) oli Nõukogude infoagentuur.

ajani edasi, seejuures vägagi tunnustatud rahvusvaheliste konverentsidena (ning on ametlikult kinnitatud, et need on Nõukogude Liidu ajal alanud “Dialoogide” järglased). Mina ise pole seal kahjuks käinud, aga nt Mare Koit on osalenud.

*Tõepoolest, on huvitav, et Tartu-Moskva koolkonna enesekirjeldustes tehisintellekti teema peaaegu puudub.*⁶³

H. Õ.: Tartu semiootikas oli alul lingvistikat rohkem, kuid võrdlemisi kiiresti orienteeruti peamiselt kirjandusteadusele.⁶⁴

Hiljem, 1980. aastate teisel poolel hakkas ülikool ridamisi laboratooriume looma, teiste seas siis rajati ka semiootika laboratoorium. Pooled olid seal orientalistid, teine pool aga semiootika spetsialistid. Linnart Mäll⁶⁵ haaras sinna paljusid väljastpoolt Tartut. Selle loomise dokumendid on kahtlemata huvitavad, kas või juba see, kui põhjalikult tuli põhjendada semiootika rakenduslikku tähtsust ja vajadust.

Samuti moodustati 1987. aastal eesti keele labor, mille juhendajaks ma olin koos Huno Rätsepaga (esimeseks juhatajaks oli Tiit Hennoste⁶⁶). Labori keskseks teemaks sai eesti keele arvutitöötlus, selleks vajalike andmekogude (nagu korpused) ja arvutiprogrammide loomine. Tehisintellekti labor ot-

⁶³Vt nt kolme mahukat kogumikku Tartu-Moskva koolkonna kohta, kus tehisintellekti teemat ei leidu: Košelev 1994; Nekljudov 1998; Nikolajeva 2011; samuti osaliste tagasivaadet esimesele veerandsajale (Ivanov jt 1987).

⁶⁴Haldur Õim (2000: 476) on kirjutanud semiootika mõjust 1960. aastail GGG-le järgmist: “Lõpuks ei saa kindlasti mainimata jätta mõju, mis tuli Juri Lotmani semiootikarühmalt, mis hiljem sai maailmakuulsaks Tartu-Moskva semiootikakoolkonna nime all. Alguses olid kontaktid võrdlemisi tihedad. Kuid üldiselt, nagu tundub, seisnes Lotmani rühma mõju GGG-le peamiselt eeskujus. Otsest koostööd, kui üksikud GGG liikmed (nt Mart Remmel) välja arvata, ei kujunenud. Raske öelda, miks, aga ilmselt olid kahe rühma uurimistemaatika ja -meetodid liiga erinevad.”

⁶⁵Linnart Mäll (1938–2010), Eesti orientalist; osales regulaarselt semiootikakoolides.

⁶⁶Tiit Hennoste (sünd. 1953), Eesti keele- ja kirjandusteadlane.

sustati sellega ühendada. Eesti iseseisvuse taastamise järel teatavasti Tartu Ülikooli struktuur reorganiseeriti põhjalikult, selles laborid omaette üksustena põhiliselt likvideeriti ja uurimisrühmad hakkasid projektipõhise rahastusega tegutsema uute õppetoolide juures. Meie töörühm kuulus üldkeeleteaduse õppetooli juurde (mille juhatajaks ma üldkeeleteaduse professorina olin). Hiljem “kolis” töörühm oma temaatikaga matemaatika-informaatikateaduskonda keeletehnoloogia õppetooli juurde, mida juhtis Mare Koit keeletehnoloogia professorina, ja raha tuli tema sihtfinantseeringuprojektist.

6. PRAEGUSTEST TEADUSPROBLEEMIDEST... JA UUESTI SEMIOOTIKAST

Haldur Öimu praegune töö on ikka lingvistika vallas, kuigi tema tööruum asub matemaatikute juures J. Liivi tänaval.

H. Ö.: Olen jah arvutilingvistika vanemteadur. Töökoht on endiselt eesti ja üldkeeleteaduse instituudis, kuid töötan arvutiteaduste instituudis eesti keele arvutimudelite projektiga, sealt saan palka (projekti juhib Heiki-Jaan Kaalep,⁶⁷ kes alustas arvutilingvistina juba tehisintellekti laboris). Minu vahetu teema on semantika, sõna, lause ja ka teksti, sh dialoogtekstide tähenduse analüüs ja esitusviisid. Aga konkreetsete tekstide käsitleluses jõuame paratamatult ka pragmaatikasse. Tekst on vormistuse osas tavaliselt ju väga pealiskaudne. Eriti näiteks suhtlemises, dialoogis kasutatavad repliigid on “auklikud”, elliptilised (nt ilma öeldiseta jne). Arvuti peab ka neist aru saama, rekonstrueerima nii teksti- kui teadmuskonteksti põhjal teksti täieliku sisu ja ühtlasi selle autori suhtlustaotlused. Tal peavad olema nii tekstis käsitletava teema (“maailmafragmendi”) kui ka teksti autori ja vastuvõtja muudelid. Sellega praegu tegelengi.

⁶⁷Heiki-Jaan Kaalep (sünd. 1962), Eesti informaatik ja keeleteadlane.

Mis on teile praegu kõige olulisem teaduslik probleem?

H. Õ.: See, missugused mõtteprotsessid toimuvad suhtluse käigus suhtlejates, mille najal nad valivad ja sõnastavad oma pöördumisi ja tõlgendavad partneri omi. Kuidas inimene dialoogi käigus otsustab, mida järgmisena öelda — nt kas vastata esitatud küsimusele, esitada täpsustav küsimus või reageerida hoopis muul viisil? Või kui keegi tahab partnerit veenda midagi tegema, siis mille põhjal ta valib argumendid?

Meie lähenemise võtmesõna on *reasoning-based interaction*, s.t arutluspõhine suhtlusmudel. Kirjeldame seda freimide abil, mis on seotud suhtlusstrateegiatega (näiteks kui tahan, et keegi midagi teeks, kas siis opereerin ratsionaalsete argumentidega, meelitan või ähvardan või...). Need tuginevad omakorda mõtlemisstrateegiatele. Niisugune lähenemine ei ole tingimata arvutimudelitega seotud, kõik inimsuhtluse aspektid on teatud vaatekohast ka kognitiivse keeleteaduse teemad.

Kas keele ajaline aspekt pole teile olulisena tundunud? Näiteks mis mahub 1/10 sekundisse, mis 3 sekundisse jne.

H. Õ.: Miks inimkeel on just selline, nagu ta on — ajalistest piirangutest tulenevalt —, sellega tegelevad eelkõige kõnetehnoloogid, kõnetuvastajad ja kõnesünteesijad (Tallinnas näiteks Einar Meister, Tanel Alumäe, Meelis Mihkla⁶⁸). Pean seda oluliseks ja tean, et seda uuritakse, ent mina olen tegelnud kirjutatud tekstiga.

Puutusin selle ajaprobleemiga aga ootamatult kokku ka näiteks viimasel konverentsil Malta⁶⁹. Seal oli ettekanne joonisfilmide tegemisest ja mindi peaaegu kaklema selle üle, mitu millisekundit kestab jaapanlase tänamist väljendava kummarduse mingi element... See on samuti kognitiivlingvistika, aga mitte ainult.

⁶⁸Einar Meister (sünd. 1957) ja Tanel Alumäe (sünd. 1976), kes töötavad Tallinna Tehnikaülikoolis, ning Meelis Mihkla (sünd. 1955), kes töötab Eesti Keele Instituudis, on Eesti kõnetehnoloogid.

⁶⁹INTELLI-2015 (4th International Conference on Intelligent Systems and Applications), oktoober 2015, St. Julians, Malta.

Nii et praeguses tegevuses palju mahti otseselt semiootika jaoks ei ole?

H. Õ.: Semiootika mõttes — ma lihtsalt ei oska öelda. Jah, teadlikult, süstemaatiliselt ma semiootikakirjandust ei jälgi. Kui aga midagi huvipakkuvat ette satub, ei jäta lähemalt uurimata. Näiteks ilmus 2015. aasta aprillis ajakirja *Akadeemia* kultuuriteooria erinumber. Loomulikult uurisin seda huviga.

7. KEEL SEMIOOTILISEST VAATEPUNKTIST

Ent keele mõistet ennast sobib Haldur Õimule käsitleda niisugusel viisil ja neis kategooriates, mis on lähedased Tartu-Moskva koolkonna semiootilisele vaatele. Küsime: kas keel on esmalt modelleeriv süsteem või esmalt kommunikatsioonivahend?

H. Õ.: Chomsky jaoks oli keel struktuur (moodul ajus), mis genereerib lauseid, keelel pole otseseost ei maailmateadmuse ega suhtlemisega. Kognitivistid omakorda ütlesid, et suhtlemine on primaarne, sellest lähtunud vajadused käivitasid inimese evolutsioonis ka “keelemooduli” tekkimise ja kinnistumise ajus.

Tartu-Moskva koolkonna jaoks on keel ju modelleeriv süsteem.

H. Õ.: Jah, modelleeriv peab keel muidugi olema, ilma selleta pole temaga suhtluses midagi peale hakata. Ent modelleerivana on keel kui suur “komakas”, s.t pigem ruumilise struktuurina kujutatav võrk, kus sõlmed (mõisted ja muud üksused) on omavahel ühendatud kindlate tähenduslike seostega (nagu *WordNet*’is⁷⁰)

⁷⁰*WordNet* on leksikaalsemantiline andmebaas, mille põhiüksuseks on sama mõistet väljendavate sõnade hulk (sünonüümihulk, sünohulk). Sünohulgad on omavahel seotud semantiliste suhetega, millest olulisemad on nt hüpo-hüperonüümia, holo-meronüümia (osa-tervik), antonüümia, aga ka mitmesugused funktsionaalsed seosed, kokku mitukümme. *WordNet*’i idee esitasid 1980. aastail kognitiivpsühholoogid, läheteks arusaam keele (leksikaal)semantilise süsteemi ehitusest inimärgis. Praeguseks on sellised (ühtse formaadi järgi koostatud) andmebaasid

või *FrameNet*'is)⁷¹. See modelleerib nii maailma, suhtlejaid kui suhtlusprotsessi ennast, nii nagu inimene neid tunnetab, ja on ses mõttes suhtluses primaarne (sisaldades faktilist infot, emotsioone, suhtumisi, taotlusi). Modelleerimist jah nii kognitivistid kui ka tehisintellekti esindajad rõhutavad, aga iga suhtlusakti jaoks — lausete, tekstidena edastamiseks, samuti oluliste järelduste tuletamiseks — tuleb see tervikstruktuur alati “tükeldada”, s.t tõsta sellest välja kindlad hetkel fookuses olevad osad ja teha neist lineaarne struktuur nii mõtteoperatsioonide teostamiseks kui ka nende kõne- või tekstiväljundina esitamiseks. Ja vastuvõetud sõnumiteksti mõistmisel tuleb muidugi läbi teha vastupidine protseduur. Keel on “kahepalgeline” või kahe otsaga (üks ots psüühikas, teine füüsis), ehk nagu ametlikult öeldakse, kahetasandiline struktuur. Selles ta eriline väärtus inimligile ongi.

Kas keelt modelleerides tunnete, et formaliseerimisel on kusagil ees piir, millele matemaatika vahenditega ligi ei saa? Kui lähtuda vaimu arvutusteooriast (computational theory of mind), siis ei pruugi justkui piiri ollagi?

H. Õ.: Praegu küll on piir (mõtlen mingi teoreetilise mudeli tehnilist realiseeritavust arvutis), aga kui näiteks närvivõrke hakata kasutama, siis... Algul, kui need tulid, lõid paljud käega, et milleks need head on. Aga praegu näiteks tõlgivad need juba vaata et paremini kui klassikalised programmid.

olemas rohkem kui 60 keele (ka eesti keele) jaoks. Tööd koordineerib Global WordNet Association, GWA (koduleht: www.globalwordnet.org; sealt leiab ka põhimõtete kirjelduse, samuti nt andmeid erinevate keelte *WordNet*'ide kohta). *Haldur Õimu märkus.*

⁷¹*FrameNet* on freimisemantika ideede järgi arendatud semantiline andmebaas. Põhiüksusteks pole siin konkreetset sõnad, vaid kontseptuaalsed üksused nagu sündmused, olukorrad, protsessid jne, mis on esitatud freimidenä. Freimi moodustab vastav mõiste (nt *Ost-Müük*) ja freimielemendid, mis sündmuses täidavad teatud rolle (nt *Ostja, Müüja, Kaup, Raha*). Ka freimid moodustavad hierarhiaid ning võivad sisaldada osafreime: nt *Ostu-Müügi* freimi osaks võib olla *Tingimise* freim. Vt framenet.icsi.edu. *Haldur Õimu märkus.*

Arvuti peab tegelema samade probleemidega millega inime-
ne (s.t nendega, mida inimestel on vaja lahendada), ja jõudma
samadele (s.t taotletud) tulemustele. Aga mis vahenditega? Selle
jaoks on projektis tööl programmeerijad, kel aga näiteks alailma
on erinevaid arvamusi, mismoodi puhttehnilises mõttes, millisel
platvormil jne midagi teha.

Ma ei arva, et selline tõestatav piir on olemas. (Kiiremini kui
valgus ei saa muidugi.)

8. EESTI INSTITUTIONAALSE SEMIOOTIKA PROBLEEMIDEST

*Kuigi rahvusvaheliselt on meie uuringud väga kõrgelt hinnatud,
on Eesti semiootikuil vahel mure või hirm, kas seda suunda ikka
hoitakse alles või kaotatakse ta ära kui väidetavalt ebavajalik. Se-
da suunda tõlgendatakse kui järelmängu Lotmanile, märkamata,
et ka kultuuris on sel siiski oluline koht.*

H. Õ.: Järelmäng Lotmanile ei ole see küll ammu enam. Se-
miootika on omandamas seda staatust, millena teda algul näh-
ti: katusvaldkond kõigi nende valdkondade jaoks, kus tegeldakse
märgisüsteemidega ja nende kasutamisega suhtluses,⁷² seega siis
sotsiaal- ja humanitaarteaduste jaoks, ja lisandunud on bioloogi-
line mõõde (kõik suhtlevad olendid on ju seni olnud bioloogilised
olendid). Kuigi ehk kõneldakse, et raha on vaja ennekõike näiteks
rakendusteadustele, et sotsiaal- ning humanitaarteadused kesta-
vad ka ilma erilise lisafinantseerimiseta, siis üldse ilma semiooti-
kata, mis seob humanitaar- ja sotsiaalteadusi omavahel ning neid
omakorda loodusteadustega (biosemiootika), on maailma saja pa-
rima ülikooli hulka raske jõuda.

*Olgu lõpetuseks lisatud, et esitatud küsimuste tagamaa on laiem
Haldur Õimu seoste selgitamisest Tartu-Moskva koolkonnaga.
Kui semiootika on olemuselt üldteooriat võimaldavaks alustea-
duseks kogu elussüsteemide tähendusloomega tegelevale teadu-*

⁷²Vrd Õim 1986: 258.

sele, siis võib eeldada semiootikaseoste olemasolu ka vastavate teadusharude teoreetilistes osades: teoreetilises bioloogias, teoreetilises kultuuriteaduses, teoreetilises keeleteaduses. Neist on Haldur Õim viimase juht Eestis.

Kirjandus

- Chomsky, Noam 1957. *Syntactic Structures*. The Hague: Mouton
- Chomsky, Noam 1965. *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge: The MIT Press
- Erelt, Mati 1986. *Eesti adjektiivisüntaks*. (Emakeele Seltsi toimetised nr 19.) Tallinn: Valgus
- Erelt, Mati, Jaan Kaplinski, Huno Rätsep, Ellen Uuspõld, Haldur Õim 1969. Läh tugem keeleteoreetilisest seisukohtadest! — *Keel ja Kirjandus*, nr 2, lk 105–106
- Evan s, Vyvyan 2015. *The Crucible of Language: How Language and Mind Create Meaning*. Cambridge: Cambridge University Press
- Fillmore, Charles J. 1968. The case for case. — Emon Bach, Robert Thomas Harms (eds.). *Universals in Linguistic Theory*. New York: Holt, Rinehart and Winston, pp. 1–88
- Harris, Zellig S. 1951. *Methods in Structural Linguistics*. Chicago: University of Chicago Press
- Ivanov jt 1987 = Иванов В. В., Гаспаров М. Л., Левин Ю. И., Лотман Ю. М., Гуревич А. Я. Об итогах и проблемах семиотических исследований. — *Труды по знаковым системам (Sign Systems Studies)*, т. 20, с. 3–17
- Ivič, Milka 1969 (1965). *Keeleteaduse põhisuunad*. Tlk Mati Erelt, Mati Hint, Jaan Kaplinski, Mart Remmel, Huno Rätsep, Ellen Uuspõld, Tiit-Rein Viitso, Haldur Õim. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool
- Košele v (koost.) 1994 = Кошелев А. Д. (сост.). *Ю. М. Лотман и тартуско-московская семиотическая школа*. Москва: Гнозис
- Levinson, Stephen C. 1983. *Pragmatics*. (Cambridge Textbooks in Linguistics.) Cambridge: Cambridge University Press
- Mäger, Mart (koost.) 1976a. *Keel, mida me uurime*. Tallinn: Valgus
- Mäger, Mart (koost.) 1976b. *Keel, mida me harime*. Tallinn: Valgus
- Nekljudo v (toim.) 1998 = Неклюдов С. Ю. (ред.). *Московско-тартуская семиотическая школа: История, воспомина-*

- ния, размышления. Москва: Школа “Языки русской культуры”
- N i k o l a j e v a (toim.) 2011 = Николаева Т. М. (ред.). *Из работ Московского семиотического круга*. Москва: Языки славянских культур
- P a j u s a l u, Renate 2012. Haldur Õim 70. — *Keel ja Kirjandus*, nr 1, lk 70–71
- P a j u s a l u, Renate, Tiit H e n n o s t e (toim.) 2002. *Tähendusepüüdjä: Pühendusteos professor Haldur Õimu 60. sünnipäevaks 22. jaanuaril 2002. Catcher of the Meaning: Festschrift for Professor Haldur Õim on the Occasion of his 60th Birthday*. (Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 3.) Tartu: Tartu Ülikool
- R e v z i n 1971 = Ревзин И. 1971. Грамматическая правильность, поэтическая речь и проблема управления. — *Труды по знаковым системам (Sign Systems Studies)*, т. 5, с. 224–231
- R ä t s e p, Huno 1961. Pidada sammu keeleteaduse arenguga: Eesti keel ja uuemad keeleteaduslikud meetodid ning teooriad. — *Keel ja Kirjandus*, nr 11, lk 641–647
- R ä t s e p 1967a = Рятсеп Х. (ред.). *Межвузовская конференция по порождающим грамматикам, Кяэрику, 15–25 сентября 1967. Програма*. Тарту: Тартуский государственный университет
- R ä t s e p 1967b = Рятсеп Х. (ред.). *Межвузовская конференция по порождающим грамматикам, Кяэрику, 15–25 сентября 1967. Тезисы докладов*. Тарту: Тартуский государственный университет
- R ä t s e p, Huno 1978. *Eesti keele lihtlauseste tüübid*. (Emakeele Seltsi toimetised nr 12.) Tallinn: Valgus
- R ä t s e p, Huno 2002. *Sõnaloo raamat*. (Ilmatargad.) Tartu: Ilmamaa
- R ä t s e p, Huno 2007. Kui kaua me oleme olnud eestlased? — *Oma Keel*, nr 14 (kevad), lk 5–15
- S a l u p e r e, Silvi 2011. Semiootika suvekoolid Käärikul. — *Acta Semiotica Estica*, 8. kd, lk 210–217
- S e a r l e, John R. 1969. *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge: Cambridge University Press
- T r a g e l, Ilona 2012. Zum 70. Geburtstag von Haldur Õim. — *Linguistica Uralica*, 48. kd, nr 4, lk 310–312
- U u s p õ l d, Ellen 1987. Huno Rätsepa tähtpäevaks. — *Keel ja Kirjandus*, nr 12, lk 746–747

- V a c h e k, Josef 1967 = Вахек Ё. К проблеме письменного языка. — Н. А. Кондрашов (ред.). *Пражский лингвистический кружок: Сборник статей*. Москва: Прогресс, с. 524–534
- V a l g e, Jüri (toim.) 2015. *Generatiivse Grammatika Grupi juubeli-koosolek 18.12.2015: Teesid*. Tartu: Tartu Ülikool
- V e l m e z o v a, Ekaterina, Kalevi K u l l 2016. Juttu Tiit-Rein Viitso-
ga, semiootikast. — *Acta Semiotica Estica*, 13. kd, lk 185–196
- V õ h a n d u, Leo 2015. Linzbach, Rätsep ja WU. — Valge, Jü-
ri (toim.). *Generatiivse Grammatika Grupi juubeli-koosolek 18.12.2015: Teesid*. Tartu: Tartu Ülikool, lk 22–23
- Õ i m 1970 = Бйм Х. *Семантическая структура словесных групп, связанных с понятием лица в эстонском языке. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук*. Tartu: Тартуский государственный университет. [Isiku mõistega seotud sõnarühmade semantiline struktuur eesti keeles. Kandidaadiväitekirja autoreferaat.]
- Õ i m, Haldur 1974. *Semantika*. (Mosaiik 7.) Tallinn: Valgus
- Õ i m 1983 = Бйм Х. *Семантика и теория понимания языка. Анализ лексики и текстов директивного общения эстонского языка. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук*. Tartu: Тартуский государственный университет. [Semantika ja keele mõistmise teooria. Eesti keele direktiivse suhtluse leksikoni ja tekstide analüüs. Doktoriväitekirja autorefereaat.]
- Õ i m, Haldur 1986. Pragmaatika ja keelelise suhtlemise teooria. — *Keel ja Kirjandus*, nr 5, lk 257–269
- Õ i m, Haldur 1989. Huno Rätsep 60: Piirjooni ühele arengujärgule eesti keeleteaduses. — *Emakeele Seltsi aastaraamat 1987*. Tallinn, lk 5–13
- Õ i m, Haldur 1997. Eesti keele mentaalse maailmapildi allikaid ja piirjooni. — Mati Erelt, Meeli Sedrik, Ellen Uuspõld (toim.). *Pühen-dusteos Huno Rätsepale 28.12.1997: Keeleteadlase 70. sünnipäevaks*. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 7.) Tartu: Tartu Ülikool, lk 255–268
- Õ i m, Haldur 2000. Eesti keeleteadusliku mõtte areng XX sajandil. — *Keel ja Kirjandus*, nr 7, lk 468–479
- Õ i m, Haldur 2002a. Teoreetiline keeleteadus Eestis. — Renate Pajusalu, Ilona Tragel, Tiit Hennoste, Haldur Õim (toim.). *Teoreetiline keeleteadus Eestis*. (Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toime-tised 4.) Tartu: Tartu Ülikool, lk 11–23

- Õ i m, Haldur 2002b. Huno Rätsep ja teoreetiline keeleteadus Eestis. — *Keel ja Kirjandus*, nr 12, lk 875–877
- Õ i m, Haldur 2008. Kognitiivne pööre. — *Keel ja Kirjandus*, nr 8/9, lk 617–627
- Õ i m, Haldur 2011. Kognitiivne pööre. — Marek Tamm (koost. ja toim.). *Humanitaarteaduste metodoloogia: Uusi väljavaateid*. (Gigantum humeris.) Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, lk 110–127
- Õ i m, Haldur, Mare K o i t 2017. Suundumusi inimsuhtluse keelelises analüüsis ja modelleerimises (I). — *Keel ja Kirjandus*, nr 1, lk 71–80
- Õ i m, Haldur, Ilona T r a g e l 2007. Teoreetilise keeleteaduse arengust mujal ja meil XXI sajandi algul. — *Keel ja Kirjandus*, nr 2, lk 98–115

EKATERINA VELMEZOVA (sünd. 1973) on lõpetanud Moskva Ülikooli keeleteadlasena 1996. aastal, kaitsnud filosoofiadoktori kraadi 2000 (Venemaa TA), 2005 (Lausanne'i Ülikool) ja 2007 (Toulouse'i Ülikool, habilitatsioon). Töötanud Venemaa Teaduste Akadeemia slavistika instituudis Moskvast 1999–2007, a-st 2000 õpetab Lausanne'i Ülikoolis, a-st 2015 slavistika ja Ida-Euroopa keeleteaduse ajaloo ja epistemoloogia professor.

KALEVI KULL (sünd. 1952) on lõpetanud Tartu Ülikooli bioloogina 1975. aastal, bioloogiadoktor 1987. Töötanud astrofüüsika ja atmosfäärifüüsika instituudis 1975–1977, seejärel teadurina zooloogia ja botaanika instituudis; TÜ ökofüsioloogia korraline professor 1992–1998; TÜ semiootika osakonna dotsent a-st 1997, biosemiootika professor a-st 2007, semiootika osakonna juhataja. *Akadeemias* avaldanud artiklid “Elujõud, biosemiootika ja Jakob von Uexküll” (1991, nr 10, lk 2097–2104), “*Semiotica Tartuensis*: Jakob von Uexküll ja Juri Lotman” (1995, nr 12, lk 2467–2483, koos Mihhail Lotmaniga) ja “Eesti teooria” (2015, nr 4, lk 579–624, koos Marek Tammega), järelsõnad Jesper Hoffmayeri ja Claus Emmeche artiklile (1997, nr 12, lk 2646–2649) ja Karl Ernst von Baeri artiklile (2002, nr 12, lk 2585–2589, koos Erki Tammiksaarega) ning arvustuse TÜ teoreetilise bioloogia ringi ajakirja *Vita aeterna* kohta (1991, nr 10, lk 2213–2214).

IMAT SUUMANN. Aia tänava melanhoolia (2013)

MILLELE NAD LOOTSID?

Eesti Rahvaerakonna ja Eesti Maarahva Liidu maapoliitika ning selle kujunemine 1919. aasta maaseaduse eel

Eli Pilve

Eesti Vabariigi 1919. aasta maaseaduse rakendamist ja tulemusi on uuritud maareformi teostamisest alates. Esimesel Eesti iseseisvusajal esitati nii põhjendusi maaseaduse vajalikkuse kohta kui ka kritiseeriti seda (balti)sakslaste poolt; muidugi ilmus mõlema poole esindajailt tasakaalukamaidki käsitlusi. Eesti NSV autorite iseseisev panus selle teema uurimisse on ideoloogiliste raamide tõttu olnud väike, kuid nendegi töödes leidub tähelepanekuid, mis pakuvad alust sügavamaks analüüsiks. Iseseisvuse taastanud Eesti Vabariigis avaldatud tööd on vabad ettekirjutatud ideoloogiast, kuid keskenduvad peamiselt maaseaduse läbiviimisele ja tulemustele, mitte selle teoreetilistele alustele.

Vähem on uuritud Eesti maareformi ideede ajalugu ning poliitilist võitlust seaduse vastuvõtmisel. Käesolevas artiklis keskendutakse Eesti Maarahva Liidu (edaspidi “maaliit”) ja Eesti Rahvaerakonna (1905–1917 Eesti Rahvameelne Eduerakond, 1917. aastal reorganiseeriti Eesti Demokraatlikuks Erakonnaks, kes 1918. aastal ühines Eesti Radikaaldemokraatliku Erakonnaga Eesti Rahvaerakonnaks; edaspidi “eduerakond” või “rahvaerakond”) maareformikavadele, püüdes leida, mis võis ajendada neid erakondi Asutavas Kogus sisuliselt maaseaduse eelnõu vastu

seisma. Käsitluse allikaks on põhiliselt Asutava Kogu protokollid ning erakondade häälekandjad. Vaatluse alla on võetud just need kaks parempoolset erakonda, sest kuigi 1919. aasta sügisel loodud Saksa-Balti Erakonna (Deutsch-Baltische Partei in Estland) ja vasakpoolsete parteide seisukohad maaküsimuses on mõistetaavad, pole Eesti Rahvaerakonna ning Eesti Maarahva Liidu käitumine sel puhul päris selge. Kristlikku Rahvaerakonda ei huvitanud maaküsimus sisuliselt kuigi palju, nende ainus mure oli kirikumõisate säilitamine. Selle nõudmisega nagu ka maaküsimuses tervikuna ei läinud nad 1917. aastast peale vastuollu ei rahvaerakonna ega maaliiduga, ning üldiselt Kristliku Rahvaerakonna esindajad Asutavas Kogus maaküsimuse teemal sõna ei võtnud.

Millele lootsid siis vastavalt eduerakonna (rahvaerakonna) ja maaliidu juhtidena Jaan Tõnisson ja Konstantin Päts? Maaküsimus oli Asutava Kogu valimiste eel ja ajal niivõrd terav, et sellega pidi arvestama iga erakond, kes vähegi valitsusse tahtis pääseda. Asutava Kogu avaistungil 23. aprillil 1919 ütles ka selle juhataja August Rei, et Asutava Kogu kõige suuremaks ülesandeks on just maaküsimuse lahendamine: “See on kõige valusam küsimus, see on meie rahva, meie riiklise olemise eluküsimus.”¹ Seda väidet saatis saalis üleüldine aplaus, kuid Rei järgmise väite peale, et vabariigivastane kihutustöö kaob ainult siis, kui suurmaaomanus likvideeritakse, maa riigi kätte võetakse ja rahvale jagatakse, vastati aplausiga küll vasakult ja keskelt, aga mitte enam paremalt poolt.²

MAAKÜSIMUS RAHVAERAKONNA JA MAALIIDU IDEOLOOGIAS 1905. AASTA REVOLUTSIOONI AEGU

1905. aasta revolutsioonisündmuste ajaks olid eestlased end poliitiliselt ja rahvuslikult piisavalt teadvustanud. Aadli seisuslikud privileegid, rahvuslik rõhumine ning tõsine maapuudus suunasid siinsed streigid, rahvakoosolekud ja meelevaldused nii isevalit-

¹Riigiarhiiv (= ERA) 15.2.2, l 10, Asutava Kogu protokoll nr 1, 23.4.1919.

²ERA 15.2.2, l 11, Asutava Kogu protokoll nr 1, 23.4.1919.

suse kui ka kohaliku baltisaksa ülemkihi vastu. Pärast keiser Nikolai II kodanikuõigusi lubava manifesti avaldamist 17/30. oktoobril 1905 asutati eestlaste asualal ka esimesed erakonnad: Eesti Rahvameelne Eduerakond, Eesti Sotsiaaldemokraatlik Töölis- te Ühisus ja Eestimaa Konstitutsiooniline Partei³. Loodi esimesed ametiühingud ja valiti Tallinna Töölise Saadikute Nõukogu. Ülevenemaalised vastuhakud ja streigid sundisid Nikolai II järeleandmistele ning ta lubas asutada parlamendi ehk riigiduumi, mille valimistel said hääleõiguse kõik elanikehihid, nende hulgas töölised ja talupojad.

Duumasse kandideerides lähtus eduerakonna üldpoliitiline eeskava Venemaa Konstitutsiooniliste Demokraatide Partei ehk kadettide programmist. Kadettide maaprogramm nägi ette riigi-, keisrikoja, keisri kabineti ja kloostri- ja jagamist vähese maa- ga talupoegadele ning maatameestele, et nad neid isikliku tööjõu- ga hariksid. Riigi kulul lubati vajalikul määral osta õiglase hinna eest juurde ka eramaid. Ostetud maa arvati riigimaa hulka ning selle tarvitada andmine pidi sündima Venemaa eri paigus valit- sevaid maapidamise iseärasusi arvestades (Eesti... 1905). Eri- nevus kadettidest seisnes selles, et kadetid eelistasid maa jaga- mist põlisrendi alusel, eduerakondlased aga nõudsid eraoman- dit (Laaman 1934: 18–19). Eduerakond pidas elujõuliseks ainult eraomandil põhinevaid talusid, tuues näiteks Prantsusmaa ja Taa- ni eduka põllumajanduse, mitte nn karjakaupa maapidamisi või Marxi teooriaid. Ennustati, et kui kadetid nõuavad hingemaa⁴ al- lesjätmist, siis ei saa nad ei vähemusrahvuste toetust ega enamust riigiduumas (W. 1907).

Postimehes toodi eeskujuks Inglise valitsuse 1903. aasta maa- reform Iirimaal, mille järgi ostis riik maa mõisnikelt ning ta- lupojad selle omakorda “kõige paremate tingimustega” riigilt;

³Hiljem vastasid sellele Saksa okupatsiooni ajal 1918. aastal asuta- tud Saksa Erakond Eestimaa (Deutsche Partei in Estland) ja 1919. aastal rajatud Saksa-Balti Erakond Eestis (Deutsch-Baltische Partei in Est- land).

⁴19. sajandi lõpul esitas maakehvistu Vene keisririigis nõude jagada kogukondlikud maad nende vahel hingemaadeks.

seaduse puuduseks pidas eduerakond maa müümise vabatahtlikkust (Iiri. . . 1905). Väikemaapidamiste miinimummääraks nägi eduerakond ette 10 taalrit,⁵ millest üle jäävat osa võis talu küljest lahutada ja edasi kinkida või müüa, ent lahutatav maatükk pidi võimaldama ülalpidamist tervele perekonnale juhul, kui omandajal ei olnud perekonna toitmiseks mõnd muud sissetulekuallikat. Seni müümata talu- ja kvoodimaa tuli sunduslikult põlluharijatele väikemaapidamiseks päriseks müüa. Samuti tuli väikemaapidamiseks müüa kroonu- ja kirikumõisate maad nii, et pastoritele jääks tarvitamiseks 10-taalriline koht. Päriseks ostetud vaku-, kvoodi- ja mõisamaa talude seni väljamaksmata osa tasumisele pidi riik kaasa aitama, s.t tasuma mõisnikule maa eest veel võlgu oleva osa ning talunik omakorda tasuma selle riigile (Karjahärm 2013: 339–340). Samad nõudmised kirjutati ka eduerakonna esimesse programmi 1905. aastal (samas: 280–281).

1906. aastal kuulutas *Postimees*, et eraomanduse sundvõõrandamine peaks olema lubatud, kui see on vajalik üleüldiste eesmärkide saavutamiseks: “Meie juures on sarnane eksproprieerimine tingimata tarvilik, kuna kroonu-, kiriku- ja asutuste maad mitte selleks ei ulata, et maapuudust vähegi katta, meil aga üksikute inimeste käes õige laiad ja suured eramaad on” (Missuguste. . . 1906). Hiljem Asutavas Kogus maaseaduse eelnõu kritiseerides leidis Tõnisson aga, et maatahtjaid ei olnud sugugi nii palju, et

⁵1690. aastal otsustas Rootsi riigivõim võtta Liivimaa kubermangus talupoegade koormiste arvestamisel aluseks põllumaa võimalikku tulu. Määrati kindlaks naturaalandamite ja teokoormise suurus ning arvutati need ametlike takside järgi ümber Rootsi krossidesse ja taalritesse. 1804. aasta Liivimaa talurahvaseaduses lisati taalriarvestusse ka heinamaade võimalik tulu. Nii ei võimalda taalrite arv otsustada talumaa pindala üle. Teoreetiliselt võis ühe taalri pindala Liivimaal jääda maa headusest sõltudes u 1,5–6 ha vahele; praktikas arvestatakse aga 19. sajandi lõpuosas Lõuna-Eestis talu keskmiseks suuruseks 20 taalrit, s.t u 50 ha. Vt Tarvel 1972: 145, 200–202.

kuni 300-tiinuseid⁶ mõisasüdameid või kirikumõisaid üldse puutuda tuleks.⁷ Rõhuasetus oli ilmselgelt muutunud.

Konstantin Päts, tulevane maaliidu juht, keskendus 1905. aastal autonoomse omavalitsuse küsimusele ja maaküsimus teda eriti ei huvitanud. Oma maaprogrammi avaldas ta 1907. aastal väljaandes *Maa-küsimus* (Päts 1907b). Kadettide kavast erines see vaid selle poolest, et Päts nõudis maatajavara haldamist autonoomse omavalitsuse kaudu, mitte keskvalitsuse poolt, ning maa suuruse aluseks võttis ta ühe perekonna, mitte üksikisiku vajadused (Roasto 2014: 314, 318). Ajaloolane Toomas Karjahärm isoleerustab revolutsiooniaegset Pätsi kui mittesotsialisti, kes aga sotsialistidega taktikalistel põhjustel koos töötas, leides ideelise kompromissi sotsiaalliberalismis ja solidarismis (2002: 75–76). Need ideed taotlesid vabaduse ja õigluse ühendamist ning neid võis leida noore Pätsi agraarprogrammist, milles ta eelistas põlisrenti ning isiklikul töö põhinevat tootmist monopolistlikule eraomandile ja kapitali orjamisele (samas). Ka Päts ise ei lubanud ennast sotsialistiks nimetada, sest kogu rahva päralt oleva maatajavara loomine ei olevat veel sugugi sotsialismiaadete teostamine. Sotsialism nõudvat küll maa ühisomandit, kuid ka ühist töövilja. Käremeelsete programm — käremeelseteks nimetas Päts ennast ja oma toetajaid — jagas aga ühismaa individuaalseks harimiseks põlisrenti või eraomanduse alusel. See ei olnud mitte sotsialism, vaid aluse panemine ühistegevusele maaharijate hulgas (Päts 1907a: 55–56). Ühistegevust kiitis ta samuti, kui tõlkis eesti keelde muu hulgas ka sotsiaalsetest probleemidest huvitunud inseneri Rudolf Dieseli (1859–1913) teose *Solidarismus: Inimesesoo loomulik pääsetee*. Selle eessõnas rõhutab Päts, et väljaande tähtsus seisneb peaaesjalikult selles, “et ta ühistunnet äratav ja ühistegevuse imevõimu nähtavaks teeb. [...] Ühistegevus nõuab uut ilmavaadet ja uut tuleviku aatekuju, ja kõik see on siis võimalik, kui põhjusemõte: “Üks kõikide eest, kõik ühe eest!” seltskonna luusse ja lihasse kasvab” (Diesel 1910: 5). Tuli pidada

⁶Omaaegne pindalaühik tiin ehk tessatin, vastab 1,0925 hektarile.

⁷ERA 15.2.42, 15–15, Asutava Kogu protokoll nr 41, 1.8.1919; *Asutava Kogu*... 1920: protokoll nr 48, 21.8.1919, lk 886–889; H. P. 1919.

suureks edusammuks, kui suured rahvahulgad omandavad teadmise, et kogu rikkus, haridus ja edu nende endi ühendatud õul lasub (samas).

Päts kirjutas, et rahva majanduslikku olukorda tuleb parandada Uus-Meremaa eeskujul.⁸ See tähendab, et Eestis tuleb alustada kroonumaa, kirikute, maanõunike kolleegiumide maade ning linnamõisate riigistamisest. Maanõunike kolleegiumide maa tuli üle võtta tasuta, kroonumaa osta riigile alandatud ning kirikumaa õiglase hinna eest. Kirikumaa hind võis olla osaliselt obligatsioonides ja pidi panema aluse kassale, mida valitsenuks ülemaaline koguduste asemike kogu ning millest oleks makstud pastoritele palka. Nii pandaks alus rahva maaomandile, mida edaspidi pikkamööda suurendada. Maa sunniviisiline ostmine pidi jääma kõige viimaseks abinõuks, mida rakendada ainult “suurte ja kõige

⁸Päts oli tutvunud Uus-Meremaa maapoliitikaga sealse maaministeeriumi alalise sekretäri ja maamööduinspektori Percy Smithi teose *The Land System of New Zealand* (Wellington, 1903) kaudu (vt Päts 1907c: 13). 1892. aasta maaseadusega sooviti Uus-Meremaal Smithi sõnul ühtlustada eri klasside võimalusi maad omandada ning selleks tükeldati riigimaid (*crown land*). Määrati kindlaks ülempiir, kui palju maad võib keegi koos seni omandatud maaga saada. Maa jagati boniteeti arvestades kahte klassi: esimesse klassi kuuluvat maad võis ühe asuniku käes olla kuni 640 aakrit, teise klassi oma 2000 aakrit (1 aaker = 0,4047 ha). Maa anti põlisrendile 999 aastaks. Vt Smith, P. *The Land System of New Zealand*, nzetc.victoria.ac.nz/tm/scholarly/tei-Stout75-t12-body-d1.html (26.7.2016). Põlisrendi 999 aastat mainis oma kõnes ka maaliitlane August Jürman (Jürima), tuues jällegi eeskujuks sellesama Uus-Meremaa seaduse (ERA 15.2.42, l 54, Asutava Kogu protokoll nr 41, 1.8.1919). Kõrvutades Smithi kokkuvõtet 1892. aasta maaseadusest Uus-Meremaal ning maaliitlaste mõningaid väljaütlemisi Asutavas Kogus, näib, et Uus-Meremaa eeskuju ja analoogia oli suuresti paljasõnaline. Kuna väikemaapidamise ja põlisrendi propageerimine ei olnud maaliidu tegelik põhimõte, vaid üksnes valimiseelne propaganda, ei peetud oluliseks isegi asjaolu, et Uus-Meremaal on tegemist peamiselt lamba- ja veisekarjatusemaaga; teravilja kasvatatakse seal peamiselt vaid Canterbury piirkonnas (vt *Lands*... 1995: 512–513; Kant 1931: 9–13). Et tegemist oli vaid valimiseelse häältepüüdmisega, tõestas ka edaspidine, sest mida aeg edasi, seda tugevamalt toetas maaliit suurmaaomanduse säilitamist.

suuremate maaomanduste puhul” ja ainult juhul, kui üldsus seda tõesti vajalikuks peab, ning ka siis tohib osta vastu omaniku tahtmist ainult nende maade metsi, rabasid, suuremaid veekogusid, kaldaid jms; samuti võis sunniviisiliselt osta linnade ja kirikute maid kuni määratud piirini, mida ta täpsemalt ei esitanud (Päts 1907a: 40, 45–46, 53–54, 70–74).

Kui juba 1907. aastal leidis Päts, et maaküsimus tuleb lahendada järk-järgult ja pikema aja jooksul (samas: 43), ning jäi sellele seisukohale ka hiljem, siis omandivormi küsimuses pooldas ta esialgu põlisrenti, hiljem eraomandust. Põlisrendi heade külgede kaitsmisel tõi ta taas kord näiteks Uus-Meremaa maareformi (samas: 40, 45). Päts kinnitas, et just vaesematele inimestele oleks suureks abiks, kui nad saaksid maa põlise rendi tingimustes ilma sissemaksuta, mis võimaldaks maasaajal paigutada oma niigi vähest kapitali kohe majapidamise ülesehitamisse. Riigimaade päriseks ostmisel oleks maa parandamine ja vajalike hoonete ehitamine ühiskonna vaesematele kihtidele täiesti üle jõu käiv ülesanne (Päts 1907c: 21–22, 1907a: 67). Viidates Saksa majandusteadlasele Max Seringile (1857–1939) ja sotsiaalpoliitikule Adolf Damaschkele (1865–1935), pidas Päts maa eraomanduseks ostmise nõrkadeks külgedeks võlgade tegemise vajadust, sest eraomand oli maa hinna nii kõrgeks ajanud, et suur osa tööviljast tuli maksta pankadele ja võlausaldajatele, ning sageli oma laste kurnamise hinnaga (Päts 1907a: 62–63, 66). “Need on kaks eraomanduse nõrka külge, mida ka kõige tulisemad eraõiguse kaitsjad ei suuda ära varjata” (samas: 66). Põlisrenti kaitses toetus Päts ka omandiõigusele: “Missuguse õigusega tahavad need, kes praegust Roomast päritud maa-omandus-õiguse poole hoiavad, ühe omaniku käest maad ära ja seda teise kätte niisamasuguse õigusega päriseks anda? Miks on ühe omandus-õigus siis parem, kui teise oma?” (Samas: 80.) Samuti leidis Päts, et kuna Uus-Meremaal olid suurte mõisate tükeldamisel nii soodsad tagajärjed,⁹ õigustaks see omandiõiguse kitsendamist (samas:

⁹Uus-Meremaa 1892. aasta maaseaduse tulemusi on peetud positiivseks. Aastail 1892–1911 andis valitsus maanälja leevendamiseks Uus-Meremaal asunduste tarvis 8,5 miljonit aakrit, mis jaga-

38). Maa omandiõigust nimetas ta tollal üldse Rooma linnakodanike vaimusünnituseks, mis aga põllumajanduses sugugi kohane ei oleks (samas: 77–78). Hiljem Asutava Kogu maakomisjonis ja maaseaduse eelnõu vaidlustes leidis Päts seevastu, et õigus-teaduses on maksev vana Rooma norm, mis oli ka Balti eraseadusesse võetud, ja ka maafondi jagamisel on kõige tähtsam just selle õiguslik alus: “Maakorralduse juriidilist külge tuleb esimeses joones lahendada.”¹⁰ 1931. aastal väitis ta end koguni olevat “üks neist inimestest, kes Rooma õiguse peal kasvatatud, ja igaüks teab, et omandiõiguse mõiste on selles üks pühamatest mõistetest. Nii siis minu kodanlik maailmavaade ei ole mitte moodiasi”.¹¹ Omandiõiguse rikkumine oli üks peamisi parempoolsete väiteid vasakpoolsete süüdistamisel enamluses. Sellesarnaseid avaldusi tuli ka välispoliitiliselt tasandilt. Ajaloolane Aleksander Loit on kirjutanud, et Eesti poliitikutel ja diplomaatidel tuli pärast maareformi vastuvõtmist end pidevalt kaitsta süüdistuste eest, nagu oleksid Eesti riik, valitsus ja rahvas kommunistlikult meelestatud, sest maareform oli vastuolus ühe lääne demokraatia nurgakiviga, s.o eraomandi puutumatuse põhimõttega. Loit lisab, et võiks ju ka irooniliselt küsida, millises ulatuses austasid baltisaksa mõisnikud eraomandi puutumatuse põhimõtet sajandite jooksul oma pärisoriste talupoegade suhtes (2006: 73). Täpselt sama argumentatsiooni kasutasid Asutavas Kogus mõnikord ka radikaalse maareformi pooldajad, kuigi pärast maaseaduse esimese

ti 33 000 maavalduse vahel. Sellest 1,2 miljonit aakrit ostis valitsus 6 miljoni naela eest mõisatelt. Maa sunniviisilist kokkuostmise õigust kasutati 13 juhul. 1907. aastal anti rentnikele õigus maad ka päriks osta, kuid paljud eelistasid jätkata maa kasutamist põlisrendi alusel. Veel 1963. aastal oli 13 miljonit aakrit maad põlisrendil. Vt An Encyclopedia of New Zealand, 1966, www.teara.govt.nz/en/1966/land-settlement/page-6 (26.7.2016).

¹⁰ERA 15.2.369, Protokoll nr 1, Asutava Kogu maaseaduse komisjoni koosolek 29. aprillil 1919, “Estonias”, I 4–5 p; ERA 15.2.48, I 16–22, Asutava Kogu protokoll nr 49, 22.8.1919.

¹¹ERA 1278.1.230, I 23, Konstantin Pätsi kõne Riigikogus pärast valitsuse deklaratsiooni arutamist, 17.2.1931.

lugemise avaistungi ilukõnesid püüti üldiselt vältida kättemaksuretoorikat 700-aastasest orjaööst.

RAHVAERAKONNA JA MAALIIDU MÕTTED MAAKÜSIMUSES 1917. AASTA REVOLUTSIOONIDE KEERISES

1917. aasta revolutsiooni käigus kuulutati Venemaa koos keisri-võimu kukutamisega vabariigiks, kus hakkas aga valitsema kak-sikvõim — ajutine valitsus ning tööliste ja soldatite saadikute nõukogud. Viimaste valimised korraldati ka Tallinnas, mis ei jää-nud üldistest streikidest ega mässudest puutumata. Ümberkorral-duste käigus asutati uute erakondadena Eesti Maarahva Liit, Eesti Tööerakond, Eesti Sotsiaaldemokraatlik Tööliste Partei ja Ees-ti Sotsialistide-Revolutsionääride Partei. 30. märtsil / 12. aprillil 1917 kinnitas Venemaa Ajutine Valitsus määruse “Eestimaa ku-bermangu administratiivse valitsemise ja kohaliku omavalitsuse ajutise korra kohta”, millega Eesti sai autonoomia sugemetega omavalitsuse ning Eestimaa kubermang ja Liivimaa kuberman-gu põhjaosa liideti üheks haldusüksuseks, mille kubermanguko-missari juurde asutati Ajutine Maanõukogu. See Eesti esimene ülemaaline rahvaesinduskogu taotles Eesti saamist Venemaa de-mokraatliku föderatiivse vabariigi autonoomseks osariigiks. Mõ-ned poliitikud, näiteks Jaan Tõnisson ja Karl Ast, hakkasid silmas pidama juba ka omariiklust ja täielikku eraldumist Venemaast.

Üleüldises segaduses ja eestlaste maanõukogu valimiskam-paalias avaldas rahvaerakond enamlaste meeliköitva lubaduse “Rahu, leiba ja maad” taustal 1/14. mail 1917 *Postimehes* oma põhimõtted, mis olid Eduard Laamani hinnangul varasemaga võr-reldes tunduvalt vasakpoolsemad (1934: 28). Tõepoolest, vähe sellest, et maaküsimuses nõustuti erakonna programmis juba põ-lisrendigagi, võõrandatud maa eraomandiks ostmist ei mainita üldse. Seejuures räägitakse programmis üksnes eramõisate võõ-randamisest. Plaani järgi oli riigil õigus võõrandada õiglase tasu eest eramõisate maa üle seaduslikult kehtestatud alammäära vas-tavalt sellele, kui suur oli maasoov nende seas, kes seda ise oma perekonna jõuga harivad, eluaseme aluseks vajavad või majan-

duslikult tähtsate ettevõtete rajamiseks kasutavad. Maad oli õigus saada seadusliku hinnaga “perekonna töönormi”¹² piirides seadusliku tasu eest põlisrendi alusel. Seejuures võis riik rakendada väikemaapidamiste võõrandamist, kui kogukonnal või riigil seda vaja oli. Mida aga tähendas väikemaapidamine, seda ei seletatud. Uute majapidamiste rajamiseks lubas autonoomne Eesti riik anda toetust, sest maad ei lubatud tasuta ega eelistatud suurmaapidamise ühist harimist (Eesti... 1917). “Praegusel ajal leidub õige palju ise oma arust väga tarku mehi, kes seletavad, et maad ilma hinnata peab saama” (Kas... 1917). Et see võimalik ei olnud, selgitati *Postimehes* mõisatele tehtud võlgadega, mistõttu sai maad anda ainult võimalikult odava hinnaga, aga mitte päris ilma (samas). Suurmaapidamise pooldajatele vastu vaieldes kirjutas Tõnisson, et kui Karl Marx hakkas tööstuse eeskujul tõestama, et ka põllumajanduses suurmaapidamine väikemaapidamised ära kaotab, siis hilisemad sotsiaaldemokraadid Eduard Bernstein, Eduard David jt näitasid vastupidist. Rahvavaenulik suurmaapidamine, nagu Tõnisson nimetas, polnud mitte ainult väiksema viljakusega, vaid sellise põllupidamisviisi juures “kannab maa ka vähem rahvast” (Tõnisson 1917). Eesti maakorralduse aluseks pi-

¹²Ühe perekonna töönormi arvestamise ja hindamise kohta antakse vihje üksnes maaliidu väljaandes *40.000 uut Eesti talu*. Maaliidu arvutuste järgi oli kahe hobuse maa ehk normaaltalu suurus 27–30 ha ja jagamisel võinuks see koosneda 10 tiinust ülesharitud põllumaast, 7–10 tiinust ülesharitavast soo- ja karjamaast, 8 tiinust heinamaast, millele võis lisanduda 2 tiinu “metsa ja mitmesugust” maad (*40.000 uut*... 1919: 9). Üldistes arutlustes näikse olnuvat tegemist kellegi meelest nii selge mõistega, et seda ei peetud vajalikuks selgitada ega numbriliselt määratleda. Asutava Kogu istungitel ei küsinud keegi, mida see termin tähendab, ning isegi vastuvõetud maaseaduses ütleb § 17, et “põliseks tarvitamiseks antakse maad neile, kes ainult maapidamisest elavad, ühe perekonna ja kahe hobuse töönormi suuruses, silmas pidades maa headust, seisupaika ja muid kohalisi olusid” (*Riigi Teataja* 1919, 79/80, 156, Maaseadus). Maareformi teostamise määrustes seda mõistet enam ei kasutata; öeldakse, et normaaltalud rajatakse suuruses 10–50 ha, millest kõlblikku maad on vähemalt 10 ha (*Riigi Teataja* 1920, 16/17, II. Määrused maareformi teostamiseks).

di saama väikemaapidamine ja maa pidi rahva omandusse antama järk-järgult (Eesti... 1917).¹³

Maaliidu programm nägi 1917. aastal maaküsimuses ette kroonu-, keisrikoja, kiriku- ja majoraatmõisamaade jagamist päritava rendi alusel väikemaapidamiseks. Ka pidi kroonu oma maa-valdusi suurendama maid eraomanikelt õiglase hinna eest juurde ostes ja maaparandustöid tehes. Eramaade müümist ja rentimist pidi korraldatama riigi määratud õiglase hinnaga. Uute majapidamiste suurus määrati plaani kohaselt maaharijate töönormi piires maa harimise viisi arvestades. Ostutaluomanikel pidi olema vabadus oma taludest väiksemaid majapidamisi asutada ja talud, mida omanik korralikult pidada ei suutnud, tuli kas võõrandada või lubati omanikku sel puhul trahvida. Maade kokkuostmine suuremal määral, kui perekond jõuab harida, tuli ära keelata. Uute majapidamiste rajamisele lubas riik kaasa aidata (Eesti Maarahva... 1917).

Eesti Rahvuskongressil 3.–4./16.–17. juulil 1917 pidas Päts kõige olulisemaks maa natsionaliseerimist ning jagamist põlisrendi alusel taludeks. Seni päriseks ostetud talud lubas ta jätta esialgu riigistamata. Võõrandada tulnuks tema sõnul kõik kroonumaad ja osa mõisamaid. Ta oli endiselt põlisrendi poolt, võrdustades selle kindlustunde mõttes eramaaga, sest ka põlisrendimaalt ei saavat keegi tema pidajat minema ajada ning maa pidi jääma harida pärijatele (Rahvuskongress... 1917).

¹³Kui siin leidis rahvaerakond, et väikemaad olid suurmaadest kõrgema viljakusega, kuid vajadusel võis võõrandada ka esimesi, siis kaks aastat hiljem seisis erakond Asutavas Kogus kogu hingest suurmaapidamise säilitamise eest, sest maatahtjaid ei olevat nagunii nii palju, et 300-tiinuseid mõisasüdameid võõrandada. Siis olid suurmaapidamised hakanud nagu vahepeal väikemaapidamistest rohkem vilja andma. Ei ole teada, kui suuri või väikseid maid 1917. aastal silmas peeti, sest 1919. aastal liigitas Tõnisson 300-tiinused mõisasüdamed Eesti oludes suurtaludeks või keskmaapidamiseks, ning kui lähtuda sellest liigitusest, ei saa tõepoolest öelda, et rahvaerakonnast ja maaliidust oleksid koos baltisakslastega saanud suurmaapidamiste kaitsjad, nagu neile ette heideti.

Kui Venemaa Ajutine Valitsus otsustas viia läbi valimised Ülevenemaalisse Asutavasse Kogusse, korraldasid enamlased 24. oktoobril / 7. novembril riigipöörde, kukutasid Ajutise Valitsuse ja kuulutasid ise välja valimised Asutavasse Kogusse. Maaliit, talurahvaliit ja rahvaerakonna eelkäijaerakonnad Eesti Demokraatlik Erakond ning Eesti Radikaaldemokraatlik Erakond kandideerisid sellesse ühises Eesti Demokraatliku Bloki nimekirjas (Eestlased... 1917: 7).

Järjekordses valimisvõitluses nõudsid blokki kuuluvad erakonnad maa andmist töötajate ja rahva kätte. “Kroonu-, kiriku-, linnade, kloostrite ja muud maad¹⁴ saagu ära tükeldatud, nendest väikesed talud loodud ja need talud, mis riigi abiga korda tulevad seada, maata inimestele kas eraomanduseks või aga põlisele rendile antud” (samas: 11). Maa eest pidi riik maksma eraomanikele õiglast tasu ja andma maa tasu eest maaharijatele. Talude suurust ei mainitud, vaid see lubati kindlaks määrata. Seejuures lubati lausa, kui maast endiselt puudus peaks tulema, võõrandada ka suurte talude küljest tasu eest üle seadusliku suuruse ulatuv osa maast (samas: 11–12). Sellest on hästi näha parempoolsete erakondade pendeldamine maaküsimuses. Veel kümme aastat tagasi olid nii maaliit kui ka rahvaerakond leidnud, et maa sunniviisiline võõrandamine on lubatud vaid kõige suuremate maaomanduste puhul ning ka siis mööndustega, talumaade vähendamisest ei olnud üldse juttu. Nüüd ühtäkki võis nendegi kallale kippuda. Hiljem Eesti Asutavas Kogus, kui valimised olid selleks korraks taas ukse taga, seisti juba täiesti selgesti suurmaapidamiste eest ja nõuti 300 tiinu suuruste mõisasüdamete allesjätmist, sest see ei takistavat kuidagi maareformi läbiviimist. Püüdes seda ideed väliselt pehmendada, lubati võimaldada valitsuse igakordse otsusega võõrandada maad ka kõnealustelt mõisasüdametelt, kui tõesti peaks juhtuma, et maad ei jätku.

Jättes bloki maajagamiskavatsused lähemalt kirjeldamata, soovitati neil, kes oma maa peal ise peremehed tahavad olla, hääletada bloki poolt. Samas oli maaküsimus bloki eeskavas, nagu programmi tollal nimetati, paigutatud ühte peatükki hariduse ja

¹⁴“Muude maade” tähendust programmis ei avata.

vabaduse nõudmistega, kuna maksusüsteem, ühiskonnaolude parandamine, õiglane kohus, rahva tervishoiukorralduse muutmine ning kiriku lahutamine koolist pälvisid igäuks eraldi peatüki. Mõistes siiski maaküsimuse olulisust valituks saamisel, oli see esitatud programmis esimesena (samas: 11–30), sest sellele probleemile tähelepanu juhtimata ei olnud tol ajal üldse mõtet kandideerima asudagi, millest said aru kõik poliitilised rühmitised.

RAHVAERAKONNA JA MAALIIDU MAAPROGRAMMID ASUTAVA KOGU VALIMISKAMPAANIAS

Pärast Saksamaa alistumist liitlasvägedele kuulutas Eestimaa Kuubermangu Ajutine Maanõukogu end 15/28. novembril 1917 kõrgeima võimu kandjaks Eestis. 24. veebruaril 1918 kuulutati Eesti iseseisvaks vabariigiks, kuid see vabadus tuli novembris alanud sõjas bolševistliku Venemaa vastu alles rindel kätte võidelda. Rahva seas ei tekitanud teade järjekordsest sõjast vaimustust ega leidunud just palju mehi, kes end vabatahtlikult üles andsid, mistõttu tuli rakendada sundmobilisatsiooni. Meeste võitlusvõime ja motivatsiooni tekitamiseks ja hoidmiseks lubas Ajutine Valitsus sõduritele seda, mille järele janunes enamik siniseid elanikke — maad.¹⁵ Et lubadust oleks võimalik täita, oli tarvis riigistada mõisad, mis kuulusid seni põhiliselt baltisaksa parunitele. Eesti Vabariigi tekkeajaks oli siinsel alal 1149 mõisat, neil maad 2 428 087 ha, s.t 58%. Väikemajapidamisi oli 51 640, neil maad 1 761 015 ha ehk 42%. Mõisad rentisid osa oma maast väikemajapidamistele ja nii oli väikemaapidamiste kasutuses kokku 55,3% ning suurmajapidamiste käes 44,7% maast (*Maareformi...* 1929: pag-mata). Kas ja kuidas mõisamaid võõrandada ning jagada, sai Asutava Kogu valimiskampanias ning hiljem Asutava Kogu töös üheks põhiküsimuseks.

Asutava Kogu valimised toimusid 5.–7. aprillini 1919, sellesse kandideerimiseks oli esitatud 10 valimisnimekirja. Liberaale esindasid Eesti Rahvaerakond, Eesti Maarahva Liit ja Eesti Kristlik Rahvaerakond; vasakerakondi Eesti Tööerakond, Eesti

¹⁵*Riigi Teataja* 1918, 9, lk 1, Ajutise Valitsuse määrus, 20.12.1918.

Sotsiaaldemokraatlik Tööliste Partei ja Eesti Sotsialistide-Revolutsionääride Partei, vene kodanlust Vene Kodanike Kogu ning baltisaksa mõisnike Saksa-Balti Erakond Eestis. Omaette nimekirjaga tulid välja Hiiu saare elanike partei ning üle-eestimaaline Meremeeste Liit. Viimased kaks kumbki oma programmi enne valimisi avalikkusele ei tutvustanud ega osutunud seetõttu ka valituks. Etteruttavalt olgu öeldud, et valimistel said enim hääli Eesti Sotsiaaldemokraatlik Tööliste Partei ja Eesti Tööerakond, mis said Asutavas Kogus vastavalt 41 ja 30 saadikukohta. Loodetust vähem sai hääli Eesti Rahvaerakond (25 kohta) ja eriti Eesti Maa-rahva Liit (8 kohta), mille populaarsust oli suurel määral kahandanud koostöö Saksa okupatsioonivõimuga. Valituks osutusid veel Eesti Sotsialistide-Revolutsionääride Partei seitsme, Kristlik Rahvaerakond viie, Saksa-Balti Erakond kolme ja Vene Kodanikkude Kogu ühe kohaga (Graf 2000: 149–151).

Asutava Kogu valimisvõitluses oli maaküsimus sedavõrd määrava tähtsusega, et sellega läks kiireks isegi rahvaerakonnal, kes muidu koos maaliiduga pooldas järkjärgulist maareformi. 29. märtsil 1919 Tartu ja Võru maakonna kongressil arvas rahvaerakonna liige Jaan Mägi, et maanälja kaotamiseks on vaja kaotada kõik mõisad, sest igauks, kes maad tahab, peab seda ka saama. Mägi ennustas, et jagatavad tükid saavad olema kahe hobuse tööjõu suurused, et neid võiks harida üks perekond. Tõnisson leidis lausa, et kuigi reformi läbiviimine on keeruline, ei saa sellega viivitada, sest maaseadusega suudavad vaevu kannatada. Kui pärast valimisi oli maaseadusega aega maa ja ilm ning seda vastu võttes ei tohtinud mingil tingimusel kiirustada, leidis Tõnisson nüüd arusaadavalt, et maid tuleb hakata kohe jagama, sest siis inimesed näevad, et asjaga on tõsi taga. Ka võinuks linnainimestele juba aiamaid kätte anda ning mõisatöölised saaksid mõisamaid ühiselt harima hakata. Vähe sellest, maaseaduse eelnõu tuli koostada juba enne Asutava Kogu kokkutulemist ja nõuda Ajutiselt Valitsuselt, et see asuks viivitamatult maaseadust ette valmistama (R. M. 1919).

Vahetult enne Asutava Kogu valimisi *Postimehes* 2. aprillil 1919 avaldatud valimisreklaam sisaldas ka rahvaerakonna maa-programmi, mille järgi pidas erakond õigeks kahjuliku suurmaa-

omanduse kaotamist väikemaapidamise kasuks. Eestisse ei pidanud jääma ühtegi jalatäit harimata maad, mistõttu tuli kogu maa anda väikepõlluharijatele, sest nemad majandavad seda — nüüdse argumentatsiooni järgi — palju tulusamalt kui mõisnikud. Rahvaerakonna plaani järgi kavatseti võõrandada tasuta kõik majoraat-ja fideikomissmõisad, Rootsi ajal erakätesse läinud kroonumõisad ning nende isikute maa, kes olid tegutsenud Eesti iseseisvuse vastu; lisaks kõik suuremad harimata ja tarvitamata sood ning rabad, jõed, järved, mererand ja maapõues olevad loodusvarad. Muud maad ja mõisad lubati võõrandada tasu eest, mida kavatseti maksta ainult maakultuuri eest ehk hinnata seda hoolt ja kulu, mida maaomanik ise on sinna pannud. Maa väärtust hinnati kümneaastase puhta (sõjaeelse aja) sissetuleku normide põhjal ning arvesse ei võetud sõjast ega muudest erakorralistest sündmustest tingitud hinnatõusu. Tasu pidi makstama pika aja jooksul. Maad lubati nii põlisele pärandatavale rendile kui eraomanduseks; ka esimest võis hiljem soovi korral päriseks osta. Samasugustel tingimustel oli võimalik saada maad neil, kes pidasid mõisamaid raharendi, töörendi või pooletera eest. Maad võisid saada kõik, kes seda ise harida soovisid, ning maa suurus määrati kindlaks keskmise perekonna tööjõu kohaselt, seejuures maa headust, seisukorda ning kohalikke olusid silmas pidades. Väikekohtade omanikud võisid nõuda oma maatüki suurendamist seaduses määratud ulatuseni. Kellelgi ei olnud aga õigust omada rohkem kui üht kohta. Ühismaapidamistel võis maad olla iga liikme tarvis määratud suuruses. Maaga hangeldamise ärahoidmiseks lubati seada sisse riiklik järelevalve, samuti anda maasaajaile toetust. Kokkuvõtvalt on öeldud, et sellega soovib rahvaerakond suurmaapidamisele lõpu teha, mitte seda piirata või vähendada, nagu tahaks maaliit või kristlik rahvaerakond, kes kaitsvat nähtavasti suurmaaomanike huve, samal ajal kui rahvaerakond tahtvat Lõuna-Eesti, s.o maaliidu enda popsidelegi maad anda (Eesti... 1919). Popside eest seismine oligi ilmselt kirjast ainult sellesamas loosingis ning suurmaaomandi kohta on allpool näha, et mida aeg edasi, seda järeleandmatumalt ja otsekohesemalt rahvaerakond selle püsimise eest võitles, ületades nii maaliitu kui kristlikku erakonda.

Rahvaerakond pidas oma programmi heaks küljeks ka nõuet maksta maa eest tasu vastavalt sellele, kui palju on selle omanik maa väärtust tõstnud ja sinna oma raha sisse pannud, mitte aga maapinna ja -põhja eest. See seisukoht kattub täielikult tol hetkel rahvaerakonna poolt veel siunatud maaliidu põhimõttega jätta mõisnikelt võõrandamata nii palju, kui palju nad oma raha ja tööjõudu mõisamajapidamistesse on pannud, justkui oleksid nad ise seal põldu kündnud ja lehma lüpsnud. Nagu hiljem rahvaerakondlase Eduard Rosenvaldi sõnavõtust näeme, leidis ta, et maaparandusega tegelenutele võiks maa üldse kogu täiega alles jätta, seega ei jäänukski midagi üle, mida võõrandada. Et käimas oli valimisvõitlus, ei saanud rahvaerakond jätta maaliitu ja kristlikku erakonda nahutamast, sest nemad tahtnud võõrandatud maa eest maksta nn õiglast tasu, ent jättes selle ülemmäära erinevalt rahvaerakonnast lahtiseks. Seejuures heideti nimetatud erakondadele ette, et need tahavad võõrandada maid järk-järgult, unustades samas, et sama põhimõtte eest oli varem tungivalt seisnud ka rahvaerakond ise, jätkates seda suunda kohe, kui valimised olid lõppenud. Oma osa sai ka tööerakond, kes oli lubanud maksta tasu, mis on riiklikes huvides, jättes selle aga lahti seletamata (samas). Samasuguseid kindlaksmääramata mõisteid kasutas rahvaerakond aga pidevalt ka ise. Vähem kui neli kuud hiljem, augustis 1919, arutati maaseaduse eelnõu teisel lugemisel ka rahvaerakonna parandusettepanekut, et valitsus on õigustatud suurmaapidamistelt maad võõrandama, et kasutada seda riiklikuks otstarbeks või anda edasi neile, kes kasutavad maad harimiseks, elamiseks või rahvamajanduslikult viljakaks ettevõtteks. Johan Jans märkis, et siin tekib küsimus, mis on rahvamajanduslikult viljakas ettevõtte (mispeale hüüdis Tõnisson tema kõnele vahele: “Vaata see on küsimus!”), lisades, et rahvamajanduslikult võib olla viljakas ettevõtte seesama mõis. Tõnisson vastas oma tavalises üleolevuses, et riiklikud vajadused ja rahvamajanduslikult viljakas ettevõtte ei ole kindlasti umbkaudsed mõisted, vaid selle jaoks, kes rahvamajandust tõesti tunneb ja kel on juriidilist mõtlemist, on

need täiesti selged terminid.¹⁶ Tõenäoliselt oli Tõnissoni meelest sama selge ka ülalmainitud õiglase tasu ülemmäär, sest seda ei ole siinkirjutajal õnnestunud kusagilt leida. See oli aga Tõnissoni tavaline taktika hakata kinni vastase (samasugustest) kitsaskohtadest, mis ilmnesid ka tema enda ja rahvaerakonna puhul. Kui viimaste kohta küsiti, läks Tõnisson küsimusest mööda, püüdes teha vastast võimalikult rumalaks ja ennast hästi targaks.

Maaliidu häälekandjas kirjutati 1918. aasta suvel, seega Saksa okupatsiooni ja Balti hertsogiriigi loomise tingimustes, et tuleb liikuda selle poole, et võrdsete õiguste ja huvidega oleksid esindatud nii suur- kui väikemaapidamised ning et just viimased oleksid need, “mis lähedasest ja poliitilisest Saksamaa najale toetamisest ja tulevasest Kesk-Europa ühisest majandusest” (Baltimaa... 1918) suurimat kasu saaksid, arvestades tollipiiride kadumist ning kohaliku teedevõrgu arendamist (Põllumajanduslised... 1918; Baltimaa... 1918). Samasugused sõnumid ilmusid ka *Revaler Zeitung*’is (Die Zukunft... 1918) ja *Postimehes* (Baltti... 1918). Hämmastav on aga sama aasta detsembris kirjutatu, kui Saksa vägesid Eestis enam ei olnud ning Saksamaa volinik August Winnig *de facto* Eesti iseseisvustki oli tunnustanud. Ent ikka olid mõisad need, mille heaolu eest kõigepealt seista tuli. Nimelt seisis maaliidu lehes must valgel, et erakond senise maakorralduse “ümberehitamist ei nõua, vaid olemasolevaid vahekordi ajanõuete kohaselt tahab muuta ja täiendada” (H. J. 1918). Muutuste otsustamisel ei lähtunud maaliit enda arvates mitte sellest, mis suurele hulgale, “kes mõtelda ei oska ja ei armasta, ehk kõige meeldivam oleks. Ta rehkendab praeguse üleüldise majanduslise korraga, mis kaugeltki veel ära iganenud pole, ja kogu rahva tarvidustega, mille korralik täitmine kõige kiiremat edu võimaldab” (samas). Kuigi uusi väikekohti loodaks peaaesjalikult suurmaaomanduste arvel, ei võivat seejuures keegi loota üleöö maaomanikuks saada. “Läheb aastaid ja jälle aastaid mööda, kuni nii kaugele jõutakse, et need, kellel esimeses joones täieline õigus on maad saada ja kes seda tõesti igatsevad — praegused rentnikud

¹⁶*Asutava Kogu*... 1920: protokoll nr 48, 21.8.1919, lk 884, 912–916.

ja põllutöölised — oma osa kätte saavad. [---] Nii jääb lähemal ajal üheks õige tähtsaks tegeliku politika küsimuseks — nende majapidamiste tarviliku tööjõuga varustamine, k u s o m a p e r e k o n n a j õ u d e i j a t k u” (samas). Et senine majanduslik olukord ei olnud veel iganenud, oli leidnud ka Austria majandusteadlane Theodor Hertzka (1845–1924), kelle teose *Sotsiaal-demokratia ja Sotsialvabameelsus* (Sozialdemokratie und Sozial-liberalismus, 1891) Päts eesti keelde tõlkis. Hertzka sõnul oli sotsiaaldemokraatide nõuete peapõhjenduseks see, et kogu rikkuse ja hariduse allikaks peab olema töö. Kui see aga tõele vastaks, siis pidanuks senine majanduslik kord juba aastatuhandete eest kaduma või siis ei saavat seda ka nüüd hävitada. Tuues põhjendusi ühelt ja teiselt poolt, lisas Hertzka, et seletamatuks jääb ikkagi, miks peaks just nüüd muutuma kord, mis on kestnud aastatuhandeid (1909: 5–6).

Nii nagu rahvaerakond rajas ka maaliit suurmaaomandi säilitamise õigustused majanduslikele alustele, poliitilised ja sotsiaalsed olud jäid täiesti tagaplaanile. Maaliitlane August Jürman leidis, et kui maaseaduse puhul lähtuda ennekõike poliitilisest seisukohast, võib see tähendada suurt viga. Ta küsis, mis kasu oleks riigile sellest, kui see end poliitiliselt üles suudab töötada, aga majanduslikult kokku variseb, ja vaidlustes maaseaduse üle ei olevat küll näha, et parempoolsed selle küsimuse juures poliitilist olukorda üldse oleksid arvestanud. Majanduslikult oli ju mõisamajandus end selle omanikule täielikult ära tasunud, ent ometi tegevat poliitiline olukord nüüd selle jätkumise ilmselgelt võimatuks, nagu ka Venemaal toimuv seda vahest enam kui hästi näitab. Allpool näeme, et maaküsimusest tingitud valitsusvastaseid meeololusi oli ka Eestis, ent Jürman leidis endiselt, et “kui on aga tarvis mingisugust poliitilist survet avaldada, siis võiks seda ka otse teel teha, mitte aga põllumajandusliselt vale sammude astumise läbi”.¹⁷ Kõik keerati otse pea peale. Suure osa elanike maapuudus, mis võrdus nende täieliku vaesusega ning suurte sotsiaalsete kääridega ühiskonnas, mängiti ümber mõisnike poliitiliseks tagakiusamiseks. Kui aga Asutava Kogu valimiste eel

¹⁷ERA 15.2.42, l 47, 49, Asutava Kogu protokoll nr 41, 1.8.1919.

süüdistati maaliitlasi koostöös Saksa okupatsioonivõimuga,¹⁸ tuli hakata end puhtaks pesema ja muuta ajutiselt taktikat ka maa-küsimuses. Valimiskampaania ajaks pandi äsjane senise maakorralduse kaitsmine kiiresti kalevi alla ning mõisatest sai ajaloolise õigusega eesti rahva omandus, millest lubati asutada 40 000 uut talu (*40.000 uut...* 1919: 1–3, 6).¹⁹ Ei sõnagi enam senise korra elujõulisusest või võõrandamise õiguslikust alusetusest, millele Päts hiljem Asutavas Kogus maaseaduse vastu töötades apelleeris. Samuti vastupidiselt hilisemale oli valimiskampaaniaaegne

¹⁸Viljandi maakonna kongressil tunnistas Jaan Hünerson maaliidu koostööd Saksa okupatsioonivõimudega, kuid üksikisikute tasandil ja erakonda tervikuna säästa püüdes. “Siin kogusid parunid põllumeeste hulgas tagajärjerikkalt allkirju, et Eestit Saksamaaga ühendada. Ja allkirju anti, ilma et sellest isegi Maaliidu esimehele sõnakest Viljandi poolt oleks teatatud.” Kohalikud olid käinud ka Saksamaalt sõjavägesid palumas, tahtnud saata Saksa keisrile telegramme ning kinkinud sakslastele 8000 puuda rukist. “Kas või kui palju Maaliit nendest sammudest osa on võtnud, selle üle ei ole mul selgust. [...] Juhus aitas kaasa, et Maaliidu Viljandimaa komitee esimees vangi sattus ja ilma temata terve komitee muude haritud jõudude vähesuse pärast teovõimetuks jäi. Läbikäimise täielik seisak okkupatsiooni algul raskendas juhtimist Tartust ehk Tallinnast. [...] Isegi maaliidu lihtliikmete nimekirjadest tulevad mehed armuta kustutada, kes oma käe pääl rumalat eestivastast politikat on ajanud, kui neid säälmaks leiduma, nagu meile ette heidetakse” (Eesti... 1918).

¹⁹Maaliidu valimisaegne programm nägi ette mõisamaade sunnivii-silist võõrandamist õiglase tasu eest. Jagatavate maatükkide suurus pidi tagama perekonnale täieliku ülalpidamise, tööd nendel pidi saama tehtud kahe hobusega. Lubatud oli nii eraomandus kui põlisrent ning viimaselt pidi saama ostule üle minna. Eraomandi korral tasuti hind 50–60 aasta jooksul iga-aastaste maksetena. Riik oli kohustatud andma maasaajatele abi “ehitusmaterjali andes, põllutööriistu, viljaseemet ja tööloomi laenates, agronomilist abi kättesaadavaks tehes j.n.e.” Täpsemaid selgitusi, kuidas neid lubadusi täita kavatseti, väljaanne ei avalda. Küll aga öeldi, et maade jagamisel ei saanud arvestada ainult olemasoleva põllumaaga. “Suur osa kõige paremat maad seisab soode, karjamaade ja kännustikkude all” ja maade jagamisel tuli kasutada võimalust need üles harida (*40.000 uut...* 1919: 9, 14–15).

maaliidu seisukoht Saksa majandusteadlastele Erich Keupile²⁰ ja Richard Mührerile²¹ toetudes, et väikemaapidamised on suurtest kasulikumad.²² Küll jäi maaliit nii varem kui hiljem kindlaks, et mõisad tuleb võõrandada õiglase tasu eest, selgitades seda mõisatele tehtud võlgadega, mille maksmata jätmine tooks majanduslikke probleeme just lihtrahvale, kes on oma vaevaga kogunud rahanatukest pankades hoiustanud. Kõige tähelepanuväärsem on aga, et võõrandamata pidi mõisatest jääma nii palju, kui palju olid mõisnikud paigutanud neisse oma isiklikult teenitud raha ja tööjõudu (*40.000 uut...* 1919: 1–3, 6). Selle väitega on maaliidu hoiakud maaküsimuses ka viimseni selgeks tehtud. Saanuks hiljem võimule, olnuks selle väite taustal väga mugav oma tege-likke soove ellu viia ning mõisad alles jätta, sest kelle raha eest neid mõisaid siis ülal peeti? Mil moel see raha oli teenitud, ei olnud siinjuures oluline. Mõisatöölisele maksti ju ka ometi midagi, mistõttu võis sellegi isikliku tööjõu alla paigutada.

Perekondi, kes maad sooviksid, ei olnud maaliidu kampaa-niaarvutuste järgi rohkem kui 40 000, sest paljud maatainimesed elasid linnas või olid maal teistes ametites ega tahtnudki põllu-majandusega tegelda. Uute talude suuruseks peeti otstarbekaks mitte kehtestada ühe perekonna töönormi, sest talu ei peaks ülal pidama ainult maad harivat perekonda, vaid andma toitu ka linna-

²⁰Erich Keup (1885–1973) kaitses 1912. aastal doktoritöö teemal “Die volkswirtschaftliche Bedeutung von Groß- und Kleinbetrieb in der Landwirtschaft auf Grund von Erhebungen in Pommern und Brandenburg”. Teiste hulgas on ta avaldanud lühikesed käsitlused “Der wirtschaftliche Wert der bäuerlichen Kolonisation im Osten” (1913) ja “Deutsche Bauern in Russland” (1916).

²¹Richard Mührer avaldas koos Erich Keupiga uurimuse “Die volkswirtschaftliche Bedeutung von Gross- und Kleinbetrieb in der Landwirtschaft: Untersuchungen über den Wert der inneren Kolonisation im Osten der Preussischen Monarchie” (1913).

²²Richard Mührerile ja Erich Keupile osutatakse ka maaliidu väl-jaandes *40.000 uut Eesti talu*, milles on öeldud, et kõige täielikum, põhjalikuma ja uuema uurimistöö küsimuses, kumb on kasulikum, kas suur- või väikemaapidamine, on kirjutanud just nimetatud autorid, kes on ühtlasi jõudnud kindlale veendumusele, et majanduslikult annab roh-kem tulu väikemaapidamine (*40.000 uut...* 1919: 6).

le. Nii peeti talu mõistlikuks suuruseks 27–30 tessatini. Erinevalt varasemast nähti põlisrendil nüüd aga selgelt rohkem halbu kui häid külgi ning kõige otstarbekamaks peeti eraomandit. Kui varem oli eraomandi suurimaks miinuseks laen, mida tuli talu väljaostmiseks võtta, siis nüüd oli see hoopis suurimaks plussiks. Põlisrent ei võimaldanud maad pandiks panna ning laenu võtta; kust pidi aga riik võtma selle tohutu rahahulga, mida vajasid asunikud talude ülesehitamiseks? Äsjast põlisrendi eelistamist 1917. aastal meenutas ka Jaan Hünerson, tuues eraomanduse eest võideldes argumentideks, et ei maksa unustada, et maaliit oli ise üks esimesi põlisrendi soovitajaid. Oma programmis võimaldas erakond nüüd mõlemat varianti (*40.000 uut...* 1919: 5, 9–12, 15; Maaseaduse... 1919). Talude päriseksostmine oli aga juba ammu võimalik olnud ning selle suurem laine ka mööda läinud. Talupoeg, kel oli piisavalt jõudu, et laenu võtta ning maad osta, sai seda niigi teha; riigi tuge vajasid need, kel seda jõudu ei olnud. Seisis ju maaliidu endagi valimiskampaaniaaegses väljaandes, et “mõnikümend aastat tagasi sai väiksem osa rahvast võimaluse oma enese maad mõisnikult verehinna eest tagasi osta. Suurem hulk eestlastest jäi aga m a a t a j a k o d u t a” (*40.000 uut...* 1919: 1). Asutavas Kogus see jutt aga pöördus ja tekib kahtlus, kas põlisrendi säilitamine valimiskampaania ajal esitatud programmis ei olnud siiski mõeldud ainult häälte püüdmiseks. Ei olnud ju näha, et maaliit oleks üritanud seda nõudmist ellu viia.

(Järgneb)

IMAT SUUMANN. Emajõe kaldal avanevad õhtused mõõtmed (2013)

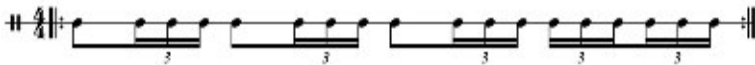
BOOLEROST “KOIDUNI”

Kaire Maimets

Muusikapalana on [“Koit”] ju suhteliselt lihtsake. Pluss muidugi boolero hüpnootiline rütm ja trumm, mis kasvab ja kasvab (Tõnis Mägi intervjuus Tiina Jõgedale, 2009).

Tõnis Mäe laulus “Koit” (1988) kõlab algusest lõpuni üks spetsiifiline muusikaline struktuur¹ — teravalt artikuleeritud *ratatatat*-rütmifiguur (♩₃ ♩), mida ostinaatselt esitab väike trumm (näide 1).

Näide 1. Tõnis Mägi, “Koit”.²

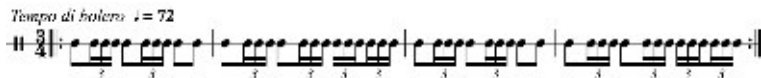

Euroklassikalise põhjaga muusikakultuuri muusikule-kuulajale on see rütmifiguur küllap ennekoike tuttav Maurice Raveli orkestripalast “Boolero” (1928) — sestap ka selle nimetamine “boolerorütmiks” või “boolerotrummiks” (vt näide 2).

¹S.t teatud kindlal moel struktureeritud ja/või struktuurilise-na (s.t teatud kindlat struktuuri omavana) tajutud helidekogum, mis on ümbritsevast helidekogumist kuuldeliselt eristatav, identifitseeritav (sh sildistatav) ja järele korratav (mängitav, lauldav).

²Niimoodi kõlab see rütm originaalsalvestusel, esitajateks Tõnis Mägi, T. Mägi Ansambel ja Eesti Raadio segakoor (dirigent Ants Üleoja); vt nt CD-kogumik “Tõnis Mägi. Eesti Kullafond”. Tallinn: Hiti-vabrik, 2000 (www.discogs.com kataloogis: HFCD024). NB! Tõnis Mäe *Noodiraamatus* (Mägi 2010: 200) on see rütm kirjas veidi teistmoodi: takti viimasel löögil on kirjas ♩₃, mitte ♩₃ ♩₃.

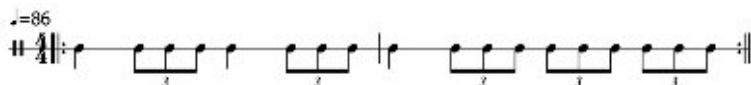
Näide 2. Maurice Ravel, “Boléro”.

Kuid äratuntavalt ilmub seesama muusikaline struktuur, s.t “boolerorütm” / “boolerotrummina” tajutav-määratletav kor-
dud saatefiguur ka näiteks seesugustes lauludes-muusikapalades
nagu Arne Oidi “Unustuse jõel” (1972, esitaja: Jaak Joala), Gil-
bert Bécaud’ “Et maintenant” (1961, tuntud ka pealkirja all
“What Now, My Love”), Roy Orbisoni “Running Scared” (1961)
ja “It’s Over” (1964), Jeff Becki “Beck’s Bolero” (1966),
SSgt. Barry Sadleri “The Ballad of the Green Berets” (1966),
Eino Tambergi “Laul kaugest kodust” (mängufilmist *Inimesed
sõdurisinelis*, 1968, esitaja: Voldemar Kuslap), Procol Harumi
“A Salty Dog” (1969), ABBA “Fernando” (1976), John William-
si “Olympic Fanfare and Theme” (1984), Francesco Sartori “Con
te partirò / Time To Say Goodbye” (1996, Andrea Bocelli ja
Sarah Brightman), Muse’i “Supremacy” (2013) jm. Tõsi, kõi-
gis neis muusikapalades kõlab boolerorütm/boolerotrumm veidi
erinevalt — ometi pole kahtlust, et tegemist on sama muusika-
lise struktuuriga. See on nii, kuna boolerorütm/boolerotrummi
määravaimaks tunnuseks ei näi olevat mitte niivõrd spetsiifili-
ne rütmimuster, vaid pigem rütmi “sisse kirjutatud” edasiliiku-
vus (*ratata*→*tat*), täpne artikuleeritus ja teravaloomuline täm-
ber. Just selle tõttu võib boolerorütm/boolerotrummi taju-
tud struktuuri täpne kuju erinevates muusikapalades varieeru-
da (ka nt [*tat*]-*rata*→*tat* , *ratatata*→*tat* ; vt näi-
de 3) ning seda rütmi võib esitada ükskõik milline särisevat-
tärisevat tämbriteravust võimaldav instrument või artikulatatsiooni-
moodus (vrd nt timpanil puust pulkadega ja keelpillidel *col legno*
mängitud *forte fortissimos* rütmi Gustav Holsti
orkestripalas “Marss, sõjatooja” tsüklist “Planeedid”).

Näide 3. Boolerotrumm lauludes (a) Roy Orbison, “Running Scared”, (b) Roy Orbison, “It’s Over”, (c) John Williams, “Olympic Fanfare and Theme”, (d) ABBA, “Fernando”.

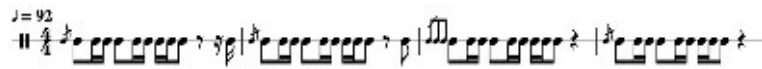
a)

b)

c)

d)

Niisiis võib öelda, et boolerorütmi/boolerotrummi näol on tegemist “rändava” muusikalise struktuuriga.³ Üldjoontes samasse muusikakultuuri kuuluvate muusikute erinevates muusikapalades ei ilmu seesugune “rändav” muusikaline struktuur aga sügugi mitte juhuslikult, vaid ikka oma kultuuripõhise väljendus- või tähenduspotsentsiaali, sh ennustatava toime või mõju tõttu, mida üldjoontes sellesama muusikakultuuri kuulajad (sh needsamad muusikud ise) rohkem või vähem intuiitiivselt “teavad” või — juhul kui nad ei pruugi sellest enda arvates üldse teadlikudki olla — on vähemasti võimelised tajuma-teadvustama.

Käesolev artikkel avabki boolerorütmi/boolerotrummi kultuuripõhiste tähenduste-funktsioonide välja euroklassikalise põhjaga süva- ja levimuusikas. Ja küsib, mida teeb boolero (mis eestlastele ikka pigem midagi eksootilist kui “oma”) Tõnis Mäe “Koidus” — pop-rokkballaadis, mis alates laulvast revolutsioonist on kandnud

³Rändavate “helikõneelementide” kohta lääne süvamuusikas vt näiteks Laul 2004: 311–318.

eestlaste kokkukuuluvus- ja rahvustunnet (sh veel 2006. aasta presidendivalimiste eelsel ajal, kui Mägi tegi ümber laulu lõpu-sõnad, et “tõmmata tähelepanu võimu võõrandumisele rahvast, poliitikute kokkumängule ja sellele, et inimesed riigi juhtimises toimuvale käega löövad”, Mutov 2006), olnud mitteametlikuks hümnikandidaadiks (vt Jõgeda 2009), valitud televaatajate poolt ülekaalukalt Eesti Lemmiklauluks (2009, solist: Oliver Timmusk, koor: Tartu Akadeemiline Meeskoor), ning mis kõlab endiselt ka praegu — mitmesugustes seadetes (nt solistile ja puhkpilliorkestrile heategevuskontserdil “Eestist Ukrainale”, 2014) ja mitte ainult laulupidudel — sealjuures matkitult (nt Ott Lepland TV3 telesaate “Su nägu kõlab tuttavalt” finaalis, 2014), parafraseeritult (Sven Grünbergi muusikas animafilmile *Leitajatekiila Lotte*, 01:06:47–01:08:17), isegi parodeeritult (“Toit”, YT: ddB5EftZfEo⁴).

BOOLERO, BOOLERORÜTM JA BOOLEROTRUMM

Boolero on Ladina-Ameerika tantsude hulka kuuluv aeglasetem-poline tants ja sellele vastav muusika, mille rütmi iseloomulikuks tunnuseks peetakse trioolide kasutamist teisel (rõhutul) takti-osal. Üldjoontes eristatakse kaht boolerotüüpi, millest kummal-gi on erinev päritolu ja stiil. Hispaania boolero on terava rütmi-ga, $\frac{3}{4}$ taktimõõdus ja seda tantsitakse põhiliselt teineteisest lahus; Kuuba boolero on aga aeglane sensuaalne $\frac{4}{4}$ taktimõõdus paaris-tants. Niisiis on ootuspärane seostada boolerot Hispaania/Ladina-Ameerika või millegi hispaanialiku/ladinaameerikalikuga (sealt tema eksootilisus Eestis). Meie kultuuriruumis on ilmselt ootus-pärane ka boolero seostamine Raveliga ja tema “Booleroga” (mil-le algne nimetus oli küll “Fandango”, ent seegi on hispaania

⁴Viited YouTube’i failidele olen siin artiklis lühendanud ‘YT:’ ja faili unikaalne 11-märgiline tunnus. Näiteks viide YT: F3Liz2pJmBk tähendab youtu.be/F3Liz2pJmBk (Tõnis Mägi, “Koit”). Minnes YouTube’i lehele ja sisestades otsingukasti F3Liz2pJmBk, saate ainsaks vasteks viidatud salvestuse. Kõik artiklis mainitud YouTube’i lingid on kontrollitud 29.12.2016.

tants). Boolerorütmi või boolerotrummi kui “rändava” tähendusliku muusikalise struktuuri kultuuriline seosteväli on aga laiem kui Hispaania või hispaanialik — seda isegi Raveli “Booleros” (vt Tagg 2016: 98–99 jj). Olulisi tähendusseoseid kannavad nii rütmimuster ise kui ka väikese trummi tämber ning konkreetsetes muusikapalades ka konkreetse boolerotrummi-figuuri üldine tonaalne-registriline-dünaamiline-tempoline kontekst ja tema positsioon tervikus (nt esi- või tagaplaanil, ühtlaselt terve laulu vältel või ainult näiteks refräänis kõlades jne).

Iseloomulik *ratatatat*-figuur rõhutul taktisal annab boolerorütmile eriomase tõukejõu ja edasiliikuvuse. Lihtsalt öeldes: $\frac{4}{4}$ ♩ ♩ ♩ ♩ |*♩ liigub märksa veenvamalt *♩ suunas kui $\frac{4}{4}$ ♩ ♩ ♩ ♩ |*♩, kuid sellest enama jõuga sisendab *♩ suunas edasiliikumist $\frac{4}{4}$ ♩ $\overset{3}{\text{♩♩♩}}$ ♩ $\overset{3}{\text{♩♩♩}}$ |*♩ ning lühemate rütmivälistuste lisamine mustrisse — näiteks $\frac{4}{4}$ ♩ ♩ ♩ ♩ ♩ ♩ ♩ ♩ |*♩ või $\frac{3}{4}$ ♩ $\overset{3}{\text{♩♩♩}}$ ♩ $\overset{3}{\text{♩♩♩}}$ ♩ $\overset{3}{\text{♩♩♩}}$ |*♩ — annab *♩ suunas edasiviivale jõule veelgi suurema sihitäpsuse. Samas viitab rütmi-*ostinato* ehk ühe ja sama rütmifiguuri lakkamatu kordumine kõigutamatu-sele, püsivusele, järjekindlusele, vankumatusele, järeleandmatu-sele. Tugeval vankumatul rütmil on inimpsüühikale oma (bioloogiline) mõju:⁵ see tõstab pulssi ja nõristab hormooni (mõnuainet endorfiini), mis loob pinnase sünkroonsuseks (ühtmoodi tundmine, ühtselt tegutsemine), seega soodustab (masside) ühistegevust ja koostööd, “mis on eriti oluline mõne ühist jõupingutust nõudva tegevuse eel” (Raju 2013).

Kuid “päris” boolerotes ei kuule me rütmiinstrumendina üldjuhul mitte väikest trummi, vaid kitarri ja/või kastanjette.⁶ Ja õigupoolest näib Raveli “Booleros” olevat harv näide muusikast, mida peetakse booleroks, kus boolerorütmi esitab läbivalt väike trumm (nt Jeff Becki rokkbooleros kõlab terve trummikomplekt).

⁵Aitäh Marju Rajule sobiva täienduse eest (kommentaar autori Facebooki seinal 3.6.2014, kl 21:02).

⁶Kuula tuntumaid boolerosid nt [latinmusic.about.com/od/play\[-\]lists/tp/BoleroPlaylist.htm](http://latinmusic.about.com/od/play[-]lists/tp/BoleroPlaylist.htm) ja www.aarp.org/entertainment/music/info-02-2011/10_classic_boleros.html (29.12.2016).

Väikese trummi tämbriseostest on põhjust rääkida selle instrumendi traditsiooniliste kasutuskohtade ja -viiside põhjal: põhimõte seisneb selles, et kõlamissituatsiooni iseloomustavad tunnused-tähendused kanduvad üle situatsioonis kõlavatele helidele-helistruktuuridele. Väike trumm on muusikainstrument, mis kaalub vähe, on kerge kaasas kanda ja teeb vajaduse korral kõva häält, s.t on kaugele kuulda ja püüab oma terava täriseva kõlaga tõhusalt juuresolijate tähelepanu. Nende omaduste tõttu kasutasid ajaloolises Lääne-Euroopas väikest trummi rahvale teadaannete kuulutamiseks heerolidid (ka koos pasunate, fanfaaride jm “signaalsarvedega”).⁷ Samade omaduste tõttu on mõistetav ka selle instrumendi populaarsus sõjaväemuusikas,⁸ eriti nn avaliku helina avalikel jõudemonstratsioonidel (tämbriseos militaarsuse ja militaristlike rituaalidega, nagu rividrillid, marssimine, paraadid) ning sõja- ja muudes rivilauludes (nt pioneerilauludes⁹) — pioneeriajast tuttava “Väikese trummilööja”¹⁰-sarnastest marssidest kuni sõduriballaadideni, nagu näiteks “The Ballad of the Green Berets” või “Laul kaugest kodust” (vt artikli algust). Olevalt konkreetse muusikapala üldisest tonaalsest-registrilisest-tämbrilisest häälestusest, tempost ja dünaamikast võivad boolerotrummid mõjuda rohkem või vähem ähvardavalt ja sõjalt (vrd nt boolerotrummi erinevate muusikaliste kontekstidena Holsti “Marss, sõnumitooja” dissonantse pool- ja tritoonide-rohke kõlaväljaga asümmeetrilise $\frac{5}{4}$ marsi valjuhäälsel keskosa ning Vangelise märksa meloodilisema, kuid siiski “tumeda” ka-

⁷Vt nt www.gettyimages.co.uk/detail/video/town-crier-mr-serus-playing-sneer-drum-on-street-people-news-footage/514394315 (29.12.2016).

⁸Kuula ka nt W. A. Mozart, Kontretanz C-duur, KV 535, “La Bataille” (1788), YT: 7mBwP72F2zo.

⁹Kuula nt Anatoli Novikovi “Noorte sõpruslaulu” (1947) sea-tuna Rootsi vasakpoolsele “rokk-kabaree” bändile Rõda Kapellet (1972–1976, sdn. Philip Tagg): [tagg.org/audio/Kapellet/Varldsung\[-\].dom.mp3](http://tagg.org/audio/Kapellet/Varldsung[-].dom.mp3) (29.12.2016) (väike trumm astub sisse 00:34).

¹⁰Algselt Saksa revolutsiooniline laul, mis algab sõnadega “Me käinud karmil võitlusrindel, / meil surmaga ristunud tee, / kuid võitlusind meis ikka kindel, / sest Spartacus võitlejad me”.

rakteriga ja pseudoladinakeelsete sõnadega nimiloo algust Ridley Scotti eepilisele filmile *1492: Conquest of Paradise* [1992]) — või ka üldse mitte halvaendeliselt (nt Mäe “Koidus”). Trummi saatel võitlusvalmilt “nagu üks mees” ühise eesmärgi poole marsimine ei toimu aga mitte ainult sõjaväes; sel on oma koht ka spordis, eriti sellega kaasnevatel ülev-pidulikel tseremoniatel (kuula nt John Williamsi “Olümpiafanfaare”: YT: YWdOFgDQIn0, väike trumm kõlab alates 00:49).¹¹ Koosmarssimiseks sobiv tugeva, täpselt artikuleeritud rütmiga muusika (marsid, marsilaulud) mitte ainult ei reguleeri sammu, vaid loob ja tugevdab ka marssijate-kaasaelajate osadustunnet ja miks ka mitte usku ühisesse ettevõtmisse. Seda liini pidi on boolerotrumm seotud ka (kvaasi)religioosse mõõtmega.

Avaliku helina kuuleb väikest trummi ühtlasi hetke või sündmuse dramaatilisuse võimendajana — trummipõrinana enne mingit põnevat või ohtlikku tegevust (nagu näiteks akrobaatiline või muu tsirkusetrikk). Dramaatilisusega seoses on huvitav ka boolerotrummi iseloomulik kasutamine üht kindlat liiki poplauludes — aeglastes *alla marcia* (marsi rütmis) esitatud “hingesetatud ballaadides”, mille sõnad räägivad saatuslikust armastusest (nt Oidi/Karmo “Unustuse jõel”, Bécaud’ “Et maintenant”, Orbisoni “It’s Over” ja “Running Scared”, Bocelli/Brightmani laulnud “Time to Say Goodbye”; vt artikli algust). Eelöeldu põhjal ei ole vist üllatav, et saatuse ja ettemääratuse kehastusena võib neis ennekoike tajuda boolerotrummi. Saatuse võib aga soosida või mitte (olla meie poolt või vastu) ja kehva saatust võib õnnestuda väärata — või mitte. Millist saatuse tahku väljendab boolerotrumm konkreetsetes lauludes, on taas seotud boolerotrummi üldise muusikalise kontekstiga ja positsiooniga selles, samuti vokaalse esituslaadiga (“minategelase” vokaalse *persona*’ga).

¹¹Suurte spordisündmuste muusika olemuslikku sarnasust sõjaväemuusikaga võib seletada asjaoluga, et nii nagu lahingusse minnes on ka spordis võidu saavutamisel otsustava füüsilise võimekus (jõud, jõulisus) ja pingutuste kooskõlastatus (energia, sünkroonsus ja koordineeritus). Spordisündmuste ja sõjaväemuusika sarnasustest on kirjutanud Philip Tagg ja Bob Clarida (2003: 410–417, 426, 428, 475, 605–606, 624).

Näiteks Jaak Joala lauldud minoorse salmiosa ja mažoorse refrääniga laulus “Unustuse jõel” kõlab boolerotrumm ainult refräänis (YT: RVh1SJuvioI: 01:01–01:30 ja alates 02:21 kuni lõpuni), toetades-õigustades “minategelase” hääles üha paisuvat usku, et saatus (“Aeg”) toob armastatu ta juurde tagasi (NB! 02:17 juhatab just mainitud “drrraamaatiline trummipõrin” sisse “minategelase” viimase lootusest tulvil proklamatsiooni: “Ka unustuse jõel...”). Seevastu näiteks Bécaud’ ja mõlemas Orbisoni mažoorhelistikus laulus jäävad “minategelased” saatusele pigem alla. Bécaud’ hääles on meelega, kaebus, küünilisus, aga ka teatav resignatsioon, ning laulu lõpus, kui hääle katkeb poolelt sõnalt (“Je n’ai vraiment plus rien à faire / Je n’ai vraiment plus rien...”), sõidab boolerorütmi *crescendo* “temast” lihtsalt üle (YT: hmSBAJdie7E, 03:14). Vähem traagiline pole ka Orbisoni *persona* laulus “It’s Over”, ahastades laulu lõpul täiest kõrist “It’s over! It’s over! It’s ooveer!”, sellal kui lõppsõna jääb “julmale saatusele”, *ff*-s võidukalt rammivale boolerorütmile (YT: ec5sA5noMNE, 02:32; vt ka Tagg 2016: 106–107). Või nagu kirjutab laulusõnadele tuginedes Philip Tagg (2000: 42): “Bécaud murrab pead, kuhu minna ja mida teha nüüd, kui tema armastatu on kahtlemata lahkunud (“Et maintenant, que vais-je faire?”), samas kui Orbison tunneb hirmu [*Running scared*], olles halastamatult üksi jäetud oma “vaiksete päevade ja vaiksete pisaratega” [*silent days and silent tears*] nüüd, kui kõik on möödas [*It’s Over*].”

Väikese trummi tämbri kohta seni öeldu võimaldab ühtlasi üldistada, et selle instrumendi kõlades avalikus ruumis pole tegemist argielulise seigaga, vaid erakordse (üleva, dramaatilise) ehk isegi pöördelise tähtsusega sündmusega või üliolulise informatsiooni edastamisega (nt “kõrgemalt tulnud” avalikud teadaanded-üleskutsed), mis kahtlemata nõuab teravdatud tähelepanu. Ja veel, praeguse kuulaja jaoks on väikesel trummil kui iseseisval tämbril suurem seos mineviku (“olnud aegade”) kui olevikuga: heeroldid kärarikastel linnatänavatel on vajunud minevikku, eespool kirjeldatud militaristlike rituaalidega on tekkinud ajalooline ja kultuuriline distants ning levimuusikas on väike trumm “sulandunud” trummikomplekti (üldjuhul kuuleme seda trummikomplekti osana, mitte iseseisva tämbriana).

Kokkuvõtvalt: “boolerotrummi” kui “rändava” muusikalise struktuuri kultuurilisse tähendusvälja näivad kuuluvat seosed millegi hispaaniaalikuga, millegi militaarsega (organiseeritus, distsipliin, jõud/vägi/võimsus, sooritusvalmidus), püsiva ja sihipärasega (“nagu üks mees”, vankumatus, järjekindlus, järeleandmatus), millegi dramaatilise või saatuslikuga (põnevus, oht, pöördelisuus, ülevus, tugevad elamused), rituaali ja tseremoonia (argiülesus, pidulikkus) juurde kuuluvaga ning olnud aegade (side minevikuga ja ajalooga, ajaülesus).

BOOLERO JA TÕNIS MÄE “KOIT”

Kõigil neil “boolerotrummi”-täendusseostel on koht Mäe “Koidus”. Laulusõnad toetavad püsivust ja sihipära (“ühisel nõul, ühisel jõul me suudame kõik”, “ulatagem käed”, “ees on ainus tee, vabaduse tee”, “võiduni [on] jäänud veel üks samm, lühikene samm”, “laul, kõlama see jääb”), militaarset organiseeritust (“selg sirgu”, “murrame kõik”, “ühendagem väed”, “lähe me koos”, “võim”, “võidu laul”), olnud aegu (laulusõnad sisaldasid 19. sajandi rahvusliku ärkamisaja luulele omaseid kujundeid-väljendeid: “orjarüü”, “kuninglik loit”, “prii on taevapiir”, “priiuse hõim”, “näe on kaljust käe kätte saanud hiid” ehk viide Kalevipojale), dramaatilist/saatuslikku (“on jälle aeg”, “et loomishoos kõik loodu koos võiks sündida kui uuesti”, “on murdunud jää”, “Peagi vaba Eestit sa näed!”) ning usulise iseloomuga rituaali (“usk edasi viib”, “taevane kiir saatmas on meid”, “on püha see maa”). “Koit” on pigem protsessioon kui lihtsalt marss — mulje, mida tugevdab mõõdukalt aeglane tempo (♩ = 60¹²), kokkumiksis kujundatud avar, järelkõlaga akustiline ruum (sarnane katedraali või mõne loodusliku (püha)paigaga), 01:44 sisseastuva segakoori miksimine muu muusikalise kulgemise “taha” ja “kohale” (sopranid helendamas üle madalamate häälte — nagu inglikoor, kinnistamas solisti-“minategelase” sõnumit) ning kelle helisemine laulu veidi aeglasemas tempos kulgevas “suures

¹²Noodis on kirjas ♩ = 64 (Mägi 2010: 200), kuid salvestus, mida analüüsin (vt joonealune märkus 2), kulgeb tempos ♩ = 60.

finaalis"¹³ (alates 04:21). Ja nagu Mägi ise on intervjuudes korduvalt öelnud, ega "Koit" igale kontserdile sobigi; see on laul, mis "kuulub pigem mõne rituaali juurde. Seda peab laulma siis, kui on õige aeg" (Leivak 2013) — "kui inimestel tekib jälle kokku hoidmise vajadus" (Jõgeda 2009).

"Koit" ka pigem kuulutab sõnumit kui avaldab seisukohta, s.t on rohkem koputus südametunnistusele () ja reageerimist ootav üleskutse kui lausung või seisukohavõtt — eriti võrdluses teiste uue ärkamisaja nn pophümnnidega (nt "Ei ole üksi ükski maa" (1987, Alo Mattiisen / Jüri Leesment), "Eestlane olen ja eestlaseks jään" (1988, Alo Mattiisen / Jüri Leesment), "Ärgake, Baltimaad" (1989, Boriss Rezniks / Valdis Pavlovskis, Stasys Povilaitis, Heldur Karmo), "Palve (Looja, hoia Maarjamaad) (1988, Tõnis Mägi / Villu Kangur)). Peale "olnud aegade" heeroldite "proklamatsiooni" markeeriva väikese trummi ja "signaalsarvede" kombinatsiooni "Koidus"¹⁴ (väike trumm ja metsasarve signaalinatoimiv meloodia laulu algul, 00:14–00:33; trumm ja trompetid alates 04:26 kuni lõpuni), tuleneb see mulje ka vokaalsest materjalist ja esituslaadist. "Koidu" solistiosa on iseene- sest pigem deklameeriv kui "jutustav" (v.a sissejuhatuses: "On jälle aeg..."), koosnedes pausidega hakitud lühikestest loosungilaadsetest fraasidest (alates: "On koit..." kuni lõpuni). Selline väljendusviis oli rohkem kui kohane laulu loomise ajale, Eesti poliitilise kultuuri "mütoloogilisele faasile" (Lauristin, Viha- lemm 1997), milles sümbolitel, müütidel (idealiseeritud muist- ne priiuseaeg, orjaöö lõppemine), rituaalidel (kätest kinnihoidmi- ne, lippude lehvitamine, ühine kõikumine laulu või hõigete tak- tis) nagu ka väärtusmõistete-loosungite kordamisel ("Vabadus!",

¹³Tahes või tahtmata haakub "Koidu" *grand finale* ("Maa, isade maa...") kelladega täiendatud täisorkestrikõla(mulje) teistegi rahvusromantiliste usukinnitustega; kuula nt Maurice Raveli orkestreeringus (1922) Modest Mussorgski tsükli "Pildid näituselt" (1874) "Kiievi väravate" finaali või Pjotr Tšaikovski avamängu "1812" finaali (1880).

¹⁴Samasuguse proklamatsiooniefekti loovad väike trumm ja trompetid ka näiteks John Williamsi "Olümpiafanfaarides": kuula YT: YWOfgDQIn0 alates 02:50.

“Eesti vabaks!”, “Ükskord me võidame niikuinii!”, “Eesti keel riigikeeleks!”, “Eesti tuleb tagasi!”, “Tartu Rahu kehtib!”, “Eestlane olla on uhke ja hääl!”) oli maagiline toime. Peale selle sunnib laulu originaalhelistik *Des-duur* Mäe hääle kõrgemas registris laulmisel mugavustsoonist välja, paneb ta kõrgete nootide tabamiseks tõeliselt pingutama, mis tähendab, et õnnestumiseks tuleb laulmishetkes “kohal olla”, endast kõik anda. Tulemuseks ei ole mulje pingevabast häälest, vaid kuhjunud pinget vabastavast karjast — siirast (jõupingutus on reaalne, midagi ei hoita tagasi ega vaos), emotsionaalsest, tungivast, vältimatust.¹⁵ Sellist häält on raske eirata (ja pole kahtlustki, et saatus on “tema poolt”) ning selle hääle tõttu mõjub möödapääsmatult, edasilükkamatult ka edastatav sõnum.

Vokaalselt pole “Koit” niisiis laulmiseks sugugi mugav (viis ei “voola”, helistik kipub kõrgeks jääma) — ja ka mitte kaasaulmiseks. Taas joon, mis eristab teda teistest laulva revolutsiooni tunnuslauludest. Veel on jäänud rääkida laulu vormist ja tämbri-valikust (kõlamuljest), mis toob meid lõpuks “Koidu” seose juurde booleroga kui millegi hispaaniaalikuga.

Kui vaadata ainult nooti, on “Koit” muusikapalana ju tõesiti “suhteliselt lihtsake” (Mäe sõnad). Tegemist on põhimõtteliselt kolmeduurilooaga (valdavalt I, II₇ ja V₍₇₎(sus4), vaid hetkeiti põgusalt ka IV), milles kõige enam kõlab toonika (loo algul lausa 46 sekundit järjest). Vormilt liigendub see viieminutine lugu instrumentaalseks sissejuhatuseks, solisti sissejuhatavaks osaks (salmiks) ja kuueks korduvaks osaks (refraäniks). Kuid k õ l a v a muusikana on vormiliselt ennekoike tegemist ühe suure *crescendo*’ga, ostinaatse boolerotrummi saatel toimuva ühesuunalise tämbriis-registrilis-volüümilise kasvuga *ppp* dünaamikast *fff*-sse, mis loob pildi “vääramatust jõust, mis järjest läheb ja suuremaks kasvab”. Isegi kui boolerotrumm kõrvale jätta, ei tea ma ühtki teist pop-/rokkballaadi, mida määratleks sama või sellesarnane vormiprotsess. Küll aga kulgeb samamoodi Raveli “Booloro”. Ja siin toimub mu arvates huvitav semiootili-

¹⁵Sellega sarnane häält on näiteks Bruce Springsteenil salvestustel “Born in the U.S.A.” (1984) ja “War” (1986).

ne hüpe: “Koidu” boolerolikkus ei seo teda mitte niivõrd “hispaanialikuga”, vaid R a v e l i “Booleroga”, mis omakorda on küll seotud “hispaanialikuga”, kuid samuti “klassika(lise)” (“olulise”, “tõsiselt võetava”), “(süva)kultuurse”, “Lääne-Euroopa” / “Lääne maailmaga”. Viimaseid tähendusseoseid toetab ka “Koidu” saatetämbrite valik — ootuspärase 1980. aastate rokkbändi kõla asemel kuuleme hoopis (süntesaatoril loodud) klassikalist sümfooniaorkestrit, sealjuures trummikomplekti asemel ainult väikest trummi, ning solisti saadab (professionaalne) segakoor. 1988. aastal ei saanud siin üksi teine laul võimsamalt kanda m u u s i k a l i s t sõnumit Eesti kuulumisest Lääne-Euroopasse. Samuti on sel m u u s i k a l i s e l ulatumisel üle aegade ja riigipiiride oma roll “Koidu” kõlama jäämisel ka pärast laulva revolutsiooni lõppu. Lauldes ja kaasa lauldes, mõeldes ja kirjutades rändame selle laulu tähendusväljal ringi praegugi — tähendusi mäletades ja uueks luues. Mis võiks selgemini kinnitada ühe muusikapala klassikastaatust!

Kirjutise valmimist on toetanud Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu (Eesti-uuringute tipppeskus), see on seotud Haridus- ja Teadusministeeriumi uurimisprojektiga IUT12-1. Suur tänu ka Philip Taggile, kelle raamat *Fernando the Flute: Analysis of Musical Meaning in an ABBA Mega-Hit* (2000) mind kõigepealt Tõnis Mäe “Koidust” mõtlema pani ja kes on mulle analüüsiprotsessis palju isiklikult toeks olnud. Enamik siinse artikli seisukohti on sündinud arvukate vestluste käigus Taggiga, millest on omakorda kasu olnud ka talle: 2016. aasta lõpul on valmimas raamatu *Fernando* uus, ümbertöötatud versioon, milles boolero-alapeatükk on kasvanud 2000. aasta versiooni kahelt lõigult (Tagg 2000: 42–43) kaheteistkümnemele leheküljele (Tagg 2016: 98–109).

Kirjandus

- J õ g e d a, Tiina 2009. “Mäks, laula “Koitu””. — *Eesti Ekspress*, 31. V
L a u l, Rein 2004. Muusikaanalüüsi põhialused. — Jaan Ross (koost.),
Jaan Ross, Kaire Maimets (toim.). *Mõeldes muusikast: Sissevaateid
muusikateadusesse*. Tallinn: Varrak, lk 299–337
L a u r i s t i n, Marju, Peeter V i h a l e m m 1997. Recent historical
developments in Estonia: Three stages of transition (1987–1997). —

- Marju Lauristin, Peeter Vihalemm, Karl Erik Rosengren, Lennart Weibull (eds.). *Return to the Western World: Cultural and Political Perspectives on the Estonian Post-Communist Transformation*. Tartu: Tartu University Press, pp. 73–126. [Eesti keeles vt nt: Lauristin, Marju, Peeter Vihalemm, Ivar Tallo 2013. Poliitilise kultuuri areng Eestis. — *U: Eesti urbanistide väljaanne* [Võrguteavik], nr 15 (Linnaidee eri), detsember. www.urban.ee/pdf/15/U15-1-ee.pdf (29.12.2016).]
- Leiva k, Verni 2013. Tõnis Mägi, teel tuuma poole. — *Postimees*, 6. VII
- Muto v, Martin 2006. Mägi tegi protestiks ärkamisaegse laulu “Koit” sõnad ringi. — *Postimees*, 18. IX
- Mä g i, Tõnis 2010. *Noodiraamat*. (Elav eesti muusika.) Tartu: Elmatar
- Ra j u, Marju 2013. Muusika ja endorfiinid. — *Sirp*, 7. II
- Ta g g, Philip 2000 (1991). *Fernando the Flute: Analysis of Musical Meaning in an ABBA Mega-Hit*. 3rd edition. New York: Mass Media Music Scholars’ Press
- Ta g g, Philip 2016. *Fernando the Flute: Analysis of Musical Meaning in an ABBA Mega-Hit*. 4th revised edition. New York—Huddersfield: Mass Media Music Scholars’ Press. [Ilmumas.]
- Ta g g, Philip, Bob Cl a r i d a 2003. *Ten Little Title Tunes: Towards a Musicology of the Mass Media*. New York—Montreal: Mass Media Music Scholars’ Press

KAIRE MAIMETS (sünd. 1977) on lõpetanud Tartu Ülikooli semiootika ja kulturoloogia eriala *baccalaureus artium*’i kraadiga 2000 ning Eesti Muusika- ja Teatriakadeemia *magister artium*’i kraadiga muusikateaduse erialal 2003, filosoofiadoktor muusikateaduse alal 2009 (EMTA). Avatud Eesti Fondi meedia ja meditsiini programme assistent 1998–1999, Tallinna Ülikooli akadeemilise raamatukogu komplekteerimisosakonna vanembibliograaf 2001–2004, EMTA erakorraline teadur 2003–2008, projektijuht 2008–2009, kultuuriteaduste ja kunstide doktorikooli üldkoordinaator 2009–2011, SA Arvo Pärdi Keskuse kunstiline juht 2011–2012, EMTA teadur a-st 2013. *Akadeemias* avaldanud artikli “Sissejuhatus muusikasemiootikasse” (2001, nr 6, lk 1223–1250).

LUULET

Sophie Reyer

Tõlkinud Jüri Talvet

veel üks unenägu

sajab puuvilla. paberist
pilved. voolid

lapseeast purjepaadi.
saadad teele.

otse sulgedest
kedratud maastikku.

salgana mäed.
maailma unustatud

kodu

väljatõstmine

jätan sulle
vaba
toanurga

noch ein traum. — räumung. — hoffnung. — noch. — schweigen. — dauer. — die erfahrung. — altlasten. — beziehungsversuche. — freiheit.

et tormlev süda
saaks välja laotada
oma avarust

ja kanda see
valguse kätte

lootus

usaldatud
sõnana avanevasse
pihku

öeldes: loeme ära
kõik lõõtsutused
su hingetõmmete vahel
kuni igaüks neist
saab tagasi
oma nõi mis ütleb:

ma luban

veel

nii kaua
hinge kinni hoida
okas seljas
nooled randmeis
nii kaua
kuni miski sind
ei sülitä enam välja
mu sõrmeotsad surutud
su kaela

kuni sõnad ihkavad
voolata suust
et õelda
tule
kuni
võid

vaikimine

sest see oli nii lihtne
ma ei teinud midagi
ma ei palunud sult midagi
ära räägi armastusest
ära purusta valgust
sõnad tapavad silmapilke
nii kähku nagu lause
kaob mu huulilt nagu piisk
mida justkui poleks
iiial olnudki
ära küsi
vaid poe õnarusse
nii et helendus saaks
välja tungida praost
ma ei teinud midagi
sest see oli nii lihtne

kestvus

okkad
ja nooled
ja päike
otsekui tundmatu valgus
tihnikus

võid rahumeeli
üle kuulata igavikku
ta vastus on alati üks:

jah

kogemus

päiksevalguse lauluvaramu
kilp ahastuse vastas:

enesetapp 1986
päike 2015

karjatada kannatada andestada

ammused asjad

su silm su mällu
keeratud piilumisauk
reekviem su lapsepilgule
and how easy it was to kill:
lutikahaigus lutikapalavik
putukakirg

suhtekatsed

tõmba uttu beib
tule kampa kutt

(kui vähe
armastust
on vaja
veider)

vabadus

ära küsi kus ma olen
räägin sulle armukestest nad loevad
mu häbemekarvu pean aina edasi ruttama
rändama ühe juurest teise juurde

ma ei usalda kedagi
ja kui mõni neist tukastab
või jätab vahele ainsagi karva
või tahab mu ees pugeda ja moonutab arvu
siis makstakse usalduse eest
oma eluga ajaga

nüüd on sinu kord
kui tahad et jääksin
ära küsi kus olen

1984. aasta Viinis sündinud SOPHIE (ANNA) REYER õppis aastail 2011–2014 Kölni filmi ja meedia kunstikõrgkoolis. 2009. a-st on ta Grazis ilmuva kirjandusajakirja *Lichtungen* toimetuse liige ning juhatab sama linna kirjanduse maja juures tegutsevat noorte kirjandus-

tööpada. Mitmekülgse loovisiksusena on ta seni avaldanud viis luulekogu (esimene pealkirjaga *geh dichte*, EYE-Verlag, 2005; seni viimane *skarabäen* (skarabeused; kirjastus art & science, 2014)), kolm romaani, kolm esseekogu ja näidendeid, millest *baumleberliebe* ilmus S. Fischer-Verlagi väljaandel 2012 ning *anna und der wulian* lavastati 2014. a Badeni teatris Badische Landesbühne. Teda on tunnustatud kirjandusauhindade ja stipendiumidega, nagu Grazi kirjanduse edendamise preemia (2007) ja Grazi linna kirjandusstipendium (2013).

Käesolevaks valikuks pakkus Sophie Reyer oma uusimat, seni raamatukaante vahel ilmumata luulet. Need on (sh autori ingliskeelsete tõlgete toel) vahendatud käsikirjast.

J. T.

IMAT SUUMANN. Tartu raeplats 1913. aastal:
Ilmutuslik päraatlõuna (2013)

EESTISTADES BIONI

Wilfred R. Bioni metapsühholoogiline käsitus mõtlemisest

*Meelis Sütt,
Ants Parktal*

EESSÕNA

Artikkel on jätkuks meie varasemale kirjatööle “Mõtisklusi psühhoanalüüsi eestindamisest” (Sütt, Parktal 2015), milles käsitlesime sugri-mugri¹ juurtele tugineva emakeelse psühhoanalüüsi ehk meeleõõlamise² olulisust inimmele mõistmisel. Oleme jätkanud tööd psühhoanalüüsi teisendamise kallal meeleõõlamiseks

¹Soome-ugri rahvaid tähistava *soome-ugri* asemel oleme kasutusele võtnud sõnaühendi *sugri-mugri*. Toetume ühelt poolt Uku Masingu kasutatud sõnale *sugri* ning oleme liitnud sellele Enn Haabsaare kasutatud tähissõna ehk termini *mugri*. Haabsaar näeb *soome* kasutamist ugrilaste tähissõnana “igandina ajast, kui üht rahvast peeti sugulasrahvaste hulgas ülimuslikuks ja kõiki teisi nimetati tema järgi” (Haabsaar 2009: 10). Haabsaar soovib *soome-ugri* asemel kasutusele võtta sõna *merja-ugri*, sest see on poliitsentristlikum ja täpsem määratlus (Haabsaar 2009: 9–12). Arvame, et esialgu on siiski mõistlik kasutada n-ö üleminekuvarianti.

²Selles tekstis kasutame tähissõnu *meeleõõlamine* ja *psühhoanalüüs* sünonüümidena, kuigi võib juba märgata, kuidas meeleõõlamise haru hakkab psühhoanalüüsist välja punguma (NB! mitte eralduma!). Ettepaneku kasutada sõna *sõõlamine* tegi kirjanik ja tõlkija Peep Ilmet, kes selle sõna algse tähenduse juurde jõudis järgmiselt: “Sõõla ja sõõlamise puhul oli küll nii, et me otsisime sobivat vastet võõrsõnale ana-

ja saanud kinnitust oma oletusele, et sugri-mugri kultuurist ja eesti keelest on võimalik leida vasteid muukeelses psühhoanalüüsis kirjeldatud nähtustele. Teisendustöö pole siiski võimalik ainult tõlkesõnaraamatute abil. Selleks tuleb tõepoolest silmad kõrvad lahti hoida, et märgata sarnaseid-sobivaid nähtusi, nende kirjeldusi ja omakeelseid sõnu, mis viiksid seoste leidmiseni-loomiseni.

Rõõm on seniste leidude põhjal tõdeda, et nii mõnegi ingliskeelses psühhoanalüüsis kirjeldatud nähtuse on meie rahvatarkus kunagi juba avastanud ja sellele sobiva nimetusegi pannud. Vaadake kas või artikli teises pooles olevas sõnastikus inglise sõna *reverie* eestindust 'ilmamine'. Seda sõna pole inglise-eesti sõnastike ega võõrsõnade leksikoni abil võimalik erialaseks otstarbeks tõlkida, sest pakutud vasted ei väljenda *reverie* olemust nii, nagu see on kasutusel psühhoanalüüsis. Otsisime nähtuslikku vastet ja leidsime neid lausa mitu. Inglise meesõõlaja (s.t psühhoanalüütiku) Wilfred R. Bioni metapsühholoogilist mõtlemiskäsitust avades oleme leidnud veel hulga huvitavaid vasteid, mis meie meelest avardavad ja süvendavad arusaama nii psühhoanalüüsist kui ka meesõõlamisest. Esitame need koos selgituste, seoste ja põhjendustega artikli teises osas alapeatükis "Sõnastik".

Loodetavasti leiab sellest artiklist vastuseid ka Talis Bachmanni (2016) kommentaaridele meie eelmises kirjatükis (Sütt,

lüüs, analüüsima. Nii et täpsem tähendus oli ette antud. Teatud tähenduslik seos sõnaga analüüs on eesti sõnal *sõel*. Ometi jääb sõelumine analüüsimisest nagu kaugele ja on eesti keeles koormatud erinevate tähendustega. Häälikumuuatmismängu käigus tuli mulle meelde geomeetria mõiste kõõl ja sealt see sõõl, sõõlamine tekkiski. Kuigi ma ise olen seda sõna siin-seal kasutanud, sai see laiemalt tuntuks alles Harry Potteri raamatute kaudu, kuhu Krista Kaer pidi tõlkimise käigus hulk tuletis-sõnu leidma. Seal sai sellest sõnatüvest sõõlamiskübar, mis uusi õpilasi vaagis ja laiali jaotas. Eks see kübar pidi neid õpilasi enne otsustamist ka analüüsima" (Ilmet 2013: 421). *Inimmeele sõõlaja* on samuti Ilmeti pakutud. Küsimus, kuidas nimetada psühhoanalüütilist teraapiat ja selle ala spetsialiste, on veel lahtine ja ootab sõõlamist, kuigi on ilmselt selge, et nii psühhoanalüütikud kui ka -terapeudid tegelevad mõlemad sõõlamistööga.

Parktal 2015) esitatud mõttearenduste kohta. Püüame selgitada, miks on oluline ka meelesõõlamise vallas jääda sugri-mugri juurtega eestlaseks, mitte pürgida ihu ja hingega eurooplaseks, mis on meie arvates eestlastele pigem poliitiline suundumus kui nende sisuline ajaloolis-kultuuriline määratlus (vt Haabsaar 2009). Talis Bachmann kirjutab: “Me võime küll järk-järgult välja arendada murumütsikeste “meelelahkamise teadmavaldkonna”, kuid osutume siis olevaks autarkilises olukorras.” Meie meelest on autarkiline olukord, mis tähendab iseseisvust ja sõltumatust, just vajalik arengueeldus. Sõltuvus ja jäljendamine on isiksuse arengus väga vajalik algjark ja omal kohal ka edaspidises elus kujunevates võrdväärses suhetes, kuid tulevikuplaanide rajamine sõltuvuse ja jäljendamise alusele võib arenguvõimalused kahtluse alla seada. Võib-olla mõistetakse tänapäeva pingelises poliitilises olukorras iseseisvust teistmoodi. Ent ei inimmeele ega teadusliku mõtlemise vallas ei pruugi iseseisvus tähendada eraldatust või suletust. Meiegi eesmärk pole õhutada psühhoanalüütilisest maailmast lahkulöömist. Vastupidi. Me arvame, et psühhoanalüüs saab eesti keeles ja meeles tõeliselt toimida ning areneda, kui avame selle sugri-mugri kultuuri kaudu. Sugri-mugri kultuur oma pärandiga pole pelgalt minevikku viiv mälestus ega muuseumieksponaat oma paljudes väljendusvormides, vaid täiesti elujõuline, sügavate juurtega tarkvara tänapäevaseks loovaks kasutamiseks. Selle eitamine sarnaneb meeleteoimingute ja tagajärgedega, mida Wilfred R. Bion kirjeldab teadaoleva teadmatuks tühistamisena (vt allpool alapeatükki “Teadmatus teadaolevast”).

Vaatame hetkeks lähemalt ka psühholoogias ja psühhoanalüüsis-meelesõõlamises keskset, läänemeresoome tüvega tähissõna *meel* (ingl *mind*). Eesti keeles ja selle sugulaskeeltes on sel mitu tähendust. Nimetame praegu ainult mõnda, mis on mitmesugustes sõnaühendites, olukordades ja mõtteseostes tänapäevalgi kasutusel: mõistus, mõte, arvamus, hing, tahtmine, mälu, meelsus, mõttelaad, tuju, tähelepanu, suhtumine, taip, arusaamine. Nagu näeme, on *meel* lai tähendusväli ja pole võimatu, et see ka tab kogu meeletegevuse ning kõik meeleseisundid ja -omadused võõrsõnu kasutamata. Seda tuleks uurida. Eesti psühholoogias on *meel* taandatud vaid aistingute-aimude vastuvõtu- ja eristusvõi-

me³ ning ärrituste vastuvõtjate (meeleelundite) tähistajaks. *Meele* asemel on kasutusel ladina- ja kreekapärase *psüühika*. Kas see pole mitte meelega koloniseerimise võrdkuju?

Uku Masing on kirjutanud:

Et meile meel tõlkeis mõnel kohal ei meeldi ning parandamisel ta asendaksime mõne muu sõnaga, just see sõltub olmast, et alles XIX/XX sajandil on saksa mõju kasvanud väga suureks iga-suguste enam-vähem haledate rahvaraamatute populaarteaduslike saavutiste tõlgete kaudu. Tänapäevase keeletarbija meelde on si- sendatud, võiks ju öelda “seestunud”, et meel põhiliselt peab tä- hendama sensuaalset, sest üldtunnustatud viie ja paljude taolis- te *sensus-sense-Sinn* sedastamiseks meie keeli tingimata tulevat kasutada meel. Ometi polnud XIX sajandilgi veel täit üksmeelt ses asjas, kirjutati ka kuulmisevägi, nägemisevõimus ning või- me oleks — mu meelest — ainus sünnis vaste, kui hädasti vaja vastet. Sest “viis meelt” on samuti “teaduseelse” müütilise mõtle- mise saadusi, nagu paljude primitiivseks nimetatud rahvaste (ka soomeugrilaste) veendumus nelja-viie-seitsme erineva hinge ole- masolus inimeses (Masing 1999: 109).

Seda silmas pidades võiks *teadvustamata meeleosa* kasutada seni käibel oleva *alateadvuse* (Talvik 2015) ja *mitteteadvusliku psüühika* (Bachmann 2016) sünonüümina või lausa nende ase- mel. Meele teadlik(um) osa olekski siis *meele teadvuslik osa* ehk teadvus. Siit tuleneb ka tähissõna *eelteadvuslik meeleosa* (eel- teadvuslik psüühika).

Võõrkeelteoskus ja võõrsõnad peavad kahtlemata kuuluma Eesti meeletheadlaste (psühholoogide) ja meeleõõlajate erialases- se pagasisse. Nende kaudu avaneb teadja-olekajale tänapäeva muukeelne maailm ja selle ajalugu, millest ammutada ainest ja arengutoetust oma erialasele tegevusele. Paraku peame väikerah- va esindajatena tegema rohkem meeletööd kui näiteks inglise kee- lerusumis tegutsejad, et hoomata võõrkeelsete avastuste-teadmiste tõelist tähendust ja kasutusvõimalusi ning teisendada ja arendada oma keelest ja kultuurist lähtuvaid arusaamu. Kahtlemata peame

³Keelelise tähenduse järgi oleks meie meelest sobiv kasutada tähis- sõna *võime* (haistmisvõime, maitsmisvõime jne).

olema tähelepanelikud eriala- ja tavakeele tasakaalu suhtes oma töös, kuid kõigepealt on tarvis see võrdväärne ja sisuline tasakaal üles leida, uurida ja õppida tundma oma kultuuri pärandvara ning leida-luua muukeelse psühhoanalüüsi teadmuse seoseid meelesõõlamisega. Tõlkimise tulemused, rääkimata juba sellest, kui kasutada erialases eesti keeles ainult võõrsõnu, võivad olla eksitavad, kui keskendumine üksnes keelele. Meelesõõlamise töös-ki ei analüüsi me ju pelgalt keelt, ikka pigem selle taustaks olevat meelt.

SISSEJUHATUS

Meelesõõlamise mõtteviis(id) on alates 19. sajandi lõpust jõudnud tänapäeva mitut haru pidi. Arvukad psühhoanalüütilised koolkonnad ja sõltumatud mõttesuunad lähtuvad küll Sigmund Freudi ideedest,⁴ kuid on omandanud sisuliselt üpris erineva olemuse. Süvenedes võib kogeda, et tänapäevane meelesõõlamine on paljude erinevate mõtteviiside pidevalt täienev ja muutuv kogum. Ühe selle dünaamilise võrgustiku haru silmapaistva esindaja, Wilfried Ruprecht Bioni (1897–1979) tööd me selle artikliga tutvustada soovimegi.⁵

Anname endale aru, et sooritame ajas suure hüppe, jättes käsitlemata vahepealsed arenguetaapid. Bion toetub oma kirjatöodes nii otseselt kui ka kaudselt avastustele ja mõtetele, mille autoreteks on tema intellektuaalsed eelkäijad Sigmund Freud, Mela-

⁴Freud tugines psühhoanalüüsi rajades tolle aja teaduslikule mõtlemisele. Freudi ideede all peame silmas tema eripärast viisi ühendada oma kaasaja teadmised ja psühhoanalüüsis tehtud avastused teoreetiliseks raamistuks ehk koetiseks ning rakendada neid inimese meeilelma uurimisel. Nii näiteks oli alateadvuse mõiste ja lapsea seksuaalsus tuntud juba enne Freudi. Vabade assotsiatsioonide meetod oli samuti tuntud juba keskaja juudi kultuurist ühe vaimselt arendava tegevusena.

⁵Täpsemalt on siinse artikli puhul tegu Bioni raamatu *Õppimine kogemusest* (Learning from Experience) 27. ja 28. peatüki kommenteeritud kokkuvõttega.

nie Klein⁶ ja paljud teised.⁷ Bion ei näe psühhoanalüüsi mitte ainult kui raviviisi ja uurimismeetodit, vaid eelkõige kui isiksuse funktsiooni (talitlust), mis oli olemas palju varem, kui Freud selle sõnastas. Teisisõnu, enese üle mõtlemine ja enda tundmaõppimine (psüühika analüüs ehk meelega sõõlamine) on olnud inimesele omane ammu ajast nii usundilises, kunstilises kui ka teaduslikus võtmes. Bioni meelest avastas Freud selle n-ö tühja mõtte⁸ (Ogden 2004), ühendas teadmised ja vaistu ning viljastas selle kogemuslikus psühhoanalüüsis mõeldavaks.

Bioni loodud metasüsteem kirjeldab mõtlemist seostatuna tundeeluga (vt Bion 1984a, 1984b, 1984c, 1984d). Ta käsitleb mõtlemist tegelikkuse (meelevälise reaalsuse) ja tõelisuse (meelesisese reaalsuse) tunnetamise viisina, mis saab alguse esmases suhtes emaga⁹ (või mõne teise püsiva hoidja-hooldajaga) ning areneb ja levib suhtlemise kaudu ka muudes lähedastes või mõjusates kooslustes. Mõtlemine pole Bioni mõistes mitte ainult tunnetustegevuse osa, nagu seda käsitleb kognitivistlik psühholoogia, vaid pigem tervik, mis hõlmab kogu tunnetustegevust: aistinguid, tähelepanu, taju, kujutlusvõimet, mälu, keelekasutust ja nendevahelisi seoseid. Mõtlemise eesmärgina näeb Bion õppimist ja (isiksusena) kasvamist.

Tegelikkust, tõelisust ja nende kohta käivaid teadmisi käsitledes lähtub Bion Immanuel Kanti tõekspidamisest: meil pole võimalik tajuda ega mõista reaalsust (ei sisemist ega välist) va-

⁶Melanie Klein (1882–1960) oli Austria päritolu Inglise meeleõõlaja, kelle töö tulemustest kasvas välja kleiniaanliku psühhoanalüüsi koolkond.

⁷Näeme siin tungivat vajadust eestikeelse kirjanduse järele, milles ei käsitletaksa mitte ainult Freudi ideid, vaid kõigi praeguste psühhoanalüütiliste teooriate teket, arengut ja omavahelisi seoseid. Usutavasti avardaks see eesti lugeja vaadet nüüdisaegse meeleõõlamise valdkonnale.

⁸“Mõtted ilma sisuta on tühjad, kaemused ilma mõisteteta pimedad” (Kant 1988, I: 98).

⁹Tähistame lapse esmast suhet emaga kui kahe inimese vahelist erilist suhet tähissõnaga *kahassuhe* (vt “Sõnastik”, diaadiline suhe — kahassuhe).

hetult; saame seda teha vaid oma võimete (kuulmine, nägemine, haistmine, maitsmine, puutetundlikkus) ja mõtlemise ehk tunnetustegevuse kaudu loovalt vahendatuna. Seetõttu saame püüelda teadasaamise poole, kuid millegi või kellegi lõplik ja täielik mõistmine pole võimalik. Alati jääb midagi tabamatuks ja kogutut on võimalik tõlgendada mitmeti. Bion peabki üheks meelesõõlamise sihiks ebamäärasuse talumise arendamist. Tõeotsinguid peab Bion meelega toimimisele sama oluliseks kui toitu, jooki ja õhku kehale. Bion keskendub oma metapsühholoogias sellele, kuidas mõtlemine toimub, mitte niivõrd sellele, millest me mõtleme (Ogden 2004).

Bion kasutab psühhoanalüütilise funktsiooni (meelesõõlamise talitluse) ehk enese üle mõtlemise ja arusaamade kujunemise kirjeldamiseks sõnu, mis on käibel muudiski teadusharudes või tavakeeles, ja see võib lugejat eksitada. Huvilisel tuleb Bioni tekstes uurides olla pidevalt valvas ja tähelepanelik, sest tema kirjutistes on mõisted üksnes tähistajad, mis viitavad teatud nähtustele ja liikumistele-muundumistele (protsessidele), kuid ei kanna ise enamasti mingit kindlat tähendust. Sageli kasutab Bion mõistete ja määratluste tähistamiseks tähti ja muid võrdkujusid (sümboleid).

Bion kirjutab, et tema teooriad funktsioonidest ja α -funktsioonist (vt “Sõnastik”, *alfa-function*) pole osa üldisest psühhoanalüütilisest teooriast. Need metatasandi abstraktsed mõisted on pigem töövahendid meelesõõlajale, et lihtsustada mõtlemisprobleeme, mis võivad tekkida millegi tundmatu üle mõtiskledes.

Mõistel *funktsioon* (talitus) pole siin sama tähendus mis matemaatikas ja matemaatilises loogikas, kuigi neil on ühiseid jooni. Mõiste *faktor*¹⁰ (mõjur) tähistab mis tahes funktsiooni elementi (Bion 1984). Näiteks ilmamine (ingl *reverie*; vt “Sõnastik”) on üks alfatalitluse mõjureid.

Oma käsitluses tarist ja taritavast (ingl *container/contained*; vt “Sõnastik”, *containing* — tarimine) lähtub Bion Melanie Klei-

¹⁰Bioni mõistestikus on faktor ehk mõjur meeletegevus, mis koos teiste mõjuritega moodustab talitluse (Bion 1989: 2.)

ni projektiivse identifikatsiooni teooriast, mille üheks väljenduseks on väikelapse hirmude muundamine.

Klein väidab, et juba sünnist saati on lapse ego¹¹ võimeline kogema ärevust, looma suhteid ja kasutama meele kaitsemehhanisme. Varane ego on habras ja lõimumata. Talumatute tunneteaimude korral ego lõhestab end, kaitstes sel viisil heaks ja pahaks jaotatud meeleilma. Väljakannatamatust ärevusest ajendatuna võib ego isegi killustuda, osakesteks laguneda. Kujutlegem sel juhul alles kujunemisjärgus isiksust üksteisest eraldatud ja omavahel suvaliselt põrkuvate molekulide kogumina, omamoodi Browni liikumise laadse kaootilise pilvena, mida hoiab koos vaid keha välispind kui ego alge. Väliselt näeme üksnes karjuvat last, kelle kisa võib lammutada meiegi meele.

Klein väidab, et objektisuhted on olemas juba elu algusest peale. Esimene objekt¹² on ema rind, mille laps eraldab (lähitudes oma algelisest arusaamast, mida tema ego suudab taluda) oma meeles ja algelisis kujutlusis heaks, rahuldust pakkuvaks ja halvaks, ilmajätvaks. Eraldamise (ingl *splitting*) tulemusena eristuvad ka armastus ja vihkamine. Varane suhe tähendab Kleini järgi esmase objekti seestamist (ingl *introjection*) ja väljasuunamist (*projection*). Sel viisil luuakse alus suhete esmastele kujutlustele (prototüüpidele) meeles; edasi arenedes hõlmavad need kujutlused peale seestamise-väljutamise ka seesmiste ja väliste objektide vastastikmõjusid (*interaction*), seesmise reaalsuse ehk tõelisuse ja välise reaalsuse ehk tegelikkuse dialektilist "mängu".

Laps lahutab osa oma meelest (näiteks halvad tunded) ja suunab selle "heasse rinda". Lapse teadvustamata kujutlustes hõivavad need tunded kui "asjad iseeneses" (objektid) ema keha(osad)

¹¹S.t isiksuse koetise (ingl *structure*) see osa, mis püüab leida tasakaalu ülemina (superego) nõudmistest ja id'i impulsside vahel ning mille kaudu inimene on otseses kontaktis tegelikkusega.

¹²Eesti keeles kasutatakse sõna *objekt* enamasti eseme või asja tähenduses. Samas on sel ka liikuvam ja elusam tähendusväli. Objekti selline tähendus on suuresti kattuv meelesõõlamises kasutusel oleva *objekti* tähendusega: see, kellele või millele on tegevus, tähelepanu, tunded, mõtted vm suunatud (vt www.keeleeveeb.ee).

ja laps näebki ema sellisena, nagu ta kujutleb endast eraldatud ja väljasuunatud “halba” objekti.¹³ Seejärel need eemaldatakse “heast rinnast” ja võetakse taas sisse (ingl *re-introjected*), misjärel nad muutuvad lapsele talutavamaks. Laps tajub, kuidas “heas rinnas” viibimise ajal on ta hirmutundend teisenenud sedavõrd, et taas sissevõetud objekt on ta meelele talutav ja psüühiliselt seeditav.

Sellest teooriast loobki Bion mõtteseose, mida kasutab mudelina tarimistalitluse (ingl *containing*) esitamiseks. Tarimine on tari (näiteks ema) meeletooming, milles vastuvõetud “halb objekt” ehk β -osis muundatakse allkirjeldatud viisil mõeldavaks ja talutavaks üksuseks — α -sugemeks. See määratlus hõlmabki tari (ingl *container*), millesse projitseeritakse objekt, ja objekti, mis projitseeritakse tariesse. Väljasuunatavat (projitseeritavat) objekti tähistab sõna “taritav” (*contained*). Mõlema mõiste keeleliselt ebarahuldav olemus tingib vajaduse selgituste järele.

TARIMINE

Bion kirjeldab oma raamatus *Õppimine kogemusest* (1984a) mõtlemist, selle algust ja kujunemist märkide ehk sümbolite abil. Märkidest koostab ta mitmesuguseid mudeleid ja võrrandeid, mida saab kasutada tundeelamuslike meeletoomingute kirjeldamiseks ja nende üle mõtlemiseks ning arusaamise kujundamiseks.

Bioni käsituses on tari ja taritav muundamisvõimelised ja arenevad meeletalitlused, mitte staatilised objektid. Tari ja taritav on tundlikud emotsioonide omavahelise sidususe suhtes. Ühtlasi saavad mõlemad võtta vastu läbitungimisvõimelisi tundeelamusi. Võrdluseks sobib ehk muna- ja seemneraku ühinemine. Omavahel seostatuna või segunenuna-ühinenuna — või mõlemat — muutuvad tunded viisil, mida tavaliselt nimetatakse kasvuks ehk arenguks. Kui sidusad tunded (näiteks viha ja hirm või igatsus ja häbi) teineteisest eraldatakse, siis nende elujõulisus väheneb.

¹³Teatud olukorras võivad ka mina head osad saada endast eraldatud ja samuti emasse projitseeritud, mis võimendab ego skisoidseid isiksusejooni.

Nõnda võivad tunded inimese meeles muutuda sarnaseks elutute objektidega (β -osistega; vt “Sõnastik”, α -function). See tähendab, et ei toimunud mitte tarimine, vaid teadaoleva-olemas-oleva tühistamine (vt alapeatükk “Teadmatus teadaolevast”).

Tari, taritav ja tarimine on Bioni metapsühholoogias meeletoi-
mingute esinduste ehk representatsioonide üldistused, mudelid. Bion kasutab tari representatsiooni tähistamiseks märki φ ja taritava tähistamiseks σ . Kõrvuti koos märgituna tähendavad need tarimist: $\varphi\sigma$. Märgid osutavad esindatavatele. Esindatavad on muutujad ehk tundmatud ning seega asendatavad. Samas on need püsiväärtused, sest on asendatavad ainult püsiväärtustega.

Kõige varasem ja algelisem tarimise ehk teadasaamise protsess toimub Bioni arvates ema-lapse suhtes. Kuna tegemist on osajuhisega, siis võib öelda, et suhe toimub suu ja rinna(nibu) vahel. Täpsemalt öeldes, suu ja rinna(nibu) teatud representatsioonide vahel nii ema kui ka lapse meeles ehk võrdkujuliselt ja üldistavalt φ ja σ vahel. φ ja σ on kommensaalsed, mis tähendab, et nad on teineteisest sõltuvuses, tuues vastastikku kasu ning tehes seda teineteist kahjustamata.¹⁴ Seega võib väita, et nii ema kui ka laps saavad tarivast kogemusest kasu ja mõlema meelega võimekus suureneb.

Emaga ühise tarimise tulemusena omandab laps tarimistalitluse. $\varphi\sigma$ võime muutub α -talitluse osaks. Kasutades eelnevat mudelina, millest voolida välja mõtlemise arengut kirjeldav käsitlus, pakub Bion välja järgmised mõisted:

1. Oodatu (ingl *pre-conception*¹⁵) tähistab ootuse seisundit. Mõiste tähendus vastab “muutuja” või “tundmatu” tähendusele matemaatilises loogikas ja matemaatikas. Oodatul on

¹⁴Bion (1984a: 90) nimetab kommensalismiks vastastikku kasuliku koostoimimist. Praegusaja bioloogias kannab selline kooseluvorm nimetust “mutualism”; kommensalismiks nimetatakse niisugust organismide kooselu vormi, kus üks pool saab kasu ja teine pool ei saa ei kasu ega kahju. Oleme siin jäänud siiski Bioni mõistekasutuse juurde.

¹⁵Bion tähistab kogemuse-eelset (*pre-conception*) ja kogemusejärgset ootus seisundit sama sõnaga (*preconception*), kuid kogemuse-eelse ootuse tähistajale on lisatud eesliite järele sidekriips.

omadus, mida Kant kirjeldab tühja mõtena: seda saab mõelda, aga mitte teada. Tühi mõte on eelkirjeldatud kujutluslik (teadvustamata) objekt, millel puudub kogemuslik taust.

2. Tärnanud aim ehk eostumine (ingl *conception*) toimub, kui oodatu pairitub sobiva aistingulise muljega. Oodatu on ♀ (nt kogemuse-eelne teadvustamata kujutlus rinnast) ja aistinguline mulje ♂ (nt imemiselamus). Ootuslik seisund ehk oodatu on siinsel juhul tari ja aistinguline mulje taritav: ♀ → ♂ (NB! mitte ♂ → ♀). Pärast esimest rinnaimemiskogemust pole mõte enam tühi, vaid viljastunud mõte, tärnanud aim, teisisõnu, täitunud ootus. Tühi mõte on muutunud teadmiseks. Oodatule on lisandunud teatud kogemuslikud tunnusjooned ja tähendused. Nüüd saame kõnelda juba oodatavast (*preconception*¹⁶). Tarimise käigus võetakse nii oodatu kui ka oodatav sisse (*introjected*). Võib märgata, et nii elu kui ka psühhoanalüüsi või psühhoteraapia alul on tarvis kahe inimese (ema-laps, psühhoanalüütik-patsient) ühist mõtlemist (Bion 1967, tsit.: Ogden 2004). Uute alguste puhul võib seega olla vajalik kellegagi koos mõelda, selleks et üksteise meeileiminguid (mõttealgeid, tundeid, mõtteseoseid jms) tarides ideid edasi arendada. Ühist mõtlemist on vaja õppimise ja isiksusliku kasvamise soodustajana, ja mitte ainult kahassuhtes, vaid hilisemas elus ka suuremas seltskonnas, et kohaneda laiemas sotsiaalse maailmaga.

Kui tarimistoiming on lapsel sisse ja omaks võetud, esitatakse mudel nõnda: ♂ → ♀. Korduv ootusliku seisundi ja aistinguliste muljete paaritumine soodustab mõlema, nii ♀ kui ka ♂ arengut. Tarimine on iseennast kasvatav toiming. Aistinguliste muljete omaksvõtmise võime kasvab koos võimekusega mõista aistingute omadusi.

¹⁶*Preconception* on korduvatest kogemustest tingituna tähendustest tiine ootuslik seisund ehk oodatav. Võrdluseks: *pre-conception* ehk oodatu on samuti ootusseisund, kuid sel puuduvad veel tähendused, sest pole toimunud viljastavat paaritumisvahekorda (tarimist) vastavate aistinguliste muljetega.

Taritava (σ) areng sõltub vahendajast (ingl *medium*), mis püüab “sisu”. “Sisu” tähistab selles mõistestikus teadmatusest võrsunut. Kahemõõtmeline kujund selle esitamiseks võib olla parabol, mille haarade punktid telje ühel poolel tähistavad teadmist (T), teisel poolel aga kahtlust. Vahendajaks tarimissuhtes ($\sigma \rightarrow \varphi$) on kahtluse talumine. Teisisõnu, teadmine on tihedalt seotud ja isegi võrdsustatud kahtlusega. Mida kindlam ehk laiapõhjalisem on teadmine, seda tugevamat kahtlusepinget ta enda suhtes talub.

σ (β -osis) on teatud mõttes sarnane paranoilis-skisoidsete osistega, kuid ilma tagakiusamise (ingl *persecution*) ohuta. Nii nagu paranoilis-skisoidse meelelaadi puhul ei pruugi β -osised ehk σ olla omavahel seotud.

Bion kirjeldab tari ja taritava arengut kokkuvõtvalt matemaatilise mudeliga: ($\varphi \neq \varphi + \varphi \dots$) ja teisalt ($\sigma \cdot \sigma \cdot \sigma \dots$), milles plussmärgid tähistavad muutujaid, mida saab asendada emotsioonide tähistavate märgistega. -märgid tähistavad selliseid püsiväärtsusi, mis esindavad kahtlusi-kõhklusi ja ebakindlust.

$\varphi\sigma$ kasv loob aluse kogemusest õppimisele, arengule. Mõtetest ja nende arengust võrsub mõtlemise korraldus (ingl *apparatus*), selle olemus (*nature*) ja toimimine (*operation*). Taril ($\varphi\sigma$) ei saa olla jäika selgepiirilist koetist (struktuuri). Bion tähistab $\varphi\sigma$ arengut märkidega $\varphi^n \sigma^n$. Märkidel puudub tema sõnul loogiline tähendus, nende kasutamisel on üksnes ajasäästmise otstarve.

Õppimine sõltub φ^n võimest püsida terviklikuna, kuid samas mitte jäigana. Selline võime rajab aluse meelelaadile, mille puhul inimene suudab hoida meeles nii teadmust kui ka kogemusi ja on võimeline nendest lähtudes uuesti tõlgendama oma minevikukogemusi viisil, mis võimaldab olla vastuvõtlik uutele ideedele. Kokkuvõtteks, φ^n moodustise elemente (φ) hoiavad koos asendatavad püsiväärtused + (tundeelamused). Meeldetuletuseks: püsiväärtused peavad toimima muutujatena, sest ainult nii saavad nad esindada mõtlemise korraldust, mis oleks võimeline emotsioone muutma. Ühe emotsiooni (tähisteks +) asendatavusest teise emotsiooniga (samuti +) sõltub φ^n muutumisvõime ja seetõttu ka vastuvõtlikkus. Samuti sõltub σ^n hulga elementide (σ) läbitungi-

vusest .-märkide väärtus. +- ja .-märkide väärtuse määrab üks ja sama mõjur, milleks on emotsioon, ja emotsioon on üks isiksuse talitlusi.

T - (teadmise) lõim¹⁷ sõltub objektidevahelisest kommensaalsest suhtest kõikides meeletegevuse ja kasvu faasides. Kuna + ja . tähistavad tundeelamusi, on vaja teada, millised tunded sobivad kommensaalsesse suhtesse ja seetõttu ka *K*-ga.

Ülal kirjeldatud ♀♂ talitluse muster iseloomustab õppimisega seotud emotsionaalset taiplikkust, mis pideva kordumise tõttu meelega arengus kujuneb järjest võimekamaks ja keerukamaks.

♀ⁿ esindab tasemete järgnevuses hilisemaid tasemeid, mis on vastastikusel suhtel mõningate võrdlemisi lihtsate, kuid omavahel eristamatute oodatavatega (ingl *preconceptions*). Oodatavad on ilmselt seotud toitumise, hingamise ja väljutamisega ning nende sümbolise esindatusega nii teadvustatud kui ka teadvustamata-teadvustamatus meeletegevuses.

Tari ja taritava (♀ ja ♂) teineteist hoidev ning arendav paaritumine sisaldab ka sõnade moodustamist, mis on nimetuseks mitmesugustele hüpoteesidele ning teatavad meile, et teatud aistingulised muljed on püsivalt ühinenud. Sellisest suhteliselt lihtsast algest sünnib järjest keerukamaid hüpoteese ja lõpuks teraviklike hüpoteeside süsteemi, mida võib nimetada teaduslik-deduktiivseteks. Need äärmiselt keerukad süsteemid, mille algupära on raskesti äratuntav, säilitavad kõigest hoolimata oma vastuvõtlikud omadused, mida tähistatakse endiselt võrdkujuga ♀. Nähtus, mis on seotud taipamisega, paljuneb taiplikkusena. Teisisõnu, mitmest taipamissündmusest areneb arukus ja üldistusvõi-

¹⁷Bioni mõtlemise metakäsitluses tähistab *K* (ingl *knowing*) teadmist objektist (õigemini, pidevat teadasaamist) ja sellest teadmisest sõltuvast-lähtuvast suhtest, mis sellisel viisil ka järjepidevalt loob suhet. Oleme teisenanud ka selle märgi eestipäraseks: *T*. Huvitav, et üks inglise sõna *knowledge* arhailisi tähendusi on 'seksuaalvahekord' (vt nt www.dictionary.com/browse/knowledge), mis kattub Bioni käsitluses tähenduste sünniga oodatu ja aistinguliste muljete paaritumise tagajärjel. Eesti keeles on üks teadmise tähendusi jällegi (ära)tundmine (oodatava kui fülogeneetiliselt või kogemuslikult tuttava paaritumine aistingulise muljega).

me, tunnete aimamisest empaatilisus jne. Ühe inimese kogemuslikus arengus on säärane paljunemine piiratud, kuid isiksusesiselt piisavalt paljunenuna kutsub see esile või loob laieneva, mitme inimese ühisest ja jagatud meeleväljast koosneva universumi, millele vastab samuti laienev taiplikkus. Seetõttu peab σ^n -l olema vaistlikult täiendav osa (φ^n). Need koos esindavad lõputuse ideed. Teisisõnu, Bion näeb, et mõtlemisvõime, mis saab alguse kahe inimese suhtest, võib areneda ja levida lõputult, jõudes suurematesse kooslustesse, milles toimib vastuvõtlikkus ja arenguvalmidus üksteise ideede suhtes.

Teaduslik-deduktiivsete süsteemide algosi peaks olema võimalik omavahel uuesti kombineerida, kasutades näiteks ühe süsteemi hüpoteesi mõne teise deduktiivse süsteemi hüvanguks. Uute kombinatsioonide moodustamiseks hädavajalik vabadus sõltub meelt valitsevatest emotsioonidest. Emotsioonid on sel juhul sidekoeks, millesse teaduslik tuletuslik süsteem ja σ^n elemendid paigutuvad. Bion viitab siin meie arvates teadmiste ja otsustuste tahestahtmatutele seostele tundeelamuste ja emotsionaalsete hoiakutega, samuti ebamäärasuse talumisvõimele.

Eeldades T ehk teadasaamise võimalikkust, lähtume sellest, et leplikkus kahtluste suhtes ja lõputuse aimuse talumine moodustavad koos olemusliku sidekoe moodustises σ^n (taritavas). Teisisõnu, inimmeel on võimeline leidma ja looma järjest sügavamad ning keerukamad mõtteainet ning olema seeläbi enese siseilma ehk tõelisusega ja välise reaalsuse ehk tegelikkusega üha kooskõllisemates suhetes, taludes lõputut määramatust.

TEADMATUS TEADAOLEVAST

Mõnikord kehtestavad inimesed oma üleoleku sellega, et tühistavad järjepidevalt teiste arvamusi. Meelesõõlamises saab säärastel puhkudel patsientidele empaatiliselt osutada, et ehk nad püüavad kindlustada sel viisil oma meele tasakaalu, milles teadmatust on neile vajalikum kui teadmine.

Bion tähistab teadmatust teadaolevast märgiga $-K (-T)$. Ta viitab kadedusele kui ühele enese teadmatustes hoidmise põh-

jusele. Kadeduse all peab Bion silmas Melanie Kleini kirjeldatud nähtust, kus jõuline kadedus seostub lapse meeles ilmajätvate (frustreerivate) oraalsete ihadega, millega võib kaasneda fantaasia, et keegi teine (tavaliselt isa) saab igatsetud rahulduse emalt endale. Ilmajäämistunded ja kadedus toovad lapse kujutlusse vanemate suguelu, milles leiab aset vastastikuste oraalsete, anaalsete ja genitaalsete ihade igavene rahuldamine, millest laps näeb läbi kadeduse prisma vaadates end ilma jäävat (Spillius jt 2011: 169).

Eespool kirjeldasime kommensaalset suhet tari ja taritava vahel, milles emotsioonidel on siduv ja sisuline osa. –*T* puhul tähistab + kadeduse tunnet. Bion kirjeldab –*T* olukorda, kasutades metafoorina väga varast tarivat suhet lapse ja ema vahel, milles peategelasteks on lapse ja ema meeletoomingud.

Bion kutsub lugejat kujutlema emotsionaalset olukorda, milles laps tunneb surmahirmu. Laps lõhestab endas hirmu ning projitseerib selle koos kadeduse ja vihaga häirimatuna tunduvasse “rinda”. Kadedus välistab kommensaalse suhte. *T* puhul suudaks “hea rind” muundada surmahirmu talutavaks hirmuks, nii et laps saaks selle taas endasse võtta ja kasutada seda isiksuse kasvamist ajendava mõjurina. –*T* puhul tajub aga laps, et “rind” on kadedalt eemaldanud surmahirmust kogu hea ja väärtusliku ning surub väärtusetud jäägid temasse tagasi. Laps, kes algselt koges surmahirmu, peab mahutama endasse nüüd nimetu õuduse. Tundetark kõrvaltvaataja saaks kirjeldada seda olukorda stseenina, milles ärevil, hirmunud ja vihane ema, kes on segaduses lapse võimsatest tunnetest, karjub õudusest kisendava lapse peale, püüdes olukorda valitseda, või pöörab oma masendunud pilgu jõuetult lapsest eemale. Kuna imik pole võimeline ema tundeid adekvaatselt tajuma, lähtub ta kogemust tõlgendades oma haavatud meelest.

Kadedusega seonduv emotsionaalne vägivald mõjutab lapse alles kujunevat isiksust ja projektsioonitalitlusi palju rohkem, kui surmahirm üldse teha võiks. Bion väidab, et säärases dünaamikas väljutatakse niisama hästi kui kogu lapse isiksus. Olukord on sedavõrd tõsine seetõttu, et koos surmahirmuga suunatakse enesest välja ka elutahe, mis on surmahirmu suhtes esmane. Surmahirm on teisene tunne, mis võrsub elu ja elususe tunnetamisest. Elutahe

on osa heast ja väärtuslikust, mille “kade rind” (nt abitu, vihane või masendunud ema) surmahirmust eemaldab.

Kuna projektsioon on allutatud kadedusele, muutub kogu projitseeritu kaotatuks: midagi olulist ja eluks vajalikku võetakse ära ning laps jäetakse sellest ilma. Võrdluseks: *T* puhul ehk eelkirjeldatud tarimisprotsessis muundatakse surmahirm talutavaks tundeks, eemaldades sellest surmaga (kadumine, hajumine, laialivalgumine või muud tunded, mis tekitavad ärevust ja olematuks muutumise hirmu) seonduv osa. —Tari ja —taritava puhul jääb laps tarimisvõimelisusest ilma ja on sunnitud vastu võtma nimetu õuduse ilma selle läbitöötamise võimeta. *T* puhul on meeleosiste (♀ ja ♂) suhe vastastikune ja kommensaalne. —*T* puhul on suhe laetud kadedusega. Bion leiab, et selles miinusmärgiga tähistatavas meeletalitluses on hulk iseäralikke jooni, mida on raske ühendada sidusaks käsitluseks, seetõttu võtab ta esmalt käsile nende kirjeldamise ja seejärel püüab esile tuua võimalikke seoseid.

Esimesele kohale paigutab ta ilmaolemise tunde (ingl *with-outness*),¹⁸ mis kujutab endast meelesisest ehk kujutluslikku, osalt teadvustamata omadustega objekti, millel puudub väliskülg (nt seadekulgla ilma kehata). Sama hästi võib see olla ka ülemina (superego),¹⁹ millel puuduvad igasugused superego tunnu-

¹⁸Eesti keeles sobivad vasteteks tuntud väljendid “Midagi head pole”, “Sellega on nii, et seda pole” jt, mille puhul puuduse kohalolek on teravalt tuntav, kuid pigem tühjusena, mitte kohal- või olemasoleva (halva) objektina.

¹⁹Mõistame ülemina Melanie Kleini objektisuhete teooria valguses kui meelega teadvustatud ja teadvustamata osa, mis seostub meelesisese ülimuslikkuse, eneseteadvuse, otsuste tegemise, moraalinõuete, süütunde ja enesehinnanguga. Varane ülemina on karm, kuid muutub arenedes pehmemaks, saades aina paremini tegelikusest aru. Tegemist ei ole üleval ega all paikneva osaga meelest, vaid valitseva osaga, mis lähtub moraalist, eetikast, kultuurinormidest ja maailmas kehtivatest reeglitest. Olemuslikult on hea ja halva tundmine kaasasündinud omadus, mis tagab ellujäämise ning on loomulik, enesestmõistetav. Kohustuseks, nõudeks ja häirivalt piiravaks muutub ülemina inimesele siis, kui normide ja reeglite täitmine on saanud oluliseks tagatiseks ellujäämisel, mitte nii, et normide ja reeglite järgimisest oleks saanud mõistlik olemise viis heaolu saavutamiseks.

sed, nii nagu meeleesõõlamises seda abstraktsiooni Melanie Kleini järgi käsitatakse. –*T* puhul on tegemist moraalse üleoleku keh-testamisega, mille lähe on kadedus kui sisetunne, millel puudub moraalne olemus. Lühidalt öeldes on tegemist vägivaldselt tüh-jendavate, tähendusist paljaks riisuvate meeletoimingutega, mille jätkudes – φ ja – σ esindavad vaevalt muud kui tühist võitlust üleoleku ja alanduse vahel ning mis lõpuks taandub väljakanna-tamatusse eimiskisse.²⁰

Laiendades miinusemärgiga tarimist inimestevahelistele suhe-tele, võib –*T* viia võitluseni elu ja surma peale, mille ainus mõte on üleoleku saavutamine.

Järgmine oluline osis kadeduse kõrval ongi hävitav viha iga-suguse uue isiksuse või mõtlemise arengujoone suhtes, nagu oleks tegemist rivaaliga, mis tuleb kahjutuks teha. Kõik tööotsi-mise katsed või välise reaalsusega kontakti loomise võimalused, ükskõik kui algelised need ka on, saavad purustavate rünnakute sihtmärgiks, mille hävitamine taastab moraalitu moraalsuse üle-oleku täielikus eraldatuses ja tõenäoliselt ka masenduses. Eralda-tus ja masendus on tulemuseks mõistagi juhul, kui puudub piisav, nartsissismile vajalik peegeldus masohhistlikult vastuvõtlikelt või omakasupüüdlilikult manipuleerivatelt ümberkaudsetelt. Sel moel kehtestatakse moraalitu moraali (teadmatus teadmisest) üleolek teadusliku teadmuse ja tööotsingute ning teadmusele viivate tun-netusviiside suhtes. Teisisõnu võime tõdeda, et totalitaarse võimu kehtestamisega kaasneb süütunne. –*T* puhul on süütunne üks põ-hilisi tundeid, mille kaudu nähakse ennast ja teisi. Süütunde te-kitamise jõud on põhiline lapse ja “rinna” vahelises projektiivse identifitseerimise talitluses. Vaadates säärast tühja võimuvõitlust, näeme, et süütunne on seejuures loogiline tagajärg, kuid ühtaegu mõttetu ja tühi. Tühi ja samas piinav ning raskesti käsitatav süü-tunne vastandub seega moraalsele sisetundele (südametunnistuse-le), mis oma olemuselt ärgitab ülesehitavatele ja edasiviivatele pürgimustele. Kõik uus (σ), mida otsitakse ja leitakse, allutatak-

²⁰Vrd nt Šebeki (1996) käsitusega totalitaarsest objektist ja Rosen-feldi (1987) käsitusega nartsissismist.

se $-(\varphi\sigma)$ moonutustele ja nii tagatakse õppimise läbikukkumine ehk stabiilne võitluslik tühistamise seisund.

Nii nagu $\varphi\sigma$ (T) on ka $-(\varphi\sigma)$ arenemisvõimeline. $-(\varphi\sigma)$ talitus kasutab $-\varphi$ arenemiseks ja laienemiseks jõudu, mis tuleneb alfasugemete (σ) muundamisest nn beetaosisteks, mida ümbervahetamise tulemusena tuleb nüüd tähistada miinusemärgiga ($-\sigma$). Teisisõnu, meeleõõlaja tõlgendusi pidevalt tühistav patsient ei tunne end ümbritsetuna mitte niivõrd tegelikest, vaid moonutatud objektidest (ingl *bizarre objects*) ($-\sigma$), mis on tegelikud vaid sedavõrd, kui nad on mõtete ja teadmuse jäänused, mis on ilma jäetud tähendusest ning hüljatud eraldatusse.

Bion näitlikustab T ja $-T$ erinevust, öeldes, et T puhul on üldistuste ja võrdkujude taandamine üksikjuhtudele võimalik, $-T$ puhul aga mitte, sest üldistusi ja võrdkujusid käsitatakse $-T$'s konkreetsetl. Need muutuvad asjadeks iseeneses (ingl *things-in-themselves*). Samuti on T talitluste puhul võimalik meeleseoste abil liikuda üksikasjadelt üldistustele. $-T$ laadi meeletoimingutes eemaldatakse mõtteüksustelt kõik abstraktne.

Bion viitab ka $-T$ toimingute mõjule rühmaprotsessides. T soodustab uute ideede omaksvõtmise kaudu rühma kasvu nii intellektuaalselt kui ka arvuliselt. $-T$ ülekaalu korral röövitakse uuel ideelt või isikult ta väärtused, sest rühm tunneb end uue idee omaksvõtmisel väheväärtuslikuna, seda tuleb vältida. $-T$ soodustab nii uute ideede kui ka rühma hukku — osalt väärtusetustamise toimingute ehk röövimise, osalt röövimise tagajärgede tõttu.

KOKKUVÕTTEKS

Püüdsime avada Bioni metapsühholoogilist käsitust mõtlemisest, tehes seda nii eestipärases keeles kui võimalik. Kasutasime selleks Bionilt laenatud ideed tarimistalitlusest. Jätkates bionilike tähissõnade laadis, võime öelda, et suhtusime tema teksti kui oodatavasse, millest meil oli vähe aimu. Olime varem lugenud tema kohta ja märganud tema mõtteid tsiteeritavat, seetõttu ei saa öelda, et tema teosed või mõtteviis oleks olnud meile täiesti tundmatu ehk oodatu.

Bion (1984a) kirjeldab, kuidas saab alguse mõtlemine ehk arusaamine enesest, teisest ja maailmast-suhetest laiemalt. Tundeluga seotud mõtlemine on aistide-aimudega tihedas vastastikuses seoses ja vältimatult vajalik talitlus õppimiseks, isikuse kasvuks ja toimetamiseks rahuldust pakkuvates ning arenevates vastastikustes suhetes. Väga väärtuslik on Bioni arusaam teadaoleva teadmatuks tühistamisest ($-T$). $-T$ üksikasjalikust käsitlusest on palju abi haavatud või murtud meel(t)e (traumeeritud psüühika) mõistmisel. Bioni mõtlemist käsitlev ja soodustav metasüsteem võimaldab teha üldistusi mõtlemise (T) ja teadaoleva teadmatuks tühistamise ($-T$) mõju kohta ka suurematele inimrühmadele.

Bion pakub mõtlejaile mudeleid ja nende koostamise võimalusi. Niisuguseid mudeleid saab kasutada isikupärasuse avastamiseks ja edasiarendamiseks. Kõik isiku- ja eripärane on tema metateooriast tulenevalt sama oluline kui üldistatav ja üldine. Seetõttu võibki nimetada Bioni mõtlemiskäsitust eelkõige subjektiteaduseks ehk isikupära uurimise vahendiks.

Tänu bionilikule lähenemisviisile sai ainst ja hoogu ka psühoanalüüsi eestistamine. Lähtudes tarimise ideest ja mõtteviisist, eestistasime hulga tähissõnu, mis meie meelest soodustavad inimeele loovat uurimist ja süvaarusaama loomist emakeeles. Need sõnad ja nende leidmise lugu on kirjas järgnevas sõnastikus. Eestistamisel tuginesime paljudele eesti keele sõnastikele, vanasõnadele, muistenditele, regilauludele ja murretele. Otsisime meeletalitlusi kirjeldavaid sõnu, väljendeid ja kujundeid.

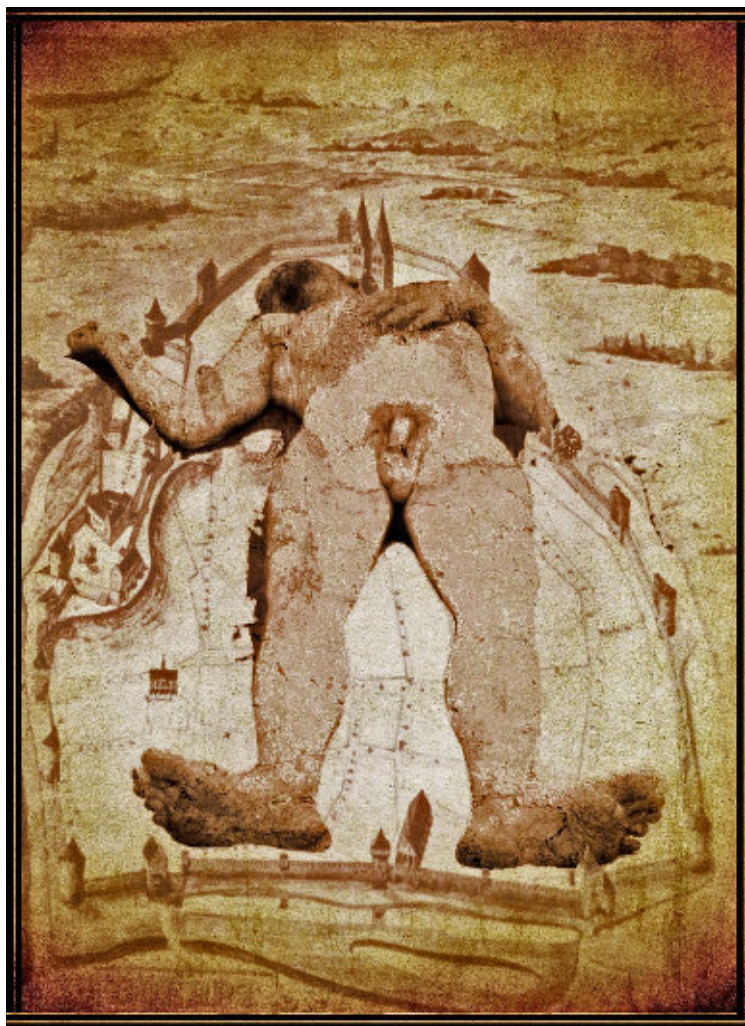
Mõistame, et pakutud tähissõnad võivad tekitada võõristust, sest paljud neist pärinevad unustuse hõlma vajunud keelekasutusviisidest. Samuti võib osutada keerukaks nende kasutamine (erialases) kõnekeeles. Säärased kasutusraskused võivad viidata mitmesugustele probleemidele-takistustele, osutada sõna sobimatuks, kuid võib-olla toovad mõnikord esile ka võõristava kasutaja teatud laadi eemaldumise või võõrdumise emakeelsest mõtlemisest. Sugri-mugri juurtega eesti sõnade kasutamine eeldab eestipärast keelepruuki, emakeelset grammatikat ja lauseehitust. Eeldades, et keelekasutus on seotud mõtlemisega (Bioni tähenduses), võime väita, et emakeeles kirjutamine ja kõnelemine elavdab ja

süvendab mõtlemist ning avab uusi või unustusse vajunud emakeelseid seoseid meeleilma(de) mõistmiseks ja arenguks.

Võib tekkida ka küsimus: milleks säärane pingutus? Vastaksime, et inimmeele mõistmine eeldabki teatud laadi pingutust (vt "Sõnastik", *α -function; containing; reverie*). Unustades või tühistades olematuks oma kultuurijuured ja selle rikku-se, röövime eneselt nii pinna jalge alt kui ka võimaluse kasvamiseks ($-T$). See võib juhtuda nii otseses kui ka kaudses mõttes.

Isegi siis, kui meie pakutud tähissõnu kasutama ei hakata, avab loodetavasti tutvumine nende tausta ja seostega kõnealuste nähtuste olemust paremini kui tõlkimine. Head keele- ja meelemõnu!

(Järgneb)

IMAT SUUMANN. Väga purjus *Dörper* (2013)

USUNDID KUŠAANI IMPEERIUMIS

*János Harmatta, Baij Nath Puri, Leonid
Lelekov, Sarvar Humāyūn, Dines Chandra
Sircar*

Tõlkinud Jaan Lahe

RELIGIOOSNE ELU BAKTRIAS ENNE KUŠAANIDE VALLUTUSI

Religioosset elu Baktrias¹ ja sellega piirnevatel aladel iseloomustab 2. sajandil eKr aset leidnud nomaadide² sissetungi eelõhtul hulk eri päritolu religioosseid uskumusi ja kultusi. Iraani keeli

Religions in the Kushan Empire. — *History of Civilizations of Central Asia. Volume II: The Development of Sedentary and Nomadic Civilizations: 700 B.C. to A.D. 250.* Ed. by J. Harmatta (Editor), B. N. Puri and G. F. Etemadi (Co-editors). Paris: UNESCO Publishing, 1994, pp. 305–322.

© UNESCO 1994.

¹Muistne piirkond Kesk-Aasias, Oxose (nüüd Amudarja) jõe tasan-
dikul, peamiselt praeguse Põhja-Afganistani territooriumil. *Siin ja edas-
pidi joone all tõlkija märkused, kui pole märgitud teisiti.*

²Nendeks nomaadideks olid sageli sküütidega samastatud sakad
ning *yue-zhi* (*yuezhi*) nime all tuntud hõimud, kes lahkusid 174. a eKr
oma kodumaalt Loode-Hiinast, kuna sinna olid tunginud hunnid. Nii
sakad kui *yue-zhi* hõimud kuulusid iraani hõimude hulka. *Yue-zhi* hõ-
imud panid aluse Kušaani riigile, mis tekkis Baktria territooriumil ning
hõlmas alasid ka praeguse Usbekistani, Tadžikistani, Pakistani ja Põhja-
India territooriumil.

rääkivate rahvaste hulgas mängis suurt rolli zoroastrism.³ Zarathustra õpetus oli võitnud Iraani idapoolsed alad juba enne Aleksander Suure vallutusi (Gnoli 1980: 215 jj, 227 jj),⁴ kuigi tõenäoliselt oli seal säilinud palju zoroastrismieelsetest religioossetest ideedest ja kultustest. Zoroastrismieelse Iraani usundi traditsioonid olid aga valdavad Oxosest⁵ põhja poole jäävatel aladel ning veelgi suuremas ulatuses Iraani päritolu stepinomaadide hõimude hulgas. Ehkki Pärsias, Partias,⁶ Baktrias ja Horesmias⁷ oli zoroastristlik kalender juba omaks võetud (Harmatta 1969: 369 jj), oli Sogdianas⁸ kuude nimetuste süsteem teistsugune, sest seal säilis enamik zoroastrismieelsetest kuunimetustest. Igal juhul näib olevat olnud suur erinevus algse zoroastrismi ja hilisema zoroastristliku ortodoksia vahel. Ida-Iraani alal zoroastristliku ortodoksia ikonoklastlikku⁹ tendentsi (mis ilmnes Aršakiidide ajastu¹⁰ lõpus) ei kujunenud, kuigi hiljem, *mobed*¹¹ Kartiri (Kirderi)¹² ajal

³Zoroastrismiks nimetatakse prohvet Zarathustra (I at eKr) reformitud Muinas-Pärsia usundit.

⁴Iraani idaosa hõivas Aleksander Suur 329 eKr.

⁵Nüüd Amudarja, jõgi Kesk-Aasias, algab Pamiirist ja suubub Araali merre.

⁶Ajalooline piirkond Iraani põhjaosas ja tänapäeva Türkmenistani lõunaosas.

⁷Ka Horezm. Ajalooline piirkond põhiliselt tänapäeva Usbekistani territooriumil.

⁸Ajalooline piirkond Kesk-Aasias, paiknes Oxose (nüüd Amudarja) ja Iaxartese (nüüd Sõrdarja) jõe vahel, peamiselt praeguse Usbekistani territooriumil. Piirkonda asustas Iraani päritolu rahvas sogdid.

⁹Ikonoklasm on pühapiltide (ja üldse visuaalsete kujutiste) austamise vastane hoiak, mida on esinenud ja esineb paljudes usundites (judaismis, islamis, teatud perioodidel ka kristluses). Ikonoklasm näeb kujutiste religiooses austamises ebajumalateenistust.

¹⁰Aršakiidid oli Partia päritolu kuningadünastia, mis valitses Iraani 3. sajandist eKr kuni 3. sajandini pKr; nime saanud dünastia rajaja Aršak I järgi.

¹¹Nimetust *mobed* (*mobad*) kandsid Pärsias kõrgema astme zoroastristlikud preestrid.

¹²3. sajandil pKr elanud Pärsia ülempreester, kes on kurikuulus oma religioosse sallimatuse poolest. Tema ajal toimusid Sassaniidide

tehti suuri ponnistusi zoroastristliku kirikuorganisatsiooni¹³ ja ortodoksia tugevdamiseks, mille tulemuseks oli kristluse, budismi ja teiste usundite tagakiusamine.

Nomaadide sissetungide ajal Baktrias siiski veel veel zoroastristlikku ortodoksiat ei eksisteerinud. Vastupidi — arvestatav hulk kreeka koloniste, kes elasid Kreeka-Baktria kuningriigis,¹⁴ moodustas religioosseid kogukondi, mis teenisid oma jumalaid ning harrastasid oma kultusi. Arheoloogilised leiud ja Kreeka-Baktria kuningate mündid kinnitavad tähtsamate Kreeka jumalate — Zeusi, Poseidoni, Apolloni, Heliose, Heraklese, Dionysosse, dioskuuride,¹⁵ Athena, Artemise, Hekate ja Nike austamist. Kreeka ja Iraani religioossed ideed ja kultused mõjutasid teineteist vastastikku, sellal kui Kreeka religioosne arhitektuur ja kunst mõjutasid pühamute ehitamist ja kujundasid ikonograafia Iraani jumaluste jaoks.

Ida-Iraanis nagu kõikjal mujalgi püüdsid kreeklased mõista kohalikke religioosseid ideid ja samastada kohalikke jumalusi Kreeka omadega (*interpretatio Graeca*).¹⁶ Zeusi samastati

ehk Uus-Pärsia riigis usuliste vähemuste (budistide, kristlaste) tagakiusamised. Kartir lasi hukata ka tollal uue usundi, maniluse ehk manihheismi rajaja Mani (216–276/77 pKr).

¹³Rangelt teaduslikult ei saa zoroastrismi puhul kirikust rääkida — see on kristlusele eriomane institutsioon —, ent kuna artikli autorid seda mõistet kasutavad, on ka tõlkija selle alles jättnud.

¹⁴Kreeka-Baktria kuningriik oli hellenistlik riik, mis eraldus u 250 eKr Seleukiidide riigist. Hõlmas lisaks Baktriale ka alasid praeguse Pakistani territooriumil, ulatudes kuni Induse jõeni. Kreeklaste poolt valitsetud Kreeka-Baktria riik langes aastatel 140–130 eKr *yue-zhi* hõimude valitsuse alla ning sellest sai Kušaani riigi tuumikala.

¹⁵Zeusi pojad Polydeukes ja Kastor. Neid peeti eriti meresõitjate kaitsjateks.

¹⁶*Interpretatio Graeca* tähendab mittekreeka päritolu jumalate samastamist Kreeka omadega. Kreeklased samastasid oma jumalatega (“tõlgendasid”) enamikku teiste rahvaste jumalaid. Samastamise aluseks oli tavaliselt (kuid mitte alati) sarnasus oma ja võõra jumala funktsioonides (peajumalat samastati Zeusiga, sõjajumalat Aresega jne).

Ahura Mazdaga,¹⁷ Heraklest Verethragnaga,¹⁸ Apollonit ja Heliosist Mithraga,¹⁹ Artemist Nanaga.²⁰ Iraani jumaluste kreekapärane tõlgendus määras suuresti ära nende ikonograafia. Ilmselt mõjutasid religioosse kultuse Kreeka vormid isegi Iraani kultusi. Seda võib näha kreekakeelsest pühendraidkirjast jumal Oxose pühamus Taght-i Sanginis. Raidkiri oli uuristatud väikesele kivialtarile, millel paiknes kaheharulist flööti mängivat Marsyast²¹ kujutav pronksskulptuur. Selle annetaja kandis iraanini nime **Ātrosauka* (Litvinski, Sedov 1984: 61) ja ta pühendas oma votiivkingi²² jumal Vaxšule (Oxos). Siin on nii usklik kui ka jumal Iraani päritolu, ent kultuse vorm (votiivaltar Marsyase pronksfiguuriga ja pühendraidkiri) kreekapärane, mis on suurepärase tõendus Kreeka-Iraani sünkretismi kohta Kreeka-Baktria riigi religioosses elus.

India usundite levik algas samuti selle perioodi Kreeka-Baktria valitsejate ajal. Ašoka²³ kaljuraidkirjade (vt Harmatta 1994a) kreeka- ja arameakeelsete versioonide kohaselt võib bu-

¹⁷Zoroastrismi peajumal, keda peetakse maailma ja inimese loojaks.

¹⁸Muinaspärsia sõjajumal.

¹⁹Mithra (Indias Mitra) oli muistne indoeuroopa jumalus, keda austasid nii Iraani kui India hõimud. Ta oli seotud eri valdkondadega: Mithra oli kosmilise ja sotsiaalse korra jumal, kes oli eriliselt seotud õiguslike (eriti lepinguliste) suhetega, sõjajumal, saatusejumal, kohtumõistja surnute üle, viljakusjumal, kellel oli eriline side veega, samuti valguse- ja päikesejumal. Rooma riigis tekkis 1. sajandil pKr tema nimega seotud müsteeriumikultus, mis levis eriti Itaalias ja Rooma läänepoolsetes piiriprovintides. Kultuses austatud jumal Mithra seose üle samanimelise jumalaga varasemates traditsioonides (eriti Iraani traditsioonis) vaieldakse.

²⁰Algselt Mesopotaamia päritoluga viljakusjumalanna, kelle kultus levis Lähis- ja Kesk-Idas.

²¹Marsyas — Kreeka mütolooias saatür või sileen (loodusvaim), tuntud meisterliku flöödimängijana.

²²Jumalale mingi palve täitmise eest töötatud (lad k *votum* 'töötus') ohvriand.

²³Ašoka (u 273–232 eKr) oli Vana-India Magadha riigi valitseja, kes ühendas esimesena oma võimu alla suurema osa Indiast. Ta laskis koostada raidkirjad, mis kuulutavad budistlikke põhimõtteid. Raidkirjad on

distliku misjoni alguse Baktrias dateerida 3. sajandisse eKr. Budismi ja brahmanismi leviku võib omistada India kaupmeeste ja käsitöölise emigreerumisele suurtesse Kreeka-Baktria keskustesse (vt Harmatta 1994b ja pottsepp Punyamitra raidkiri Begramist). Nagu tunnistab kuningas Antialkidase²⁴ saadiku Heliodorose samba²⁵ raidkiri, olid kreeklased samuti avatud India religioossetele ideedele. Heliodorosest sai Višnu austaja ja ta püstitas Besnagari brahmi kirjas pealiskirjaga²⁶ Garuda-samba²⁷ Višnu auks.

Kohalikud kultused, nagu Oxose kultus, mängisid olulist rolli iraani, india, dardi²⁸ ja kaafiri²⁹ rahvastiku hulgas. Kreeka-Baktria kuningad olid kõik teadlikud nende kohalike kultuste tähtsusest ja kujutasid mõnikord mõnd tähtsat kohalikku jumalat või jumalannat oma müntidel. “Kāpiśa linnajumalanna” ilmub hilistel Eukratidese³⁰ müntidel naisjumaluse kujul, kes kannab tornikestega krooni ja istub troonil. Seda linnajumalanna kujutist võib võrrelda troonil istuva Zeusi kujutisega (s.t see on loomult

tõlgitud ka eesti keelde (vt *Jumalate poolt armastatud kuningas Priyadarśin Aśoka raidkirjad*. Koost. ja tlk Martti Kalda. Tallinn: TLÜ Kirjastus, 2013).

²⁴Antialkidase oli Kreeka-Baktria riigi lagunedes (2. saj eKr) tekkinud ja Loode-Indias asunud Kreeka-India riigi kuningas (valitses 115–95 eKr).

²⁵Heliodoros oli Kreeka-India riigi saadik Sungha kuninga (Sungha kuningriik hõlmas aastatel 185–75 eKr arvestatavat osa India subkontinendist) Bhagabhadra õukonnas. Tema püstitatud mälestussammas asub Vidishas (tänapäeva Besnagari lähedal) ja pärineb u aastast 113 eKr.

²⁶Üks Vana-India kirjasüsteeme.

²⁷Garuda on lind India mütoloogias, kelle seljas jumal Višnu lendas.

²⁸Dardi keeli rääkivad hõimud India ja Pakistani põhjaosas ning Afganistanis. Dardi keelerühma kuuluvaid keeli peetakse siirdekeelteks India ja Iraani keelte vahel.

²⁹Kafiristan, ajalooline piirkond tänapäeva Afganistani Nūristāni provintsi territooriumil.

³⁰Eukratides I, Kreeka-Baktria riigi kuningas (valitses u 171–145 eKr).

kreekalik), kuid elevant temast vasakul ja tšaitja³¹ paremal viitavad selgesti India religioonivaldkonnale. Niisiis, kui Ātrosauka altar kujutab endast suurepäraselt näidet Kreeka-India religioos-
sest sünkretismist, on Kāpiša linnajumalanna kuju esmaklassiline tunnistus Kreeka-India religioossete ideede sulandumisest. Iraani, Kreeka ja India religioossed kultused eksisteerisid külg külje kõrval, mõjutasid üksteist vastastikku oma rikkalike religioossete ideede ja kultusevormidega ning andsid tulemuseks religioosse sünkretismi, mis mõjutas jätkuvalt religioosset elu pärast Kušaani võimu kehtestamist Baktrias.

SAKADE JA KUŠAANIDE MUISTNE USUND

Kui saka ja *yue-zhi* hõimud saabusid Baktriasse, pidid neil olema oma religioossed ideed ja kultused. Asjakohase otsese tõendusmaterjali puudumine teeb aga raskeks välja selgitada, milline oli nende muistne usund. Pole kahtlust, et sakade ja kušaani-
de muistne usund ei olnud zoroastrism. Vaatamata sellele et on teatud ebakindlus maade identifitseerimisel *Videvdāt*'i³² esimese peatüki maade loetelus (Gnoli 1980: 23 jj), on selge, et ei sakade varasem elupaik ega *yue-zhi* muistne kodumaa ei kuulunud piirkondade hulka, kus varasel ajal levis zoroastrism. Järelikult ei saa seika, et saka *urmaysde* (päike) on tuletatav Vana-Iraani **Ahura-mazdāh*-'st, kasutada tõendusmaterjalina zoroastrismi olemasolu kohta saka hõimude seas. Vastupidi — see näitab, et nimi **Ahura-mazdāh*- on zoroastrismieelne, nagu kinnitab ka selle nime esinemine Assüüria allikates (vormis *Asara Mazas*), mis peegeldab nime *Ahura-mazdāh*- protoiraani vormi **Asura mazdās*-.

³¹Skr k *caitya*. Budismis algselt Buddha või mõne teise auväärse isiku säilmete hoidmiseks ja nende kummardamiseks rajatud ehitis või ehitiste kompleks. Laiemas tähenduses tähistab tšaitja templi või kultuskohta üldse. *Toim*.

³²Zoroastrismi pühakirja *Avestasse* kuuluv teos, mis sisaldab nii religioossete seadusi (pealkiri *Videvdāt* tähendab 'Seadus deemonite vastu') kui ka müüte ja legende.

Sakade ja Assüüria tõendusmaterjal toetab oletust, et **Asu-ramazdās*- oli Iraani hõimude tugevalt solaarse iseloomuga zoroastrismieelne jumalus. See viis nime semantilise arengu juurde *Ahura-mazdāh*- > *urmayśde* 'päike' saka keeles (Steblin-Kamenski 1981: 238). Järelikult võib vaevalt olla kahtlust, et kušaaniid kummardasid Ahura Mazdat tugevalt solaarsete joontega taevajumalana juba enne tutvumist zoroastrismiga. Ahura Mazda kõrval on keelelise tõendusmaterjali põhjal kinnitatud Mithra, Arjamani,³³ Vaju,³⁴ Aša,³⁵ Jama,³⁶ Verethragna, Spenta Ārmaiti³⁷ ja Haoma³⁸ zoroastrismieelsest ajast pärinevad kultused. On aga vaieldav, kas needsamad religioossed ideed, jumalad ja kultused eksisteerisid zoroastrismieelsel ajal kogu ulatuslikul territooriumil, mida asustasid Iraani hõimud. Tundub näiteks, et Mithra, Arjamani, Vaju ja Jama kultus oli Kesk-Aasia Iraani nomaadide seas tundmatu ning oli seega tundmatu ka sakade ja kušaaniide hulgas, sellal kui Ahura Mazda ja Spenta Ārmaiti kultuse olemasolu võib tõenäoliselt oletada saka jumalanimede *urmayśde* 'päike' ja *śśandrāmata* 'ühe jumalanna nimi' põhjal.

Erinevusi Iraani nomaadirahvaste usundite vahel on näidanud selgesti Herodotos, kes kinnitab Zeusi, Gaia, Apolloni, Aphro-

³³Muistne Indo-Iraani jumalus. Indias oli Arjaman abielu ning teede ja teekondade jumal, Iraanis seevastu Mithraga tihedalt seotud jumalus, kes hoolitseb inimeste maise heaolu eest ning on ka üks jumalatest, kes sulatab aegade lõpus mägede sisemuses peituvat metallimaagi, mille voolust peavad läbi astuma kõik ülesäratatud surnud.

³⁴Muinas-India tuulejumal.

³⁵Aša ('tõde') tähistas muistses Iraanis kosmilist ja sotsiaalset korda, mis oli personifitseeritud samanimelise jumalana. Zoroastristlikus dualismis vastandus Aša Drugile ('vale').

³⁶Muinas-India surnutejumal, esimene inimene ja seetõttu ka esimene surelik, kes valitses allilmas surnute kuningana.

³⁷Üks viiest zoroastrismi tähtsamast jumalusest, kes kuulus Ameša Spenta ('pühad surematud') nime all tuntud Ahura Mazda kaaskonda. Igal selle liikmel on oma eriline vastutusala. Ārmaiti kaitseb Maad.

³⁸Muinas-Pärsia usundis jumalik kangelane, kes personifitseeris mingist taimest valmistatud ja kultustalitustel tarvitatud psühhedeelset jooki (*haoma*). Prohvet Zarathustra keelustas joogi kasutamise.

dite Urania, Poseidoni, Heraklese ja Arese kultust (*interpretatio Graeca* järgi) sküütide hulgas (IV. 59), samas kui ta rõhutab (I. 216), et Kesk-Aasia massageedid³⁹ austavad vaid päikest. Järelikult õitses zoroastrismieelne usund, mida me saame tuletada indoiraani ühise (*Avesta* ja *Rigveeda*) religioosse terminoloogia tõendusmaterjalist, tõenäoliselt vaid idapoolsetel aladel, mis piirnesid Vana-India hõimude asustatud territooriumidega, sellal kui põhjapoolsete Iraani nomaadide usundil, kes elasid Ida-Euroopas ja Kesk-Aasias, võisid olla teised eripärased tunnusjooned.

Nõnda on sküüdi hõimude hulgas tõendatud kanepi kultuse olemasolu *haoma* kultuse asemel. Puštu *ōmā* (ühe taime nimi), mundži *yūmenā* (ühe taime nimi) (< **haumana*-), vahhi *yimik* 'efedra' (< **haumaka*-, vrd *yīr* 'päike' < **hūr*) põhjal võime võib-olla jällegi arvestada *haoma* kultuse olemasoluga idapoolsete Iraani hõimude, sakade ja kušaanide seas zoroastrismieelsel ajal. *Vāyu* (tuul) on tõendatud Loode-Iraani nomaadide hulgas osseedi sõna *vayuk* 'hiiglane, kurat' (< **vayuka*-) ja alaani isikunime *Vayuk* (Ladánybene raidkiri, 4. saj pKr, ruunikirjas) kaudu. Teisalt säilitasid kirdepoolsed hõimud rikkaliku zoroastrismieelse religioosse terminoloogia, millest on säilinud rudimente Hotani saka, lõunasaka ja kušaanide keeles (vt Harmatta 1994a). Neist kõige olulisemad on järgmised: Hotani saka *vvuva*- 'jumal' < *βaya*-, *gyays*-, *jays*- 'ohverdama', *gyasta*- 'jumal'; lõunasaka *jasta*- 'jumal' < **yazata*-; Hotani saka *dyū*- 'demon' < **dai-va*-, mis on samuti tuntud osseedikeelse *äv-deu* 'kuri vaim' kaudu Loode-Iraani nomaadide seas.

Sakadel ja kušaanidel, kes tungisid Kreeka-Baktria riiki, võisid olla religioossed ideed ja kultused, mis olid olulises sarnased Sogdiana ja Baktria elanike omadega zoroastrismieelsel ajal. Nad kummardasid arvatavasti *Ahuramazdāh*'it kui solaarsete joontega "taevajumalat" ja "maa jumalannat" *Śvantā Ārmatī* t. Nad tundsid

³⁹Kaspia merest idas ja Araali mere ümbruskonnas elanud hõimud, kelle etniline päritolu ei ole selge. Herodotose andmetel olid massageedid sõjakad nomaadid, kes võitlesid Ahhemeniidide armeeaga.

mitut jumalike olendite kategooriat, nagu *daiva*'d,⁴⁰ *yazata*'d⁴¹ ja *baga*'d;⁴² ning kasutasid verbi *yaz*- sõnana ohverdamise ja palvuse kohta ning sõnu *baga-spāsika*- ja *bagana-pati*- eri kategooriast preestrite tähistamiseks.

KUŠAANI *YABGHU*'DE PERIOOD

Kui sakad ja kušaanid vallutasid Kreeka-Baktria alad Oxosest põhja pool, leidsid nad eest Kreeka religioosse elu ilmingud, religioosse arhitektuuri ja skulptuuri, Kreeka religioossed ideed ja kultuse. Juhul, kui Kušaani *yabghu*'de⁴³ esimest keskust võib tõesti samastada Haltšajaniga Surhandarja orus, võimaldavad sealt avastatud leiud meil samm-sammult jälgida religioosse elu ning Kušaani valitsejate religioonipoliitika kujunemist ja arengut. Esimese teadaoleva Kušaani *yabghu*, Sanabi⁴⁴ müntidel leiduv sõna HIAOY, mida varem loeti ekslikult *Heraiou* või *Miaiou*, ei ole nimi, vaid valitseja tiitel, mida tuleb lugeda *hyau*. See esindab kõige vanemat vormi tiitlist *yau*, *yavu*, *yabgu*. Juba ilmub Kreeka võidujumalanna Nike. Oletatavasti üritas Kušaani aristokraatia kohandada Kreeka-Baktria kuningate ideoloogiat ja selle religioosseid järelemeid. Seepärast ei ole juhus, et Haltšajanis asunud Kušaani palee skulptuurses dekooris esinevad troonil istuv valit-

⁴⁰Muistses Indias tähistas *daeva* ühte jumalate klassi, ent zoroastrismis sai neist kurjade vaimude nimetus. Nagu on näidanud Jaan Puhvel, oli *daiva* kindlalt “deemon” juba Ahhemeniidide vanapärsia murdes, “jumala” üldnimetuseks oli seevastu *baga* (vt J. Puhvel, *Võrdlev mütoлогия*. Tartu, 1996, lk 106).

⁴¹Jumalikud olendid zoroastrismis, kes kaitsevad inimesi ja võitlevad kurjade vaimude vastu. Neid on võrreldud inglitega juudikristlikus ja islami traditsioonis.

⁴²Jumalate üldnimetus Muinas-Pärsia usundis. Sõna on suguluses India veedades esineva *bhaga*'ga (üks jumalatest, kelle nime algne tähendus on ‘jagu’) ning vanaslaavi sõnaga *bogu* ‘jumal’.

⁴³Varaste Kušaani valitsejate nimetus, vastab ligikaudu tiitlile “kuningas”.

⁴⁴Kušaani valitseja, kelle elu- ja valitsemisaastad pole teada (võib-olla u 5 eKr–30 pKr). Tuntud ka kreekapärase nime all Heraios.

seja ja tema naine taas koos Nikega (Pugatšenkova 1966: 187). On märkimisväärne, et Niket on kujutatud koos ühe kiirgava nimbusega habemiku jumala ja hellenistliku Mithraga. Nike ja habemega jumala kõrval on Haltšajanist leitud ka Athena skulptuur. Juhul kui habemikku jumalat samastada Zeusiga, kellel on Helioklese müntide kohalikel koopiatel samuti kiirgav nimbus, saame midagi huvitavat teada Kreeka-Baktria-Kušaani religioosse sünkretismi kohta. Kiirgava nimbusega Zeusi tõlgitseti arvatavasti solaarse loomuga zoroastrismieelse Kušaani-Saka Ahura Mazdana, see tähendab, Kreeka skulptor lõi ikonograafia, et väljendada nii Kreeka-Baktria kui ka Kušaani religioosseid ideid. Tasub märkida, et Kreeka tiivulise Nike ja Kreeka-Kušaani Zeusi/Ahura-Mazda kõrval esindab hellenistlik Mithra Kreeka-Iraani sünkretismi kolmandat tüüpi. Kušaanid võisid olla kohtunud Mithra kultusega juba Sogdianas, enne kui nad tungisid päris Baktriasse, sest ühe Iraani üliku nimi (*Sisi-miθra*-, 'Mithrale pühendunud') tõendab Mithra kultuse olemasolu Oxosest põhjas asuval alal Aleksander Suure ajal. Mithra kuju Haltšajanist, mis kannab früügia mütsi, tuletab meelde Lääne, s.t Kreeka-Rooma Mithrase kujutisi ning see oli Kreeka-Iraani sünkretismi tulemus, mida skulptor kohandas Kušaani Mithrale. Nike esinemine esimese Kušaani *yabghu* Sanabi müntidel ja tema palees Haltšajanis on kindel tõend võidujumalanna olemasolu kohta, keda kutsuti Kušaani kuninglikus ideoloogias enne Kušaani suurriigi tekkimist kas Nikeks või Vanindoks.

Järgmise Kušaani valitseja Kudžula Kadphisese⁴⁵ mündid võimaldavad meil näha, kuidas kušaanide religioosne silmapiir

⁴⁵ Kušaani hõimud ühendanud hõimupealik, keda peetakse Kušaani riigi esimeseks kuningaks. Kušaani valitsejate dateerimine on keeruline probleem. Dateerimine tugineb eri päritolu allikatele (kušaanide raidkirjad, Hiina allikad, Rooma mündileiud, India ja Pärsia valitsejate dateeringud), mille andmeid püütakse omavahel sobitada. Seetõttu võivad eri autorite dateeringud olla väga erinevad. Kõige kindlam on dateerida Kušaani valitsejate valitsusaegu võimalikult laialt, mille tulemusena joonistub välja järgmine pilt: Kudžula Kadphises u 30–80 pKr; Vima Taktu u 80–105; Vima Kadphises u 105–120; Kaniška I Suur u 120–150; Vasiška I ja Huviška (kaasvalitsejad) u 140–185/190; Vasudeva I

laienes. Tema müntide esimene väljalase, millel on esiküljel võltsitud Hermaiose⁴⁶ portree ja nimi, näitab tagaküljel Heraklest, järgides veel ikka Kreeka traditsiooni, isegi kui Heraklest võidi *interpretatio Graeca* järgi samastada Iraani jumala Verethraganaga. Tagakülje pealiskiri on kirjutatud juba *kharoṣṭhī* kirjas⁴⁷: *Kujula Kasasa Kušana yavugasa dhramaṭhida* ‘Kudžula Kasa, Kušaani *yabghu*, kes on vankumatu seaduses’. Kudžula Kadphisese epiteet *dhramaṭhida* - < *dharmasthita* - ‘vankumatu seaduses’ esineb täielikumal kujul hilisema väljalaske pealiskirjas, nimelt *sacadhramaṭhita* - < *satyadharmasthita* - ‘vankumatu õiges seaduses’. Vastupidiselt varasematele oletustele, mis pidasid Kudžula Kadphisest selle epiteedi põhjal budistiks, on nüüd teada ühe Mathura⁴⁸ raidkirja sõnastuse põhjal (Lüders 1961: 138 jj), milles Huviška kannab samuti epiteeti *satyadharmasthita*, et kuningriigi olid talle annetanud Šarva ja Ścaṃḍavira (*Caṇḍavīra*). See tähendab, et Kudžula Kadphises oli Šiva kummardaja. On rabav näha, et Kudžula Kadphises oli sellisel varasel ajal juba omaks võtnud Šiva kultuse ja kasutas *kharoṣṭhī* kirja. Me ei tohi siiski unustada, et India religioossete ideede ja kultuste levik loodesse nagu ka gandhaari praakriti⁴⁹ ja *kharoṣṭhī* kirja kasutamine oli alanud juba Kreeka-Baktria riigis. Indokreeklaste Apollodotos I,⁵⁰ Antimachose⁵¹ ja Menandrose⁵² ajal oli vermitud regulaarselt münte

u 190–230; Kaniška II u 230–245; Vasiška II u 240–250; Kaniška III u 250–275; Vasudeva II u 275–300.

⁴⁶Kreeka-India riigi kuningas (valitses u 90–70 eKr).

⁴⁷Üks Vana-India kirjasüsteeme.

⁴⁸Linn Põhja-Indias, praeguse Uttar Pradesh osariigi territooriumil.

⁴⁹Praakritid on üldnimetus mitmetele, sanskriti keelega suguluses olevatele indoiraanide keeltele Indias. Gandhaari praakriti räägiti Gandhāras (asub praeguse Pakistani ja Afganistani territooriumil).

⁵⁰Apollodotos I Soter (‘päästja’), Kreeka-India riigi kuningas (valitses ajavahemikus 180–160 või 174–165 eKr).

⁵¹Antimachos I, Kreeka-India riigi kuningas (valitses u ajavahemikus 185–170 eKr).

⁵²Menandros I Soter, Kreeka-India kuningas (valitses u ajavahemikus 165/155–130 eKr). Menandros (indiapäraselt Milinda) on tegelane budistlikus teoses *Milindapañha* (paali k “Milinda küsimused”), kus bu-

gandhaari praakritis pealiskirjadega ja hiljem oli Eukratides kasutanud Kāpiša linnajumalannat kujutisena oma müntide tagaküljel.

India usundite, kirjasüsteemide ja keelte levik Baktriasse eeldab India kaupmeeste ja käsitööliste väljarändamist sinna. Nad olid lummatud uute Kreeka-Baktria linnade kiirest arengust ja soodsatest väljavaadetest pikkade vahemaadega kaubandusele, mis sai kättesaadavaks tänu Baktria kreeka kuningriigile ja hiljem kušaanidele. Kui India ja Musta mere vahelise kaubavahetuse olulisus oli selge juba Antiochos I-le,⁵³ pidi läbi Kesk-Aasia India ja Hiina vahel toimuva kaubanduse otsustav tähtsus olema selgem just Kreeka-Baktria ja Kušaani valitsejatele. See seletab nende ambitsiooni omada ja kontrollida Siiditeed. Aristobulose⁵⁴ teate järgi (mida osundab Strabon⁵⁵ XI.7.3) oli Oxose jõgi laevatatav ja sellel transporditi mitmeid India kaupu nii kaugele, nagu Hürkaania meri⁵⁶ ning sealt edasi Albaaniasse⁵⁷ ja Pontose⁵⁸ piirkonda. Piki Oxose jõge toimuva India kaubanduse tähtsus ning India kaupmeeste ja oskuskäsitööliste tegevus piki seda olulist kaubateed andis Kušaani *yabghu'* dele olulise põhjuse eelista-da India religioosset kultust ja kasutada India kirjasüsteeme ning keeli. Samuti oli oluline India kaupmeeste osa siidikaubanduses India ja Hiina vahel, mille õitseng algas just sel perioodil. Alates

distlik munk Nāgasena selgitab kuningale budismi põhitõdesid. Budistliku pärimuse järgi sai Menandrosest tänu Nāgasenale budistlik munk.

⁵³Antiochos I Soter, Seleukiidide riigi kuningas (valitses 281–261 eKr), riigi rajaja Seleukos I poeg.

⁵⁴Aristobulos Kassandreist, Kreeka ajaloolane (375–301 eKr), kes tegi kaasa Aleksander Suure sõjaretked ning kirjutas neist teose. Teos pole säilinud, ent seda on kasutanud allikana hilisemad ajaloolased Strabon (u 64/63 eKr – u 20 pKr) ja Arrianos (u 95–175 pKr).

⁵⁵Kreeka geograaf ja ajaloolane. Kirjeldab oma teoses *Geographika* kõiki tol ajal tuntud Euroopa, Aasia ja Aafrika maid.

⁵⁶Kaspia mere antiikaegne nimetus.

⁵⁷Ka Kaukaasia Albaania, ajalooline piirkond ja kuningriik Ida-Kaukaasias, tänapäeva Aserbaidžani ja Lõuna-Dagestani aladel. *Toim.*

⁵⁸Kapadookia osa Väike-Aasia kirderannikul. 280 eKr tekkis seal Pontose kuningriik, mille roomlased muutsid 63 eKr oma provintsiks. 40 eKr – 64 pKr oli Pontos taas iseseisev kuningriik.

1. sajandist eKr tekkisid India kaupmeeste korporatsioonid Hiina pealinnas Xumdanis,⁵⁹ mis on kindel tõend tihedate kaubandus-sidemete olemasolu kohta nende kahe suure ja rikka rahva vahel. Kui kušaanid vallutasid Transoxania,⁶⁰ said neist Siiditee algus-osa valitsejad ja on peaaegu ajalooline paratamatus, et Kušaani impeeriumi rajaja Kudžula Kadphises hakkas eelistama Šiva kultust. Sellest hoolimata jäid Kreeka religioosseed ideed ja ikonograafia Kušaani dünastiale oluliseks. Kui Kudžula Kadphises võttis endale oma mündilegendidel pärast võite tiitliks *mahārāja rājatirāja* ('suurkuningas, kuningate kuningas'), kasutas ta mündiväljalaske tagakülje kujutisena tiivulist Niket.

USUELU VIMA KADPHISESE AJAL

Ajal, mil Vima Kadphises sai Kušaani valitsejaks, võib religioosset elu iseloomustada kahe huvitava tunnusjoone kaudu. Üks on Kreeka religioosse kunsti vormide omaksvõtt ja Kušaani jumaluste tõlgendamine Kreeka ikonograafia abil. On väga tõenäoline, et Kušaani jumalad Ohromazdo, Vanindo, Mihro ja Orlagno pandi Zeusi, Mitra, Nike ja Heraklese kreekalikku ikonograafilisse rüüsesse — taas tõestus Kreeka religioossete ideede ja vormide tugeva mõju kohta enne Kušaani impeeriumi tekkimist. Teine silmatorkav joon on tugev orienteeritus India usunditele ja iseäranis Šiva kultusele. Et Šiva kultus muutus veelgi olulisemaks just Vima Kadphise valitsusajal, pole seetõttu üllatav, kuna ta vallutas suured alad Indias. Tema mündid pakuvad selle kohta selget tõendusmaterjali, sest kõigi tema mündiväljalasete tagaküljekujutisena võib näha Šivat või Šivat koos Nandiga.⁶¹

Mõnedel Vima mündipealiskirjadel leidub epiteet *mahešvara*, tüüpiline Šiva nimi, millele on raske anda tähendust "suur isand"

⁵⁹Xumdaniks nimetati Kušaani riigis Chang'an'i (tänapäeva Xi'an), mis oli Hani dünastia ajajärgul (206 eKr – 220 pKr) Hiina pealinn.

⁶⁰Ajalooline piirkond Kesk-Aasias, läänepoolseim osa Oxose (Amudarja) ja Iaxartese (Sõrdarja) jõe vahele jäävast alast. Asub tänapäeva Tadžikistani, Usbekistani, Türkmenistani ja Kasahstani territooriumil.

⁶¹Härg, kes oli Šiva ratsaloomaks.

ja omistada seda Vimale endale; ent kuna *kharoṣṭhī* kirjas ei ole näidatud pikki vokaale, on *maheśvara* tõenäolisem tõlgendus “Šiva teenija”. Arheoloogilised ja epigraafilised leiud tõendavad samuti Vima kaldumist Šiva kultuse poole. Dilberjini dioskuuride templis, mis on ehitatud Kreeka-Baktria ajajärgul ja mille Vima Kadphises oli kujundanud ümber Šiva pühamuks, on seinamaalingud, mis kujutavad Šivat ja Pārvaṭi⁶² (vt Pugachenkova jt 1994: juun. 9). Fragmentaarse Baktria raidkirja D 1 (vt Harmatta 1994b) järgi oli Vima Kadphises arvatavasti lasknud valmistada Oešot (Šivat) kujutava seinamaalingu ja andnud korralduse, et kindluse preester ja jahimeister peavad hoolitsema pühamu ning kultuse eest. Pikast Baktria raidkirjast D 2 (vt samas) on selge, et Vima Kadphises lasi tuua arvatavasti Ujjayinīst (tänapäeva Ujjain) käsitöölisi veekanali ehitamiseks Šiva templisse. Baktria raidkirja DN 1 järgi tegi Vima Kadphises jällegi korralduse Andēzo (Lrapho = Qunduz) linnale, et nad kasutaksid kogutud maksu pühamu ja sõjaka jumaluse jaoks (vt samas). Fragmentaarne brahmi kirjas raidkiri ühe raidkuju pjedestaalil Tōkrī Tīlāst (Mati lähedal), räägib täpsemalt jumal Šiva ja Kušaani kuninga suhetest: *satyadharmasthitasyananayatsarvaścaṃḍavīrātisṣṭarāḥjasya* ‘kes on vankumatu õiges seaduses, kellele Sarva ja Ścaṃḍavira andsid kuningriigi, arvestades tema pühendumust’ (Lüders 1961: 138 jj). Seega omistab Kušaani kuningas oma tõusu Sarvale (= Šiva) ja Caṇḍavīrale (kes võib olla sama jumal kui Candīśvara, Mahākāla templi jumal Ujjainis, ilmselt Šiva erivorm). Kuna Šiva kaaskonda kuulunud jumalatel on militaarne iseloom, siis on äärmiselt tõenäoline, et fraas *iazado i karisaro* (‘sõjakas jumalus’) tähistab Šivat.

Vima Kadphise sellel pühendumisel Šiva kultusele võis olla ühtaegu nii isiklikke kui poliitilisi põhjusi. Suur väepealik ja vallutaja võis tunda ise tõmmet sõjajumal Šiva ja ta sõjaka kaaskonna poole. On märkimisväärne, et Vima kannab oma raidkirjas DN 1 epiteeti *mahozinigo* ‘kuu(jumala) kaitsealune’ (vt Har-

⁶²Hinduistlik jumalanna, Šiva naine ja elevandi peaga õnnetoova ja ning takistusi kõrvaldava jumala Ganeša ema. Hinduistlikus traditsioonis nähakse temas allaheitliku abielunaise musternäidist.

matta 1994b) ja näib, et Kušaani dünastia algne jumalik patroon oli Muinas-Iraani kuujumal. Arvestades tihedat sidet Šiva ja kuu vahel, võivad ka dünastia religioossed ideed olla need, mis kallutasid Vima Kadphise valima Šivat oma jumalikuks patrooniks. Poliitilises mõttes võis Vima Kadphises saada oma India-sõjakäigu ettevalmistamise ajal ja selle käigus olulist toetust India rahvarühmadelt, kes kummardasid Šivat. Tollal eksisteeris juba hulk India asundusi Ida-Iraani aladel ja Partia ost-rakonid⁶³ Nisast näitavad, et muistse Partia pealinna naabruses oli India asundus, mida kutsuti Hindu-gāniks. Seega võis tema kuningriigi India rahvastiku toetus olla Vimale oluline niihästi enne India-sõjakäiku kui ka selle ajal. Ujjaini Mahākāla templi jumala Caṇḍavīra/Candīśvara esilekerkimine ühena Vima jumalikest patroonidest annab tõenäoliselt tunnistust toetusest, mida Vima oli saanud sealsetelt Šiva preestritelt. “Ujjayinī” mainimine tema raidkirjas D 2 kajastab seda, kui olulised olid suhted Ujjaini ja sealse Šiva kultusega, mille Vima säilitas ka pärast oma India-sõjakäiku.

Üks Šiva ikonograafia omapärane joon, mis oli kohandatud Vima Kadphise müntide tagakülje jaoks, võimaldab meil mõelda teatud kohalikele teguritele, mis mõjutasid kultuse levikut. Mõnel Vima mündil on näidatud Šivat tulekeeltega, mis tulevad välja tema peast; muidu on see Šiva ikonograafias tundmatu nähtus. Meessoost figuur, kelle pead ümbritseb viis kiirt Pañcāla Mithra kuningate varaste mündiväljalasete tagaküljel, on selgesti teistsugune ja ei saa olla olnud Šiva leegitseva pea eeskujuks Vima Kadphise müntidel. India mütoloogias on jumal Jamat kujutletud põlevate juustega. Peale selle tuleb mees pidada, et Jama (*Imrā* < *Yama rājā*) on kaafiri hõimude peamine jumal. Me peame seepärast arvestama võimalusega, et Šiva ikonograafia oli mõjutatud ka kohalikest religioossetest ideedest, mis olid algselt seotud Jamaga, keda kummardasid kohalikud kaafirid, ning et see sünkretism aitas samuti kaasa Šiva kultuse levikule.

⁶³Purunenud savianuma killud, mida kasutati kirjutusvahendina.

Kušaani kuningad tuletasid oma kuningavõimu jumalikelt patroonidelt ja seega olid nad karismaatilised kuningad, jumaliku võimu ja väe inimlikud inkarnatsioonid. Oma karisma tulemusena said neist ka jumaliku austuse objektid dünastilistes pühامutes. Vima Kadphises hakkas rajama kahte sellist kuninglikku kultusekeskust, ühte Mathura lähedal Matis ja teist Surkh Kotalis. Mati pühamu⁶⁴ rajamise viis hiigelsuure istuva Vima Kadphise kuju jalgade vahele uuristatud ülestähenduste järgi läbi *bagana-pati* (templi kuraator) Humaşpala. Vima Kadphise nimi esineb ülestähendustes kujul Vema Takpisa (varasem lugemisviis: Vema Takşuma). Tema nime sama kuju esineb samuti Baktria raidkirjas DH 1 (Ooēmo Takpiso). Templi kõrvale rajati aed, veereservuaar, koosolekusaal ja värav. Surkh Kotalis algasid Vima valit-susajal aga vaid ettevalmistustööd. Lõpetamata jäänud raidkirja järgi (SK 2, vt Harmatta 1994b) oli ta lasknud kaevata sinna ka-nali vee hankimiseks ehitustööde jaoks, mida tõenäoliselt jätkas ja viis lõpule tema järeltulija Kaniška.

KANIŠKA I USUPOLIITIKA

Kaniška troonileasumine märkis olulisi muutusi Kušaani kuning-riigi usuelus. Sellal kui Vima Kadphises oli India vallutamise hu-vides eelistanud oma usupoliitikas Šiva kultust, seadis tema järel-tulija Kaniška oma religioonipoliitika keskmesse Baktria ja seal-sed Iraani religioossed kultused. Ta jätkas ja viis lõpule dünas-tilise pühamu ehitamise Surkh Kotalis. Juhul kui fragmentaarse ehitusraidkirja (monumentaalne seinaraidkiri SK 1) taastamine on korrektne, viidi kindluse rajamine ja suure trepi ning temp-li A ehitamine lõpule nelja aastaga. Pühamu kandis nime “Kaniš-ka Oanindo pühamu”, kuid Baktria raidkirjade SK 4A, 4B ja 4M järgi on see nimi antud hiljem, 31. aastal [Kušaani kalendri järgi], kui pühamut renoveeriti ja laiendati (vt Harmatta 1994b). Niisiis võidi pühamut A algselt kasutada dünastia jumalate jaoks, keda

⁶⁴Hoone raidkirjas kutsuti seda *devakula*’ks; vt Lüders 1961: 135. Autor.

kujutatakse tema esimese müntide väljalaske tagaküljel, nimelt Heliose, Selene, Hephaistose ja Nanaia jaoks.

Sellal kui Kaniška vermitud müntide esimene väljalase kandis ikka veel kreekakeelseid pealiskirju, asendati need hiljem baktria-keelsete pealiskirjadega. Vastavalt sellele ilmusid Kreeka jumalate asemele Iraani Mioro, Mao, Athšo ja Nana.

Meil ei ole selle nähtuse näol tegemist religioosse kultuse vahetumisega Kušaani kuninglikus õukonnas, vaid üksnes selle dünastiliste jumalate Kreeka tõlgenduse hülgamisega. Mioro, Mao, Athšo ja Nana kujutised on samased varasemate Heliose, Selene, Hephaistose ja Artemise-Nanaia vormidega. Kokkulangevus on eriti silmatorkav Selene puhul, kes ilmub meessoost jumaluse — Kreeka kuujumalanna ikonograafiat rakendatakse meessoost Iraani kuujumalale. Silmanähtavalt ei esinda Kušaani Helios, Selene, Hephaistos ja Nanaia Kreeka jumalusi Heliost, Selenet, Hephaistost ja Nanaiat, vaid on Iraani jumalad Mihro, Maho, Athšo ja Nana, Kušaani dünastia jumalikud patroonid, kes ilmusid vastavalt *interpretatio Graeca*’le Kreeka jumalate nimedega ja Kreeka ikonograafiaga.

Neist esimene, Mihro, oli esinenud juba Haltšajanis esimese Kušaani *yabghu* Sanabi kaitsejumalana. Epiteedi *mahozinigo* ‘kuujumala kaitsealune’ põhjal, mida kandis kuningas Vima Kadphises Baktria raidkirjas DN 1, kuulus ka Maho Kušaani dünastiliste jumaluste rühma. Mis puutub Athšo-Hephaistosesse, siis tõenäoliselt oli ka kušaanidel oma dünastiline tuli, nagu see oli Aršakiididel ja Sassaniididel ning see paiknes tempel A platvormil Surkh Kotalis. Võimalik, et dünastilise tulekultuse olid kušaanid võtnud Aršakiididelt üle samamoodi nagu tiitli “kuningate kuningas”. (Harmatta 1965: 171.)

Nana kultuse algupära viitab samas suunas. Nisast pärinevate Partia ostrakonide tõendusmaterjali põhjal eksisteeris muistse Partia pealinnas ja kuninglikus residentsis Nana pühamu. Väga tõenäoliselt saabus Nana kultus Partiast. Tõendeid Nana pühamu kohta Nisas on väga napilt ja need ei heida otsest valgust Nana kultuse seosele aršakiidide dünastiaga, ent Nana pühamu olemasolu Partia kuninglikus residentsis muudab väga tõenäoliseks,

et Nana oli samuti üks Aršakiidide dünastia jumalikke patroone. Lääne-Iraani religioosseid mõjusid võib näha saka hõimude hulgas, kes laenasid mõningaid zoroastristlikke termineid partlastelt (nt *den* ‘religioon’, *arṭa* < vanairaani *arθya*-, avesta *ašya*- ‘vaga’, *ādu*- < vanairaani *artavan*-, avesta *ašavan*-). Nende terminite foneetiline kuju toetab selgelt laenamist partlastelt ja välistab kohaliku “Baktria” päritolu.

Mioro, Mao, Athšo ja Nana nimede esilekerkimise Kaniška vermitud müntide tagaküljel neile vastavate kreeka nimede Helios, Selene, Hephaistos ja Nanaia asemel tegi võimalikuks kreeka tähestikul põhineva baktria kirjasüsteemi loomine Vima Kadphisese valitsusajal. Baktria kirjasüsteemi kasutamise võimalus tegi Kaniškale võimalikuks asendada müntidel kreekakeelsed pealiskirjad baktriakeelsetega ja baktria keeles kirjutatud raidkirjade püstitamise. Selle arengu tulemusena kõrvaldasid Iraani jumalad oma kreekakeelse maskeeringu ja ilmusid oma Iraani nimedega. Isegi tõeliste Kreeka jumalate nimed muutusid kergelt baktriapäraseks, asendades kreeka sõnalõpud baktria omadega.

Kuigi baktria kirja areng tegi võimalikuks kreeka nimede asendamise iraani nimedega, ei saa see üksi seletada seda, miks Kaniška ja tema järeltulijad eelistasid Iraani jumalusi. Kuna Iraani jumalate kultus oli valdav esmalt Baktria territooriumil, viitab Baktria kultuste eelistamine Kaniška I usundipoliitikas ka Kušaani kuninga huvi suurenemisele oma impeeriumi lääneosa — Baktria põhiterritooriumi vastu. Selle uue orientatsiooni taga võime märgata Partia kuningriigi tugevnemist 2. sajandil pKr, mil Partia muutus alaliseks ähvarduseks kušaanidele.

Sellele vaatamata jäi India ja India usundite, eriti Šiva kultuse olulisus muutumatuks. Kaniškal oli müntide tagaküljel pilt, mis kujutas Šivat nime all Oešo < vanaindia *Vṛ̥ṣa* > praakriti *Veṣa*, mis identifitseerib selle jumala esmakordselt pealiskirjas. Kui Mioro, Mao, Athšo ja Nana olid Kušaani dünastia muistsed jumalikud patroonid, hakkas Šiva kuuluma samasse jumalate rühma alates Vima Kadphisese valitsusajast. Järelikult kujutatakse Kaniška väljalastud müntide tagaküljel peamiselt Kušaani kuninga dünas-

tilist panteoni, mille kummardamisele oli pühendatud Surkh Kotali pühamu.

RELIGIOOSNE ELU “KOLMEKORDSE” KUNINGAVÕIMU AJAL

Kaniška järeltulija näib olevat olnud tema poeg Vasiška, kes oli Kamra raidkirja järgi Kudžula Kadphisese lapselapselaps ja valit- ses koos oma esmasündinud poja Kaniška II-ga. Samal ajal võime ühe Mathurast leitud fragmentaarse raidkirja põhjal (vrd Lüders 1961: 138 jj) nentida, et Huviška vanaisa oli Vima Kadphisese. Jä- relikult, juhul kui Kaniška I oli Vima poeg ja Kudžula Kadphisese pojapoeg, pidid Vasiška ja Huviška olema vennad. Kamra raid- kirja järgi valitsesid nii Vasiška kui Kaniška II aastal 30 Kušaani ajaarvamise järgi.

Baktriakeelne raidkiri Ayrtaamist kinnitab taas Huviška valit- sust aastal 30 ja *Rājatarangiṇī* põhjal võib väita, et Huška, Juška ja Kaniška valitsesid kõik samal ajal. Järelikult näib, et Kaniš- ka I-le järgnes ta poeg Vasiška, kes tegi oma vanima poja Kaniš- ka II ja oma venna Huviška kaasvalitsejateks. Arvestades seda, et Kušaani valitsejate dünastiast ei ole seni teada ühtegi Vasiška müntide väljalaset, oli ilmselt Kaniška II see, kes vermis münte, ja mitte tema isa Vasiška. Müntide väljalase, mis kannab Kaniš- ka nime, lubab omistada seda nii Kaniška I-le kui Kaniška II-le. Tegelikult võime panna tähele silmatorkavaid muutusi Kušaani panteonis,⁶⁵ mida esitavad müntide tagaküljed. See muudab või- malikuks omistada kolmandasse väljalaskesse kuuluvad mündid sektsioonist A 2⁶⁶ Kaniška II-le. Kuningas kannab müntidel laia, rikkalikult kaunistatud äärega kaabulaadset krooni.

Selle mündiväljalaske tagakülgedel, mis on omistatud Ka- niška II-le, ilmub hulk jumalusi, kes ei mänginud varasema- tel Kušaani müntidel mingit rolli. Need on Pharro, Manaobago, Ardoxso Boddo, Orlagno/Oslagno, Lroaspo, Mozdoano. Nen-

⁶⁵“Tegelikkuse tsoon”; vt Göbl 1983: 85, 94. *Autor*.

⁶⁶Vastavalt Göbli väljatöötatud süsteemile; samas: 85–87. *Autor*.

de jumalate kõrval on esindatud ka Kušaani dünastia muistsed patroonid Mioro, Mao, Nana ja Oešo. Uute jumalate ilmunisel Kušaani müntide panteoni peab olema mingi põhjus. Vasiška poeg Kaniška II, kes kandis Ara raidkirjas tiitlit *mahārāja rājātīrāja devaputra kaisara* ('suurkuningas, kuningate kuningas, jumala poeg, keiser'), on mõistatuslik kuju. Tema isiksus paistab siiski uues valguses, kui tunneme ta ära budistliku teose *Śrīdharmapiṭakanidānasūtra* Chen-t'an Ki-ni-ch'a-na (*Kandana Kaniškana). Selle teose järgi saavutas kuningas Kandana Kaniška suure võidu Pataliputra⁶⁷ kuninga ja Partia kuninga üle. Kandana Kaniškat on *Periplus*'es⁶⁸ mainitud Sandanese nime all kui võimsat valitsejat, kes vallutas India lääneranniku tähtsaimad sadamad Barygazast (Broach) lõunas. Sellest järeldub, et budistlikud legendid, mis on põimunud Kaniška kuju ümber, ei käi mitte Kaniška I, vaid tema pojapoja Kaniška II kohta.

Kaniška II tunnustas selgesti budismi olulisust oma kuningriigis. Baktrias oli mõningaid olulisi budistlikke keskusi, nagu näiteks Termezis ja Ayrtamis, kus oli aktiivne nii mahasanghika kui sarvastivaada koolkonna misjonitöö. Kaniška II oli kahtluseteta budismi suur eestkostja ja budistliku traditsiooni järgi rajas ta kloostrid ning ehitas stuupasid.⁶⁹ Budismi ajaloo vaatenurgast on siiski tema kõige olulisem tegu budistliku suurkogu kokukutsumine Kashmiris, mis oli otsustav pöördepunkt budistlike koolkondade elus.⁷⁰ Traditsiooni järgi koostas see sarvastivaa-

⁶⁷Linn Indias Gangese jõe orus. Pataliputra (tänapäeval Bihari osariigi pealinn Patna) oli muistse Magadha riigi pealinn.

⁶⁸Mõeldud on 1.–3. sajandist pKr pärinevat teost *Periplus Maris Erythraei*, mis kirjeldab Aafrika, Araabia poolsaare ja India sadamaid ning nende piirkondade kaubandust.

⁶⁹Budistlik sakraalehtis, mis sisaldab Šākjamuni või mõne muu püha isiku säilmeid või ka pühakirja tekste (vt Linnart Mäll, Märt Läänemets, Teet Toome. *Ida mõtteloo leksikon*. Teine, parand. ja täiend. trükk. Tartu: TÜ Orientalistikakeskus, 2011, lk 205).

⁷⁰Mõeldud on neljandat budistlikku suurkogu, mis toimus u 100 pKr. Suurkogudel väideldi Buddha sõna autentse vormi ja väljenduse, selle

da koolkonna suurkogu *Jñānaprasthāna*⁷¹ ja usaldas Katyayana sellele kirjutatud kommentaarile⁷² õige keelelise vormi andmise kuulsale poeedile Ašvaghoṣale.⁷³ Põhimõtteliselt oli tema ülesandeks budistlike teoste uuesti kirjutamine sanskriti keeles. Varem olid nii mahasanghika⁷⁴ kui sarvastivaada koolkond⁷⁵ kasutanud võrdselt *kharoṣṭhī* ja brahmi kirja gandhaari praakriti kirjuta-

tõlgendamise ning koguduse elukorralduse reeglite üle (vt *Ida mõtteloo leksikon*, lk 38 jj).

⁷¹*Jñānaprasthāna* ‘Teadmise alus’ on sarvastivaada koolkonna *Abhidharmapiṭaka* (budistliku kaanoni *Tripiṭaka* ‘kolm korvi, kolmik-korv’ kolmas osa, mis sisaldab õpetusi seadmustest ehk budistliku õpetuse põhimõistetest) keskne tekst, mille autoriks arvatakse olevat Katyāyanīputra. Koostatud tõenäoliselt 1. sajandi teisel poolel eKr. Säilinud on sellest ainult hiinakeelsed tõlked. Tekst käsitleb kõiki budistliku õpetuse olulisi küsimusi ning sellele on kirjutatud hulk seletusi ja kommentaare.

⁷²Katyayana oli Gautama Buddha õpilane, kellele traditsioon omistab paalikeelse Buddha õpetuse kommentaari *Nettipakarana* autorsuse.

⁷³India budistlik luuletaja ja näitekirjanik (u 80–150 pKr).

⁷⁴Mahasanghika (skr k *mahāsaṃghika* ‘suurkoguduselised, enamuslased’), varajase budismi liikumine või koolkond, mis tekkis tõenäoliselt pärast u 350 eKr toimunud teist budistlikku suurkogu tollase koguduse ühe osa (väidetavalt suurema osa, sellest ka koolkonna nimetus) eraldumisest ja enda vastandamisest sthviravaadale ehk “vanemate koolkonnale”. Lõhenemise põhjuseks olnud eeskätt viimaste liiga rangete ja konservatiivse seisukoht mungareeglite rakendamisel, kuna mahasanghika pooldajad nõudsid selle liberaalsemaks muutmist. Kujunes järgnevatel sajanditel mõjukaimaks koolkonnaks Indias ja jagunes omakorda mitmeks alakoolkonnaks (vt *Ida mõtteloo leksikon*, lk 132 jj).

⁷⁵Sarvastivaada (skr k *sarvāstivāda* ‘kõik-on-olemas-õpetus’), varajase India budismi koolkond, mis eraldus ortodokssest sthviravaada koolkonnast arvatavasti 3. saj eKr ning oli mõjukaim koolkond Indias, eriti aga Gandhāras ja mujal Sise-Aasias kuni I aastatuhande keskpaigani pKr. Sarvastivaada põhiväiteks on, et seadmused (olemise või teadvuse elemendid) on tegelikult olemas ega ole taandatavad millelegi muule. Seadmused, mille arvaks sarvastivaada tekstides antakse 75, tekivad põhjuse-tagajärje seaduse tõttu vaid hetkeks, kaovad kohe ja annavad teed uutele. Kogu olemasolu ongi selliste hetkeliste seadmuste ja nende kombinatsioonide pidev vool (vt *Ida mõtteloo leksikon*, lk 192).

miseks. Pärast Kašmiiri suurkogu eelistas sarvastivaada Ašvaghoša kirjandusliku tegevuse tulemusena *kharoṣṭhī* kirjas kirjutatud gandhaari praakritile kirjutamist sanskriti ja budistlikus hübriid-sanskriti keeles⁷⁶ ning brahmi kirjas. Nii sai budistlik hübriid-sanskriti keel budistliku kirjanduse keeleks ning Kaniška II roll selles arengus oli otsustav. Ei ole juhus, et tema isiku ümber tekis hulk budistlikke legende.

Sellest hoolimata ei eiranud ta teisi usundeid ja kultusi. Müntide tagaküljekujutistel võime leida Boddo (Buddha) kõrval nii zoroastriistlikke kui kohalikke Iraani jumalusi. Nende hulgas oli esindatud Manao Bago, mis on tõenäoliselt *Avesta* Vohu Manahi⁷⁷ ('hea mõte, tarkus') baktriapärane nimi. Ta oli seotud *xšaθra*- 'võim, kuningriik' valdamisega. Ta annab *xšaθra*- õigele inimesele, suureneb triumfis Druji üle ning suurendab Ahura Mazda kuningriiki. Niisiis sobisid religioossed ideed, mis on seotud Vohu Manahi/Manao Bago kujuga, suurepäraselt Kušaani kuningliku ideoloogiaga Kaniška võitude ja vallutuste kontekstis. Vohu Manahi funktsioon Amesha Spentade hulgas ja tema suhe Ahura Mazdaga tõi zoroastrismi peamise jumala enda Kušaani kuninga jumalike patroonide ringi. *Mazdāh vana* esindab "võidukat (Ahura) Mazdat", kes võidutseb Drugi⁷⁸ üle, nagu Kušaani kuningas oma vaenlaste üle võidutseb. Kohalikest jumalustest oli Kaniška II müntide tagakülgedel esindatud Ardoxšo, Orlagno ja Lroaspo. Lroaspo oli muistne zoroastrismieelne jumalus, kes hoolitses Iraani ratsanomaadide hobuste tervise eest. Teda kummar-dati samuti loodepoolsete Iraani ratsanomaadide hõimude hulgas ja tema nimi oli säilinud veekogu nimetuses Dyrapses, peegeldudes alaani nimes **Druvāfsa*-, mis oli tuletis vanairaani nimest **Druvāspa*-. *Lruvāspa* esinemine Kušaani müntidel võib kajastada *Druvāspa* arengut baktria keeles. Ilmselt olid baktrialased, kel-

⁷⁶Hübriidsanskriti keeleks nimetatakse mahajaana suutrate keelt, milles tuleb sageli ette klassikalisest sanskritist mõnevõrra hälbinud kõnekeelelähedasi vorme ja keelendeid (vt *Ida mõtteloo leksikon*, lk 191).

⁷⁷Üks Ameša Spentasse kuuluv jumalus. Teda peeti veise kaitsjaks.

⁷⁸Vt märkust 35.

lel oli suurepärase ratsavägi ja kuulus hobusetõug, kummardanud **Druvāspa*-t > *Lruvāspa*-t alates oma saabumisest Baktriasse.

Orlagno/Oslagno oli muistne Indo-Iraani jumalus, sõjajumal, kelle austamine oli levinud laialt nii lääne- kui idairaanelaste hulgas. Nimi Orlagno kujutab endast kohalikku idairaani tuletust vanairaani nimest **Vr̥θrayna*-, mille konsonantühend -*rθ*- oli arenenud *r*-iks või *s*-iks. Seega, isegi kui see sõjajumal oli *Avestast* hästi tuntud, ei lisatud teda Kušaani panteoni mitte zoroastristlikku, vaid kohaliku jumalusena, kes oli koos lind Varagnaga kiivril populaarne Ida-Iraani sõdalaste seas. Ta oli relvastatud oda ja pika mõõgaga.

Nagu selgelt nähtub pärsiakeelsest manihheistlikust tekstist M 2, mis jutustab apostel Mar Ammo⁷⁹ ootamatust kohtumisest *bg'rd w'xš'*iga (*Bay Ard* vaimuga), keda nimetatakse *wymndb'n* 'y *hwr's'n* 'Horasani piiri valvur', oli ka Ardoxšo kohalik jumalus. Ardoxšo kohalikku päritolu kinnitab kohanimi Bagarda, mida Ptolemaios (VI.18.5) on maininud Paropamisadae kirjelduses. Ardoxšot võib samastada *Avesta* jumalanna Ardviga (Harmatta 1960: 198 jj), kes andis *Ardvīsūr Jašt'*i järgi kõrgeima kuninga võimu oma kummardajatele kõikjal maa peal. Ardoxšo kuju sobis seega ka Kušaani kuningaideoloogiaga ja oli väga populaarne Ida-Iraani elanike hulgas. Ikonograafilisest vaatepunktist oli Ardoxšo samastatud hellenistliku Tyche'ga,⁸⁰ kes hoiab küllusesarve.

Viimaks, Pharro, kuningliku hiilguse ja au jumal, oli tõenäoliselt Partia päritolu. Vanapärsia sõna *farnah*-, mis vastab *avesta* sõnale *hvarənah*- 'kuninglik hiilgus', oli laenatud meedia sõnast *farnah*-, kuid võib pärineda sküüdi keelest: **farnah*- < **hvarnah*- (Lecoq 1987: 678). Igal juhul sai **farnah*-'ist > *farr*-'ist Aršakiidide kuningaideoloogia kandev element. Pharro võtmisel Kušaani panteoni võib olla seos ideega teoses *Kārnamak-i Artaxšīr-i Pāpakān*, mille järgi *farr* 'kuninglik au' jättis

⁷⁹Mani õpilane ja manihheistlik misjonär, kes levitas Mani õpetust Sogdianas.

⁸⁰Kreeka saatuse- ja õnneliku juhuse jumalanna.

alati maha lüüasaanud kuninga ja läks üle võidukale. Selle idee alusel oli Kaniška II poolt loomulikuks sammuks kuningliku au kultuse sisseviimine õukonna religioossesse ellu, kuna Partia kuninga Vologasese, keda Kaniška oli võitnud, oli see au maha jätanud ning läinud üle võitjale.

Oluline seik Kaniška II religioosses tegevuses oli dünastilise pühamu restaureerimine Surkh Kotalis. Jumalanna Oanindo (Võidu) kultuse taastamine või sisseviimine oli ilmselgelt seotud tema suure võiduga Partia kuninga üle. Ta saatis ühe Nokonzoko-nimelise ohvitseri 31. aastal (165 pKr) pühamusse. Kaevates kaevu, tagas Nokonzoko kindluse ja pühamu varustamise veega, ja seades taas üles jumalate kujud, taastas ta seal dünastiliste jumalate kultuse.

Huviška mündid pakuvad samuti rohket tõendusmaterjali kuningriigi religioonide ja kultuste kohta. Ometi peab esitama küsimuse, millise kronoloogilise seose võib tuvastada Kaniška II ja Huviška müntide vahel. Epigraafiliste allikate põhjal on selge, et kahe kuninga religioosne tegevus (kes olid viimased kümme aastat kaasvalitsejad) toimus samaaegselt. Huviška religioosne aktiivsus oli eriti intensiivne. Ayrtaamist pärineva Baktria raidkirja (vt Harmatta 1994b) järgi saatis ta 30. aastal (164 pKr) oma ohvitseri Šodila varahoidjana sealsesse pühamusse ja laskis valmistada ning kindlusesse saata Pharro-Ardoxšo kujutise. Hiljem, kui jõgi muutis oma voolusuunda ja pühamu jäi ilma veeta, laskis ta jumalused ja nende kultuse üle viia teise kohta. Siis, olles lasknud kaevata tänu oma ohvitserile Šodilale kaevu ja veejuhtme ning olles seega kindlustanud varustatuse veega, taastas ta Pharro ja Ardoxšo kultuse Ayrtaami pühamus. Need sündmused võib dateerida aastate 30 ja 40 vahele (s.t 164–174 pKr).

Huviška samasugust aktiivsust võib näha Mathuras. Kušaani kuningate dünastiline pühamu, mille oli ehitanud Vima Kadphises, oli varemetes, kuni Huviška saatis suure kindrali (*mahādaṇḍanāyaka*), kes taastas pühamu ja püstitas Huviška kuju *davakula*'s, tagades regulaarse braahmanite võõrustamise pühamu juurde kuulavas koosolekusaalis. Kuigi raidkirja daatum ei ole säilinud või raidkiri polnud dateeritud, võib restaureerimistööd dateerida

hilisemasse perioodi, võib-olla pärast aastat 40, kui Huviška kandis juba tiitlit *rājatirāja* ('kuningate kuningas').

Kaniška II ja Huviška samaaegne valitsus tõstatab ka küsimuse, kas nad vermisid ka münte samal ajal. Juhul kui see nii oli, oleks lihtne seletada, miks kasutas Huviška Kaniška II deviisi oma esimesel väljalaskel. Olles Vasiška vend, võis Huviška olla oluliselt vanem kui Kaniška II ja isegi kui ta elas temast kauem, nagu see ilmselt oli, on ebatõenäoline, et ta oleks 60. a paiku ikka veel elus olnud. Me peame vahest arvestama kahe Huviškaga, isa ja pojaga, ja jagama mündiväljalasked nende vahel ära. Üks jagamisvõimalus asub märgatavas muutuses Kušaani panteonis, mis on esitatud Huviška müntide tagaküljekujutistel (Göbl 1983: 87).

On väga tõenäoline, et Huviška I hakkas münte vermima paralleelselt Kaniška II-ga. Sel ajal võtsid Huviška mündid kasutusele Kaniška II deviisi ning kasutasid tagaküljekujutisena neidsamu dünastia jumalikke patroone, nimelt Mirot, Pharrot, Maod, Nanašad ja Oešot koos Manao Bago ja Ardoxšoga, keda kohtab samuti. Jumaluste seast, keda kujutatakse müntide tagaküljel, puudub Mozdoano. Tema asemel leiame Serapise, Aleksandria panteoni kõrgeima jumaluse, kelle nimi esineb baktriapärasel kujul Sarapo'na. Tema esilekerkimine näib vihjavat Huviška orienteeritusele Rooma Egiptuse suunas, mis oli oluline turg kaupadele, mida imporditi Kušaani impeeriumist või selle kaudu. Samuti on välja jäetud muistne Iraani sõjajumal Orlagno, kelle koha ja funktsioonid on hõivanud rühm India sõjajumalaid — Skando (Vana-India Skanda), Komaro (Vana-India Kumāra), Maaseno (Vana-India Mahāscna), Bizago (Vana-India Viśākha) ja koguni Ommo (Vana-India Umā), Šiva abikaasa. Nende kasutamine Huviška I müntide tagaküljekujutistena on selge tõendus uute suundade kohta Kušaani kuninga religioonipoliitikas, mis oli ilmselt mõjutatud India sõdalaste värbamisest Kušaani armeesse sõjakäigu ajal Pataliputra vastu.

Samuti on huvitav Buddha väljajätmine Huviška müntide tagaküljekujutiste hulgast. See on üllatav, kuna *Rājatarāṅgiṇī*⁸¹ järgi toetas Huviška budismi ja “suure kuninga, kuningate kuninga, jumala poja Huviška kloostri” olemasolu Mathuras (Lüders 1961: 68) tõestab ilma igasuguse kahtluseta, et kirjalik tõendusmaterjal vastab tõelisusele. Buddha väljajätmine mündikujutiste hulgas olevate Kušaani kuninga jumalike abiliste seast vajab seletust. Probleem on tihedalt seotud müntidel kujutatud jumalate funktsiooni ja tähendusega. Need võivad viidata nende jumalate teenimisele kuningate poolt või nende jumalate kaitse all olemisele. Mõnikord võivad nad peegeldada vagasid annetusi või kujutada skulptuure, mis olid pandud üles pühamusse, nagu Ardoxšo kuju, mis oli püstitatud ühte budistlikku pühamusse, Huviška väljalaskel (Harmatta 1986: 136). See viitab kuninga soosingule budismi suhtes ja budismi tendentsile sulatada endasse kohalikke kultusi. Buddha väljajäämine tema panteonist mündi tagaküljekujutistel ei tähenda iseendast, et Huviška oleks budismi tõrjunud, kuna tema kuninglik soosing on näha kohalike kultuste toetamises, mis olid sulandatud budismi sisse.

UUED SUUNDUMUSED HUVIŠKA TEISEL PERIOODIL

Huviška (võib-olla Huviška II) müntide teisel perioodil ilmuvad mitmed märkimisväärsed uued suundumused. Vanade dünastia jumalike patroonide Miiro, Mao, Nana, Oešo, Athšo (‘kuningliku tule’) ja Pharro (‘kuningliku hiilguse’) kõrvale ilmusid teised zoroastriitlikud ja kohalikud jumalused. Zoroastriitlike jumaluste seas on oluline ülima jumala Ooromozdo esilekerkimine. Kuna *Mazdo oano* ‘Võidukas Mazda’ esindab zoroastrismi ülima jumala baktriapärast vormi Kušaani ratsaniku kujul, viitab Ohromozdo foneetiline vorm selgelt läänepoolsele zoroastrismile. Teised zoroastriitlikud jumalused — Šaoreoro ‘parim kuninglik jõud’, Ašaeixšo ‘parim õigus’ (avesta *Xšaθrəm vairīm* ja avesta *Aša vahišta*), Rišto/Rišti ‘õiglus’ (avesta *Aršti/Arštāt*) (Grenet

⁸¹India ajaloolase Kalhana Kashmiri ajalugu käsitlev sanskritikeelne kroonika, pärineb aastatest 1147–1149.

1987: 42) — esindavad kuningaideoloogia olulisi aspekte. Nende hulgas näib Šaoreoro taas olevat Lääne-Iraani päritolu, s.t ta on vastu võetud Kušaani panteoni läänepoolsest zoroastrismist. Ašaexšo ja Rišti on ilmselt vastupidi kohalikud arendused *Avesta* Aša Vahištast⁸² ja Aršist. Tõenäoliselt kuulub salapärase mündipealiskiri *Auabod* samuti Ohromozdo kaaskonda. Arvestades seika, et nimi lõpeb konsonandiga, aga baktria keeles iga sõna lõpeb vokaaliga, peab ortograafia “*Auabod*” esitama lühendatud vormi. Väga tõenäoliselt võib nime täisvormina rekonstrueerida **Ahu budano* ‘loodute ülim isand’ (< vanairaani **Ahu būtanām*), mis on olnud Mithra baktriapärase nimi. See on paralleelne tema avestakeelse tähistusega *ahu ratušča gaēthanam* ‘elusolendite ülim isand ja kohtunik’. Koos pealiskirjaga *Ahubud (ano)* ilmub mündil Mithra kujutis, s.t ikonograafia ja pealiskiri on teineteisega kooskõlas.

Teine märkimisväärne tendents on kohalike jumaluste esilekerkimine müntide tagakülgedel. Lisaks Lroaspole, kelle võttis kasutusele juba Kaniška II, ilmuvad nüüd Oaxšo ja Iamšo. Oaxšo oli hästi tuntud Ida-Iraani vee- ja jõgede, eriti Oxose jõe jumalus. Tema pühamu on avastatud Takht-i Sanginist, Amudarja põhjakaldalt. Tema populaarsust ja tähtsust illustreerib kõige paremini kiri ühel pitsatil: *Oaxšo i iogo bayo* ‘Oaxšo on ainus jumal’. *Iamšo* võib identifitseerida jällegi *Imrā*’ga (< *Yama rājā*), kaafiri (ehk Nūristāni) hõimude peajumalaga (Grenet 1984: 260). See vorm kajastab võib-olla rahvalikku murdevarianti baktriakeelsest nimest **Iamo šao*. Jumalanna Oanindo (Võidu) esilekerkimine Huviška II müntidel võis viia lõpule dünastia jumalike patroonide rühma ja ehk võib seda seostada Oanindo pühamu taastamisega Surkh Kotalis.

Religioonipoliitikas, mis peegeldub müntidelt, olid Huviška püüdlused ilmselgelt seotud kavatsusega laiendada oma valitsemise sotsiaalset toetuspinna religioosse ideoloogia abil, toetades kõiki kohalikke kultusi ja Baktria zoroastrismi Ida-Iraani elar

⁸²Üks zoroastrismi Ameša Spentasse kuuluv jumalus (“Parim Tõde”), kelle funktsiooniks on tule kaitsmine.

nikkonna hulgas. Jumalakujutised Kušaani müntide tagakülgedel peegeldavad Kušaani kuningate religioosseid ideid ja poliitikat, kuid kaudselt on need ka üldiste usuelu suundumuste peeglik. Nagu me näeme Mathuras, on religioosne elu Kušaani impeeriumis olnud väga kompleksne nähtus.

Kušaani ajajärgul oli Mathura ümbruskonnas suur hulk eri kultuste pühamuid. Budistidel oli ligikaudu viisteist kloostrit, kolm pühamut ja arvukalt stuupasid. Džainistidel oli kolm tempelit ja arvukalt stuupasid, seal oli kolm naaga⁸³ pühamut, jakša Mānibhadra pühamu ja Kušaani impeeriumi kuningliku dünastia pühamu. Raidkirjade põhjal võime jälgida konkreetsete pühamute ja kloostrite saatust. Ühel ajal kuulutasid oma õpetust eri budistlikud koolkonnad — sarvastivaada, mahasanghika, sammitija⁸⁴ ja mahopadesaka.⁸⁵ Huviška valitsusaeg näib olevat olnud Mathura kuldne ajastu, millest on säilinud suur hulk pühendraidkirju. Mathura usuelu iseloomustas suurte religioonide ja nende kultuste koosseistestimine ning vastastikune üksteise mõjutamine ja rikastamine.

⁸³Naagad on India mütoloogias maotaolised pooljumalad, keda peetakse viljakuse toetajateks. Budismi mütoloogias on nad Buddha õpetuse poolehoidjad ja kaitsjad (vt *Ida mõtteloo leksikon*, lk 149).

⁸⁴Üks sthāvira (vt märkust 74) alamkoolkond, mis tekkis 3. sajandil eKr ning mille eripäraks oli õpetus sellest, et *pudgala* ehk “isiksus” eksisteerib realselt. “Isiksus” on substraat, mis teeb võimalikuks ümbersündide, mälu ja minevikus või olevikus sooritatud tahtlike tegude (*karman*) tulevaste tagajärgede omavahel seostatud jätkuvuse. Sammitija järgijad polemiseerisid teiste budistlike suundadega, mis õpetasid, et isiksust ei eksisteeri (vt Andrew Skilton. *Budismi lühiajalugu*. Tallinn, 2012, lk 65 jj).

⁸⁵*Mahopadesaka* ‘Suurte autoriteetide järgija’. Tõenäoliselt peetakse siin silmas nn autoriteetide kategooriat (*Mahopadesa* või *Mahāpadesa*) tunnistavaid budiste. Neid autoriteete oli neli ja neil oli ainukesena voli kinnitadada ühe või teise õpetuse või väite kuulumist Buddha sõnade hulka. Autoriteedid olid Buddha ise (kui Buddha on midagi öelnud), vanemmunkade kogudus, väike rühm vanemmunki või üksik vanemmunk.

SÜNKRETISM JA ABSORBEERIMINE

Vähese tõendusmaterjali ja selle mitmetise fragmentaarsuse kius-
te võime teha mõned üldised järeldused usuelu kohta kogu Kušaa-
ni riigi territooriumil. See oli väga arenenud ja eripalgeline. In-
dia religioossed liikumised — šivaism, višnuism, džainism ja bu-
dism oma eri koolkondadega — läbisid Kesk-Aasiat nagu ka In-
dia kaupmehed, sest kušaanide valitsus soodustas rahvusvahelist
kaugkaubandust. Ida-Iraanis kohtusid India usundid Kreeka ju-
malustega, zoroastrismi ja kohalike zoroastrismieelsete kultuse-
vormidega ning Põhja-Iraani ratsanomaadide muistsete Iraani re-
ligioosete ideedega. Kušaani kuningad valisid enda jaoks sellest
religioosete elementide, ideede ja kultusevormide tohutust mit-
mekesisusest välja need, mis sobisid nende muistsete religioosse-
te traditsioonidega, ja tugevdasid nõnda oma kuningavõimu reli-
giooset ideoloogiat. Nii näitab “Kuşaani panteon” müntidel vaid
valikut nende impeeriumi religioossetest kultustest.

Sellele vaatamata olid Kušaani kuningad hästi teadlikud käi-
bivatest suundumustest religioosses elus ja järgisid neid. Neist
kõige olulisem oli sünkretism. Suured usundid mõjutasid üksteist
ja hakkasid aeglaselt absorbeerima kohalikke kultusi. Šiva sünk-
retistlikul kultusel oli suur edu Baktrias; ja viimase suure Kušaani
kuninga Bazodeo (Vasudeva) müntidel kasutati Šivat ainsa jumal-
lusena, kelle kujus olid ühendatud Kreeka, Iraani ja mittešivaiit-
likud India elemendid.

Ida-Baktrias ja Gandhāras sai valdavaks Ardoxšo kultus, mis
sulatas endasse mõned jooned kohalistest jakšinide⁸⁶ kultustest,
Lakšmist⁸⁷ ja teistest väiksematest India naisjumalatest koos hel-
lenistliku Tyche elementidega. Teda samastati koos Pharroga In-
dia paari Kubera ja Hāritiga, jakšade kuninga ja jakšide kuningan-
naga. Nii võtsid iseseisva Ida-Kuşaani riigi kuningad pärast seda,

⁸⁶India mütoloogias tähistatakse mõistega *jakša* mitmesuguseid
väiksemaid meessoost jumalusi ja loodusvaime, kes on inimeste suhtes
heatahtlikud. Naisjakšad (sanskriti *jakšini*) võivad seevastu esineda
agressiivsete ja verejanulistena.

⁸⁷India külluse, tarkuse ja õnnelumanna, Višnu abikaasa.

kui Sassaniidid olid vallutanud Kušanšahri (Kušaani kuningriigi lääneosa), Ardoxšo kujutise kasutusele oma müntide tagaküljel. Jumalanna sünkretistlikku iseloomu näitab selgesti Gadahara müntidel pealiskiri *yakšī* (Cunningham 1971: nr 10). Ent kuigi need kaks jumalust, Šiva ja Ardoxšo, said jumalike patroonidena domineerivaks, oli nende kujudesse sulandunud palju teiste jumaluste jooni ja nad omandasid sünkretistliku iseloomu. Sünkretism ja absorbeerumine said “Kušaani panteonis” lõpuks valdavaks.

Tõlkija tänab Märt Läänemetsa ja Martti Kaldat abi eest kommentaaride koostamisel.

Kirjandus

- C u n n i n g h a m, Alexander 1971. *Coins of the Indo-Scythians, Sakas and Kushans*. (Reprint.) New Delhi: Indological Book House
- G n o l i, Gherardo 1980. *Zoroaster's Time and Homeland*. Napoli: Istituto universitario orientale
- G r e n e t, Frantz 1984. Notes sur le panthéon iranien des Kouchans. — *Studia Iranica*, Vol. 13, p. 253–262
- G r e n e t, Frantz 1987. L'Athéna de Dil'berdžin. — *Cultes et monuments religieux dans l'Asie Centrale préislamique*. Vol. 2. Paris: Éditions du CNRS, p. 41–45
- G ö b l, Robert 1983. Der veruntreute Himmel: Die Götterwelt des Kušanreiches. — *Litterae Numismaticae Vindobonensis*, Bd. 2, S. 79–97
- H a r m a t t a, János 1960. Cusanica. — *Acta Orient. Hung.*, Vol. 11, pp. 191–220
- H a r m a t t a, János 1965. Minor Bactrian Inscriptions. — *Acta Ant. Hung.*, Vol. 13, pp. 149–205
- H a r m a t t a, János 1969. Late Bactrian Inscriptions. — *Acta Ant. Hung.*, Vol. 17, pp. 297–432
- H a r m a t t a, János 1986. The Bactrian Inscription of Ayrtam. — *Studia Grammatica Iranica*. (Festschrift für Helmut Humbach.) Hg. von R. Schmitt, P. O. Skjaervø. (Münchener Studien zur Sprachwissenschaft. Beiheft; n.F., 13.) München: R. Kitzinger, pp. 131–146

- Harmatta, János 1994a. Languages and Scripts in Graeco-Bactria and the Saka Kingdoms. — *History of Civilizations of Central Asia. Volume II: The Development of Sedentary and Nomadic Civilizations: 700 B.C. to A.D. 250*. Ed. by J. Harmatta et al. Paris: UNESCO Publishing, pp. 386–406
- Harmatta, János 1994b. Languages and Literature in the Kushan Empire. — *History of Civilizations of Central Asia. Volume II: The Development of Sedentary and Nomadic Civilizations: 700 B.C. to A.D. 250*. Ed. by J. Harmatta et al. Paris: UNESCO Publishing, pp. 407–431
- Lecoq, Pierre 1987. Le mot *farnah*- et les Scythes. — *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 131e année, N. 4, pp. 671–682
- Litvinski, Sedov 1984 = Б. А. Литвинский, А. В. Седов. *Культы и ритуалы кушанской Бактрии: Погребальный обряд*. Москва
- Lüders, Heinrich 1961. *Mathurā Inscriptions*. Hg. von K. L. Janert. (Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philologisch-Historische Klasse. 3. Folge, 47.) Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht
- Pugatšenkova 1966 = Г. А. Пугаченкова. *Халчаян (к проблеме художественной культуры Северной Бактрии)*. Ташкент: Фан
- Pugachenkova, G. A., S. R. Dar, R. C. Sharma, M. A. Joyenda, H. Siddiqi 1994. Kushan Art. — *History of Civilizations of Central Asia. Volume II: The Development of Sedentary and Nomadic Civilizations: 700 B.C. to A.D. 250*. Ed. by J. Harmatta et al. Paris: UNESCO Publishing, pp. 323–385
- Steblin-Kamenski 1981 = Иван Михайлович Стеблин-Каменский. Памирские языки о мифологии древних иранцев. — *Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности (II тысячелетие до н.э.)*. Москва, с. 238–241

JÁNOS HARMATTA (1917–2004), Ungari keeleteadlane (iranist), Ungari Teaduste Akadeemia professor. Uurinud partiakeelseid ostrakone, baktriakeelseid raidkirju ja Dura Europosest (Süüria) leitud papiürusi.

BAIJ NATH PURI (sünd. 1916), India ajaloolane, Lucknow' Ülikooli emeriitprofessor. Doktorikraad (D. Phil) Oxfordi Ülikoolist.

LEONID LELEKOV (1934–1988), Vene kunstiajaloolane ja orientalist.

SARVAR HUMĀYŪN, Afganistani kirjandusteadlane.

DINES CHANDRA SIRCAR (1907–1984), India ajaloolane, numismaatik ja raidkirjade uurija, Calcutta ülikooli professor.

ARVUSTUS

P. F. Strawson. *Analüüs ja metafüüsika: Sissejuhatatus filosoofiasse.* (Avatud Eesti raamat.) Tlk ja järelsõna: Tiit Hallap. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2016. 197 lk.

Filosoofia koolkondlikku killustumist iseloomustab paljude muude näitajate seas lahknevus selles, kuivõrd radikaalse või tagasihoidlikuna on nähtud filosoofia pretensioone. Ühest äärmusest on võimalik leida ühiskonna muutmisele apelleerivaid filosoofiaharusid, mis esitavad taotluse kujundada ümber tavaarusaamu ja -praktikaid; teisest äärmusest leiab need, mis piirduvad ainult olemasolevate arusaamade ja nende eelduste kirjeldamisega. Analüütiline filosoofia seostub ilmselt rohkem tolle teise äärmusega, mistõttu ei ole ka üllatav, et neile, kes loodavad leida filosoofiast teeviitu muutuste suunas, pole analüütiline filosoofia pakkunud seda joovastavat mõju, mida on näiteks võimalik leida Marxi sotsiaalsest paatosest või Deleuze'i mõistelisest bravuurist. Pühendamatu-le võivad analüütilise filosoofia tekstid seega jätta kuiva ja ebahuvitava mulje, kuna säärane paatos ja bravuur on neis pigem põlu all.

Peter Frederick Strawsoni (1919–2006) raamat *Analüüs ja metafüüsika* seda muljet arvatavasti ei muuda, kuigi Strawsoni stiil on ladus ja kohati säravgi ning kõlab säravana ka eesti keeles, Tiit Hallapi tavapäraselt suurepärase tõlkes. Strawson esindab selgesti mitterevisioonistlikku suunda filosoofias, täpsemalt kirjeldava metafüüsika programmi, mille taotluseks on meie mõistestruktuuri kirjeldus, mis tooks välja peamised seosed kesksete mõistete vahel, nagu objekt, omadus, põhjus, tegu, uskumus, tõde ja teised, ega pretendeeriks neid mõisteid mingil kombel muutma või täiustama.

Analüüs ja metafüüsika on mõeldud sissejuhatuseks filosoofiasse, kuid ettevalmistuseta lugejale võib selle raamatu esitusviis jääda siiski üpris hämaraks. Igatahes annab see raamat Strawsoni kirjeldava metafüüsika programmist hea kompaktse ülevaate. Kohe raamatu alguses tõmbab ta piirid enda taotluste ning filosoofiasuundade vahele, mis tegelevad Strawsoni järgi erinevalt analüütilisest filosoofiast “rohkem või vähem süstemaatilis[e] mõtisklemis[ega] inimseisundi üle” (lk 12), ja mille näitena toob ta Sartre'i, Heideggeri ja Nietzsche filosoofia. Ta eristab oma lähenemist ka hilisest Wittgensteinist mõjutatud terapeutilisest hoiakust, mille kohaselt filosoofia ülesandeks on ainult tähelepanekute tegemine keelekasutuse kohta, et ravida filosoofilisi probleeme. Straw-

soni taotlus on Wittgensteini omast pretensioonikam: anda süstemaatiline käsitlus meie mõistete vahelistest seostest, millel on terapeutikast sõltumatu positiivne väärtus.

Kui kaardistada veel filosoofiasuundade maastikku, siis peale terapeutilise lähenemise ning "mõtisklemise inimeksistentsi üle" leiab ka analüütilisest traditsioonist revisionistlikumaid programme kui Strawsoni oma. Juba Carnap, keda võiks pidada üheks analüütilise filosoofia keskseks figuuriks, tuli lagedale ideega mõistete eksplikatsioonist, mis tähendas olemasolevate mõistete täiustamist nende rakendustingimuste revideerimise kaudu nii, et nad panustaksid tõhusamalt teaduspraktikasse. Sellisel arusaamal oli mõju ka Carnapi mõttekaaslasel Quine'ile, kelle filosoofiaga Strawson oma raamatus ka tegeleb. Ent peale Quine'i ja Carnapi vaadete on revisionism radikaalsemaltki väljendunud mitmesugustes eliminativismisuundades, millest tõenäoliselt kõige tuntum on eliminativism vaimuseisundite suhtes, mille järgi meie vaimuseisundite mõisted ei viita tegelikult millelegi ning vaimuseisundite kohta käiv mõistestik tuleks vahetada neuroteadusliku vastu.

Miks siis eelistab Strawson kirjeldavat lähenemist revisionistlikele vaadetele? Ühelt poolt tundub, et eelistuse aluseks olev metafilosoofiline hoiak seisneb lihtsalt sümpaatias ettevaatliku ja tagasihoidliku filosoofia vastu, mis ei pretendeeri tavaarusaamade kummutamisele. Esmalt alus tundub seega olevat ennekõike esteetiline. Sellega aga kaasneb veendumus, et on teatavad fundamentaalsed mõisted (vastutus, tegu, objekt, omadus, põhjus, uskumus), millest me loobuda ei saa, kuna nende valdamine on selle võimalikkuse tingimuseks, et me üldse millestki mõelda saaksime. Sellest veendumusest on juba võimalik leida teatav kaalutlus kirjeldava metafüüsika kasuks ning raamatus me näeme seda esmalt seal, kus Strawson kritiseerib Quine'i programmi meie ontoloogiliste sidumuste tuvastamiseks.

Quine lähtus eeldusest, et sidumuste täpsustamisel tuleks lähtuda parimast teaduslikust teooriast, mis meil maailma kohta on. Kui oleme formaliseerinud selle teooria esimest järku predikaatloogikas (standardloogikas), saame seejärel kontrollida, millele selle teooria terminid peaksid osutama, et teooria saaks olla tõene. Selle põhjal saame omakorda järeldada, mille olemasolu me oleme sunnitud tunnistama: ainult seda, mille olemasolu on vajalik meie teooria tõesuse jaoks. Tulemuseks võib olla ontoloogiliselt austusväärsete kategooriate süsteem, mis erineb tunduvalt meie tavapärasest mõisteskeemist. Näiteks pole Quine'i ontoloogias kohta omadustele.

Strawsoni kirjeldava analüüsi kohaselt oleks sobivam öelda, et teatud kategooriad on fundamentaalsemad kui teised, näiteks omaduse ka-

tegooria oleks teisene objekti kategooria suhtes, kuna omadustele osutamise eeldab objektidele osutamist. Selmet küsida, mida *tuleks pidada* osutusobjektideks, nagu teeb Quine, on Strawsoni meelest mõttekam küsida, mida me *peame* osutusobjektideks, ning vastata saab sellele küsimusele kirjeldava analüüsi abil.

Miks aga peaksime Strawsoni lähenemist eelistama? Esimene, Strawsoni meelest vähem veenev argument on, et kui küsida, kas kellegi on mingi omadus, siis ei vasta me sellele Quine'i ontoloogilise sidumuse täpsustamise meetodit kasutades. Teine, Strawsoni meelest tugevam argument on, et Quine'i lähenemise omaksvõtu korral peaks saama vabaneda ontoloogilistest sidumustest pelgalt lauseid ümber sõnastades, mis aga tundub meelevaldne.

Edasine kaalutlus Quine'i vastu ilmneb hiljem, siis, kui Strawson on juba selgitanud oma vaadet objekti kategooria esmasuse kohta. Et selleni jõuda, on vaja Strawsoni meelest tuua mängu tunnetusteooria ning küsida, kuidas me moodustame tõeväärtust omavaid otsustusi tõsiasjade kohta maailmas. Empiristina, kuigi üsna eriomast tüüpi empiristina arvab Strawson, et sellised otsustused eeldavad kogemust. Selliste otsustuste struktuur on, et mingi üldine mõiste rakendatakse mingile konkreetsele juhule: näiteks otsustuses, et John laulab, rakendatakse laulmise üldine mõiste konkreetsele indiviidile ning see otsustus on tõene, kui John ka tõepoolest laulab. Laulmise mõiste on üldine, kuna see saab rakendada eri partikulaaridele. Otsustuse võimalikkuse tingimus on Strawsoni järgi seega võime eristada üksikjuhtusid ja samas tunda ära nendevahelisi sarnasusi, kui nad sama mõiste alla kuuluvad. Kantiaanina, kuigi üsna eriomast tüüpi kantiaanina arvab Strawson, et see võime eeldab omakorda arusaama objektiivsest ajast ja ruumist, kus otsustuse objektid paiknevad. Erinevused üksikjuhtude vahel on just ruumilis-ajalised ning ilma nende erinevusteta oleks objektide eristamine otsustustes võimatu. Tulemuseks on vaade, mille kohaselt ajas ja ruumis taas äratuntavad partikulaarid on ontoloogiliselt esmased.

Kuidas puutub see arutus asjasse Quine'iga vaieldes? Strawson leiab sellest vahendeid, mille abil näidata enda lähenemise eelistatavust: arvesse võttes meie kogemusel põhinevate otsustuste struktuuri on Strawsoni järgi võimalik täpsustada meie ontoloogilisi sidumusi, pöördumata Quine'i revisionistlike järeldemitega programmi poole.

Kuudenas peatükis leiab veel ühe kaalutluse, miks on objektikategooria fundamentaalne. Strawson kritiseerib seal erinevaid empirismi-vorme, mis püüavad mõista ideed materiaaletest objektidest tuletusliku subjektiivsete vaimuseisundite suhtes. Strawsoni meelest sellised katsed põruvad, kuna empiristlikud seletused tegelikult eeldavad mate-

riaalsete objektide mõisteid. Siit ilmneb jällegi see, miks Strawson revisionistlikke filosoofiaprogramme lootusetuks peab: sellised programmid tegelikult eeldavad meie tavapärast mõisteskeemi, mis teeb võimalikuks meie otsustused ja uskumused maailma kohta.

Allpool osutan ma teatavatele võimalustele, kuidas kahelda puhtkirjeldava filosoofia programmis, seda küll mitte Quine'i võtmes, aga enne tasub vaadata, milliseid kategooriaid Strawsoni kirjeldav metafüüsika veel hõlmab. Juba sai välja toodud ajalis-ruumiliste partikulaaride fundamentaalsus, mille kohta meie kogemusotsustused käivad. Kuigi omadused on Strawsoni skeemis objektide suhtes teisesed, pälvivad nad siiski austusväärse koha tema mõistestruktuuris, kuna ka nemad on tarvilikud tajuotsustuste jaoks: neid omistatakse objektidele.

Otsustuste kaudu kinnistuvad meis uskumused, uskumist mõistab Strawson aga toimijalisuse kaudu: midagi uskuda tähendab olla valmis selle alusel tegutsema. Tegutsemine jällegi eeldab uskumuste kõrval ka soovide olemasolu, mis panevad paika tegutsemise eesmärgid. Kuna toimimine ning meie uskumuste ja soovide moodustamine ei leia aset eraldatuna teistest inimestest, vaid on nende mõjust läbi imbunud, on vajalik eeldada ka ühiskonna mõistet. Väga lühikese arutluskäigu tulemusel kuuendas peatükis jõuab Strawson seega nõnda väidelda ka uskumuse, soovi, toimijalisuse ja ühiskonna mõistete kesksuse poolt meie mõistestruktuuris.

Kuna edukas uskumus on tõene uskumus, ning tõene uskumus tundub olevat teadmise komponendiks, siis järgnevalt tegeleb Strawson töö ja teadmise mõistetega. Tõemõiste puhul püüab ta olla vastutulelik nii töö vastavusteooria kui ka koherentsiteooria suhtes. Ta rõhutab ühelt poolt seda, et vastavusteoorial on õigus selles, et vähemalt materiaalse objektide kohta käivad uskumused on piiratud tõsiasijade poolt nende objektide kohta. Uskumused on tõesed, kui reaalsus, mida nad esitavad, on selline, nagu uskumused seda esitavad. Teiselt poolt arvab Strawson, et ka koherentsiteooria on tabanud midagi olulist, nimelt seda, et meie uskumused ei ole üksikest eraldatud, vaid moodustavad võrgustiku. Kuna ühe uskumuse tõesust ei saa kontrollida teisi silmas pidades, siis mängib meie tõemõiste juures vältimatult rolli ka koherentsus. Lugeja võiks siinkohal nuriseda, et Strawsoni põhjendus koherentsiteooria väärtuse kaitseks eeldab, et tõemõiste juurde kuulub olemuslikult episoteemiline komponent ja ta segab kokku tõesuse ja õigustatuse: viimane seostub uskumustevaheliste seoste, aga mitte tõesusega. Strawson ise seda ilmselt ei häbeneks, aga vastavusteooria kaitsjat — või laiemalt kedagi, kes ei taha tunnista koherentsiteooriat — ilmselt Strawsoni arutluskäik seitsmendas peatükis ei veenaks.

Kuna uskumused ja mõtted väljenduvad lausetes, millel on tähendus, siis kaheksandas peatükis leiab Strawson ka võimaluse kaaluda, millise kaju peaks võtma rahuldav tähendusteooria. Tähendusteooria ülesandeks peaks olema seletada, kuidas me lõplike olenditena oleme põhimõtteliselt võimelised aru saada lõputust hulgast lausetest. Üheks võimaluseks seda võimet seletada on esitada tavakeele lauseid standardloogikas, mille struktuuriprintsiipide vaikiva haaramise kaudu oleks võimalik mõista, kuidas piiratud hulga väljendite ning nende kombinimisreeglite alusel on võimalik konstrueerida lõputul hulgal tähenduslikke lauseid. Strawson on aga sellise lähenemise suhtes skeptiline, pidades seda liiga formaalseks ning mitte meie tegelikku keelemõistmist kirjeldavaks. Strawson pakub ka episteemilise argumendi, miks me ei peaks tuginema standardloogikast lähtuvale programmile: meie uskumused tavaobjektide või ka sündmuste kohta on nimelt sõltumatud sellest, kuidas me neid puudutavaid laused formaliseerime.

Loogikale tugineva programmi asemel pakub ta, et tema vaade meie mõistestruktuuri baaskomponentide kohta seletab meie tähendus-test arusaamise võimet paremini. Omades arusaamist aegruumis äratuntavatest objektidest, millel on mitmesugused omadused, ja tundes keeles ära väljendid, mis on mõeldud osutama objektidele, ja väljendid, mis on mõeldud preditseerima omadusi, oleme võimelised ka aru saada lausetest, kus sellised väljendid esinevad. Tavakeele lausete ümbersõnastamine standardloogikas pole seega vajalik selleks, et seletada inimeste võimet neist lausetest aru saada. Siinkohal aga oleks Strawsonile proovikiviks seletada seda, kuidas ikkagi saab keelemõistmine olla produktiivne, s.t kuidas on inimesed võimelised aru saada ka komplekssetest lausetest. Strawson küll apelleerib üldisemate grammatiliste struktuuride pärinemisele lihtsamate ja konkreetsemate struktuuride analoogiapõhisest rakendamisest (lk 134), kuid formaalse lähenemise kaitsja võiks Strawsonit süüdistada käte laiutamises, kuna täpsemat käsitlust ta selle analoogiapõhise rakendamise kohta ei paku.

Järgmises peatükis vaeb Strawson põhjuslikkuse mõistet, mida ta sarnaselt eelnevatega peab üheks meie mõistestruktuuri keskseks elemendiks. Olles jätkuvalt truu oma eeldusele, et meie mõisted juurduvad meie otsustustes aegruumilise maailma kohta, mis on antud meie kogemuses, leiab ta, et põhjuslikkusemõiste kasutuse aluseks on meie kogemus sellest, kuidas konkreetsed asjad üksteist mõjutavad, ning ka see, kuidas me oma tegude kaudu maailmas asjadele mõju avaldame. Põhjuslik mõju on ses mõttes ka vaadeldav ning erinevalt näiteks Hume'ist ei pea Strawson põhjuslikkust seoseks, mis oleks esmajoones abstraktne ning mida tuleks järeldada sündmuste omavahelisest korduvast koosinemisest.

Viimases peatükis vaatab Strawson vabaduse mõistet ning kaitseb seisukohta, mille järgi see mõiste tuleneb meie moraali praktikast, milles me omistame üksteisele vastutust ja süüd ning mille eelduseks ei ole arusaam inimtegedude looduseadustele allumise või mitteallumise kohta, nagu mõned teised filosoofid on arvanud. Ka see arutlus näitlikustab Strawsoni lähtepunkti, nimelt seda, kuidas me oma igapäevast tegelikust kogeme.

Raamatu lõpuks on Strawson nõnda jõudnud meie mõistestruktuuri üsna laiahaardelise kirjelduseni, hõlmates objekte, omadusi, aegruumi, uskumusi, tõde, tähendust, toimijalisust, ühiskonda, põhjuslikkust ja vaba tahet. Nagu ma juba mainisin, olid nii tõe kui tähenduse mõiste käsitlused võrdlemisi problemaatilised, ning ühiskonna mõistele pühendas Strawson väga vähe tähelepanu. Sellegipoolest on Strawsoni analüüs ulatuselt muljet avaldav.

Nüüd saame aga pöörduda tagasi oma üldisema küsimuse juurde: kuidas hinnata Strawsoni kirjeldava metafüüsika programmi ja kas tuleks seda eelistada neile lähenemisviisidele, mis taotleavad midagi rohkemat kui kirjeldamist? Tasub osutada kahele võimalikule probleemile.

Esiteks, Strawson apelleerib sellele, et teatavad mõisted meie mõisteskeemis on fundamentaalsemad kui teised ehk teiste suhtes esmased. Seetõttu jäävad sõelale just mainitud mõisted ja mitte näiteks lamba, keeksi või kahjuröömu mõiste. Selle põhjendamisel, miks just tema käsitletud mõisted esmased on, viitab Strawson ennekõike nende üldisusastele, sellele, et neid eeldatakse eri teooriate ja ka tavamõtlemise mõisteskeemides, ning sellele, et tegemist pole sattumuslike mõistetega (lk 36–42). Kui vaagida neid kriteeriume, siis nende rahuldavus pole just selge. Kuidas näiteks oleks jumala mõistega, mis ajalooliselt küll filosoofia mõistevarasse on kuulunud, ent selle üldisus ja mittesattumuslikkus on kaheldavad? Veel rohkemgi on kaheldav, kas seda mõistet eeldavad eriteooriate ja tavamõistuse mõisteskeemid. Tundub, et see, kas jumalamõistet filosoofia uurimisobjektide hulka lisada, sõltub ennekõike sellest, kas tegemist on mingis mõttes olulise või vajaliku mõistega, mis ka uurimist pälvib. Kui aga olulisust ja pälvivust puudutavad kaalutlused on vajalikud selleks, et mõistete esmasuse üle otsustada, siis tundub, et küsimus pole vaid selles, milline meie mõistestruktuur on, vaid milline ta olema peaks. Sellisel juhul pole aga enam tegemist puhta kirjeldusega ning avaneb uks normatiivsetele küsimustele meie mõisteskeemi kohta.

Teine probleem Strawsoni kirjeldava programmi juures on see, et pole päris selge, kuidas seostub teooria meie mõistestruktuuri kohta meie tegeliku keelepraktikaga. Raamatu esimeses peatükis võtab

Strawson appi grammatikaanaloogia: nii nagu keeleteadlane eksplitseerib need ilmutamata grammatikareeglid, mis suunavad keelekasutust ilma kasutajate teadmiseta, nii eksplitseerib filosoof teooria vormis selle mõistestruktuuri, mis suunab vaikimisi tavakõneleja keelekasutust (lk 16). Tekib aga küsimus, mille alusel me peaksime väitma, et keelekasutust suunab just ilmutamata *teooria*. Alternatiivne võimalus on, et semantilise pädevuse aluseks on pigem proto- ja stereotüübid, mitte teooria. Ning sellisel juhul ei oleks filosoofilise teooria näol tegemist olemasoleva teooria päevavalgele toomise, vaid tegeliku keelekasutuse ratsionaliseerimisega. Teooria valik oleks sellisel juhul alamääratud tegeliku keelekasutuse poolt, mis teooriale ei tugine, ja see tähendaks, et seda valikut võiksid suunata mingid lisanduvad, ka pragmaatilised kaalutlused. Nii kuuluks filosoofi ülesande juurde küsida, milline oleks *parim* viis sõnastada neid üldisi mõistetevahelisi seoseid, ning jällegi poleks tegemist pelga kirjeldusega, vaid normatiivse või poolnormatiivse ülesandega.

Kumbki mainitud probleemidest ei ole tingimata laastav Strawsoni programmi jaoks, aga sellegipoolest hägustavad nad ideed filosoofiast kui puhtkirjeldavast tegevusest. Mõisteanalüüsis võiks ikkagi jätta ruumi ka küsimusele, millised meie mõisted peaksid olema või võiksid olla, mistõttu pole ka üllatav, et analüütilises filosoofias on see küsimus vähemalt Carnapist alates ikka ja jälle esile kerkinud ning on leidnud kõlapinda ka tänapäeval, näiteks mõistelise eetika programmi näol (Burgess, Plunkett 2013a, 2013b). Kuna Strawsonit pole enam meiega, siis kahjuks ei saa me temalt küsida, kuidas ta sellisesse programmi suhtuks, aga *Analüüsi ja metafüüsika* põhjal arvaaksin, et ta hoiak oleks pigem tõrjuv.

Lõpetuseks märgiksin veel seda, et kuna Strawsoni kirjeldav metafüüsika keskendub sellele, millised on meie fundamentaalsed mõisted, ning mõisted pärinevad meie igapäevasest keelepraktikast, tekib küsimus, kas filosoofia seisab kuidagi lahus antropoloogiast ja sotsioloogiast, mis samuti igapäevapraktikast huvituvad. *Analüüsi ja metafüüsikat* näikse kandvat idee, et filosoofial on oma eriomane ülesanne, aga ei selgu, milles see eriomasus täpselt seisneb. Raamatu teises peatükis viitab Strawson tunnustavalt Wittgensteinile — kellega ta muidu on filosoofia rolli osas eriarvamusel —, kelle järgi ilmneb mõistete kasutus mitmesugustes eluvormides. Ent erinevalt Wittgensteinist väärivad Strawsoni arvates filosoofilist uurimist ka eri eluvormide omavahelised seosed. Kas pole see aga mitte samavõrd, kui mitte rohkem, antropoloogia ja sotsioloogia ülesanne?

Uku Tooming

Kirjandus

- Burgess, Alexis, David Plunkett 2013a. Conceptual Ethics I. — *Philosophy Compass*, Vol. 8, No. 12, pp. 1091–1101
- Burgess, Alexis, David Plunkett 2013b. Conceptual Ethics II. — *Philosophy Compass*, Vol. 8, No. 12, pp. 1102–1110

UKU TOOMING (sünd. 1986) on lõpetanud Tartu Ülikooli filosoofia erialal 2007. aastal, usuteaduse magister religiooniantropoloogia erialal (TÜ, 2010), doktorikraad filosoofia erialal (TÜ, 2014). Alates 2015 TÜ teoreetilise filosoofia teadur. *Akadeemias* varem avaldanud artikleid “Kuidas saab jumal tahta, teha ja tunda?” (2010, nr 3, lk 447–472), “Enesetõlgendus ja soovid” (2012, nr 6, lk 1099–1127) ning “Kuidas liigitada vaimuseisundeid?” (2016, nr 7, lk 1215–1242), samuti tõlkinud Rush Rheesi, Talal Asadi, Webb Keane’i, Harry Frankfurti, David Hume’i, Peter Strawsoni, Hilary Putnami, Ernst Tugendhati ja Hugh Mellori tekste.

ISE TEGI!

Zygmunt Bauman, Rein Raud. *Iseduse praktikad*. Tlk Olavi Teppan. (Bibliotheca Controversiarum.) Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2016. 228 lk.

Levinud nalja kohaselt võib inimene lõputult nautida kolme vaatepilti: elavat tuld, voolavat vett ja töötavat inimest. Ütlust kuulmismeelega täiendades lisaksin, et ka haritud inimeste vestlust võib lõputult nautida. Kõnealune raamat on just nimelt kahe targa ja haritud inimese vestluse protokoll — selles žanris eesti keeles just iga päev raamatuid ei ilmu. Ometi aitab just dialoogi vorm ka keerukate teemade puhul paremini sisse elada ja mõtet haarata, mõistagi juhul, kui tegemist on tõelise, vestluspartnerit kuulava ja austava dialoogiga. *Iseduse praktikad* on kahtlemata selline dialoog, olgugi et mõlemal mõtlejal on selgelt esile küündivad isiklikud temaatilised eelistused ja juhtmotiivid.

Raamat ilmus üle-eelmisel aastal inglise keeles ning on nüüd maa-keelde tõlgitud. See on väga kiiduväärne, nõnda on saanud oma osa nii rahvusvaheline üldsus kui ka tilluke eesti keeles lugeda armastav

kogukond. Liiga sageli keskenduvad kõrgemat lendu teinud teadlased-mõtledjad üksnes rahvusvahelisele areenile.

Olgugi et iseduse küsimus on grandioosne filosoofiline probleempundar, mida pole minu hinnangul lootustki lihtsateks ja lahendatavateks probleemideks taandada, on kõnealune raamat selge ja lihtne hariv lugemine, mille nautimiseks ei pea olema kutseline filosoof ega teadlane. Autorite suur eruditsioon ei jää küll vaka alla, peaaegu igal sammul puistatakse kirjandusviiteid, kuid mitte selleks, et süveneda mõne teoreetiku detailsesse tõlgendamisse, vaid lihtsalt markeerimaks, kust on parasjagu esitatavaks mõttekäiguks inspiratsiooni ammutatud. Keerukusastmelt meenutab raamat omal ajal eetris olnud vestlussaadet “*Vita brevis*”, julgen raamatut soovitada kõigile huvilistele, isegi juba gümnasistidele.

Raamatu lihtsus ja võlu seisneb selles, et seal peetavate vestluste käigus ei püüta hõlmata kõiki olulisi subjektiteooriaid inimkonna ajaloos. Õigupoolest pole raamatu eesmärgiks üldsegi iseduse ammen-dav piiritlemine teooriavõrku ega mitte ka eri teooriate süstemaatiline võrdlus. Määratluskatsetest pole tänapäevalgi puudust: ühelt poolt üritatakse luua subjektiiivsuse ranget teooriat vahenditega, mida pakuvad neuroteadused, eksperimentaalne käitumispühholoogia ning nendega haakuv analüütiline vaimufilosoofia; teine võimalik teoreetilise süvenemise viis oleks Husserli stiilis fenomenoloogia, kogemuse struktuursete alusmüüride otsing esimese isiku perspektiivist. Kummagi lähenemisviisi süvaarendusi *Iseduse praktikatest* ei leia, kuigi vihjeid-viiteid siiski pillutakse. Kumbki mõtleja ei ole kantud *iseduse kui sellise* määratlemise võimalikkuse illusioonist, vestlus rullub lahti eelduselt, et iga-sugune isedus kujuneb välja vastasmõjus mitmesuguste keskkondadega (vt eriti 5. ptk). Vaatlusalune raamat analüüsib isedusele tüüpilisi kontuure siin ja praegu: lähtekohaks on modernsusele iseloomuliku subjektitüübi tunnused (vt lk 14–17) ning arutelu põhifookuses on ennustamine, millised olulised muutused antud subjektitüübiga hetkel aset leiavad. Kõige rohkem analüüsitakse seejuures virtuaalkeskkondade mõju isedusele. Mõistagi tehakse mitmeid võrdlevaid põikeid nii ajas kui ruumis (vaadeldakse ka modernsuse-eelsetele ajajärkudele ning mit-teläanelikele kultuuridele omaseid iseduse praktikaid), kuid seda üks-nes niivõrd, kui arutluse all olevad probleemid nõuavad. Jälgimist hõl-bustab vestluste liigitus temaatilisteks peatükkideks. Arutelu paremaks mõistmiseks tuleks kasuks siiski erinevate subjektitüüpide elementaar-ne tundmine, milleks sobivad hästi Rein Raua õpikutekstid “Subjekt-

sus” ning “Kultuur ja inimene”, aga miks mitte ka “Vita brevis” jutusaated, milles analüüsitakse identiteeti.¹

Vestlusi resümeerides võiks öelda, et äsja meie hulgast lahkunud Zygmunt Baumanit (1925–2017) huvitab kõige rohkem isedust ümbritsev sotsiaalne keskkond ning tema sotsioloogipilk viib üldjoontes pessimistlike järeldusteni: üleilmne ebavõrdsuse kasv jätab inimestele keskeltläbi üha vähem võimalusi eneseloomeks ning selle ebamugava olukorra leevendamiseks kogub hoogu endeemiline põgenemine virtuaalreaalsusse. Rein Rauda huvitab kõige rohkem autentse eneseloome ja vabaduse küsimus ja seda kõigi inimest mõjutavate hoovuste kiuste; võrreldes Baumaniga on ta optimist, kes usub, et maailma kummitavaid probleeme saab lahendada demokraatlikus ühiskonnas käepäraste vahenditega (vt lk 107). Samas pole Rauda optimism kergemeelne, vaid pigem kõige kiuste võetud põhimõtteline aktiivne hoiak, seda iseloomustab hästi hiljuti sotsiaalmeedias levinud venekeelne nali, mille kohaselt pole õige optimist mitte see, kes karjub esimesena “hurraa!”, vaid hoopiski too, kes hüüab viimasena “pizdets!”.

Iseduse mõistmisel pole vestluskaaslastel fundamentaalseid lahkaramusi. Mõlemad on seisukohal, et isedus on keerukas ja hägus suhete põimik, mis kujuneb mitmesugustes kontekstides, ennekõike suhtluses teiste inimestega. Kuigi keel on üheks olulisimaks isedust kujundavaks teguriks (vt 2. ptk), ei ole isedus kummagi mõtleja meelest pelgalt sõnastamise küsimus, seda kujundavad samavõrd mitmesugused praktikad (vt nt arutlust matkimisest, lk 79 jj). Kuigi kontekstide ja mõjurituvastamine kärbib isedusel kõvasti tiibu, ei poolda kumbki autoritest determinismi: oma koht jääb ka üksikisiku vabadusele ja valikutele. Rein Rauda intuitsioonid on siinkohal rohkem kaldu vabaduse poole ning Zygmunt Bauman rõhutab enam seda, et igaüks on määratletud juba enne oma panuse tegemist (lk 148), keskkond mõjutab oluliselt valikute tõenäosuste jagunemist (lk 137). Need mitmekülgsest avalduvad, sageli hoomamatud mõjud isedusele panevad muretsema ka Rauda, kelle põhimureks on just teadmatuse sellest, mil määral ma mõtlen ise, mil määral olen sunnitud seda või teist mõtlema (vt lk 199). Teine Rauda põhikõhkklus on seotud küsimusega, kas ja mil alusel on mul õigus teiste inimeste eluplaanivalikuid kritiseerida. See kõhklev hääl on vestluses

¹Vt Rein Raud. “Subjektsus”. — Marek Tamm (koost.). *Humanitaarteaduste metodoloogia*. Tallinn: TLÜ Kirjastus, 2011, lk 296–326; Rein Raud. “Kultuur ja inimene”. — *Mis on kultuur: Sissejuhatas kultuuriteooriatesse*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus; TLÜ Kirjastus, 2013, lk 50–72. “Vita brevis” saated on järelvaadatavad siin: <https://arhiiv.err.ee/seeria/vita-brevis/kultuur/31/default/3>.

väga vajalik ja asjakohane, muidu triiviks arutlus Baumani juhtimisel liialt kriitiliste intellektuaalide peahoovusse: kapitalismi kriitika, tehnoloogilise võõrandumise kriitika jms.

Filosoofi pilguga lugedes tundsin siiski puudust pisut täpsematest positsioonidest iseduse küsimuses. Arvan, et kasutusel olevate tuum-mõistete piiritlemine tulnuks ka loetavusele kasuks. Näiteks eelnevalt viidatud õpikutekstis eristab Rein Raud subjektsuse, agentsuse ja identiteedi mõisted,² ent *Iseduse praktikates* jäävad tähendusväljad hõljuma, sh iseduse mõiste, mis tundub olevat kõiki eelnevaid hõlmav katusmõiste. Samuti pole vestlustes piiritletud praktika mõistet ega isegi tematiseeritud sellega seotud probleeme: teisel on Zygmunt Bauman öelnud, et “praktika” tähendab tegevuste jada, milles veendumuste ja tegude prioriteedi vahekord on sama selge nagu muna ja kana küsimuse puhul”.³

Rein Raud on põnev mõtleja just seepärast, et ta orienteerub lisaks Lääne mõtteleole hästi ka mitmetes idamaistes kultuurides. Põgusalt jõudis see eruditsioon ka kõnealusesse raamatusse, ennekõike seostati budismist pärinev minatus-eesmärk surmauskumustega (vt lk 23), kuid huvitav oleks teada, kuidas üritaks Raud minasuse-minatuse pingevälja mingiks üldisemaks isedusteooriaks sünteesida, sest see küsimus tundub olevat kerkinud viimastel aastakümnetel akadeemilise subjektiivsuse uuringu eesliinile.⁴ Tõsi küll, kui lugeda läbi kõik Raua teadusartiklid (mis on sageli akadeemilise kirjastuspoliitika tõttu üldsusele raskesti kättesaadavad), siis saaksime ses küsimuses küllap targemaks, aga loodan, et Raud leiab endas peagi kutsumuse oma filosoofilised positsioonid tervikteosesse koondada. Kõige paremini avab tema mõtlemise tausta minu hinnangul mõne aasta tagune artikkel identsusest,⁵ kus väi-

²Vt Rein Raud, “Kultuur ja inimene”, lk 50–52.

³Zygmunt Bauman. “Euroopa eksperiment”. — *Vikerkaar*, nr 3, 2014, lk 56. Olgu öeldud, et praktika küsimusele on Bauman pühendanud terve uurimuse: *Culture as Praxis*. London etc.: Sage, 1999.

⁴Vt nt Joan Stambaugh. *The Formless Self*. Albany: State University of New York Press, 1999; Mark Siderits, Evan Thompson, Dan Zahavi (toim.). *Self, No Self?: Perspectives from Analytical, Phenomenological and Indian Traditions*. New York: Oxford University Press, 2011. Viimast allikat on eesti keeles käsitlenud Vivian Bohl, vt “Mina ja minatus ida ja lääne filosoofias”. — *Sirp*, 08.03.2012.

⁵Vt Rein Raud. “Identity, difference and cultural worlds”. — V. Lang, K. Kull (toim.). *Estonian Approaches to Culture Theory*. Vol. 4. Tartu: University of Tartu Press, lk 164–179.

detakse, et metafüüsikas ja loogikas kasutusel olevat (tugevas tähenduses) identsust tegelikus maailmas ei leidu.

Zygmunt Bauman arutleb raamatus sotsioloogina selles tähenduses, et ta ei esita normatiivseid seisukohti, maailma parandamise plaane — need viiksid erudeeritud mõistuse paratamatult üle-eelmises lõigus kirjeldatud kõhklaste ja paradokside küüsi. Bauman üritab võimalikult täpselt ja võimalikult suure üldistusastmega (ent siiski metafüüsikasse libastumata) kirjeldada isedust kujundavaid põhimõjureid siin ja praegu, lisades ettevaatlikult ka tulevikuennustusi. Nagu öeldud, on Baumani üldine ajastudiagnoos kaunis pessimistlik; ühelt poolt ei näe ta rohtu ebavõrdsuse kasvu vastu, teisalt paistab aset leidvat seniseid inimsuhteid oluliselt ümber kujundav *online*-revolutsioon (vt lk 120 jj). Kuna üha suurem osa maailma inimkonnast on olukorras, kus neil pole võimalik peaaegu üldse oma elu aktiivselt kujundada, pakuvad virtuaalreaalsuse avatarid natuke lohutust ja unustust. Rein Raud kommenteerib seda diagnoosi mitmel puhul täpselt: paljude inimeste jaoks võib olla iseduse ülekannet virtuaalreaalsusse reaalseid alternatiive arvesse võttes parim, mis nendega juhtuda saab (vt nt lk 140). Asi pole ehk ainult selles, et kõigi arvutisõitlaste nn tegelik elu oleks täielik piin ja põrgu, siin tundub jätkuvat Baumani sõnastatud modernsuse vaim, mis seisneb sõja kuulutamises kõigile ebamugavustele ja ebameeldivustele (lk 119). Mulle tundub, et nn keskmine inimene ei jaga sugugi Baumani-Raua nostalgilis-romantilist käsitust õnnest, mis pole loodud püsima, vaid seisneb pidevas püüdlemises ning peab kindlasti sisaldama ka kannatusi (vt lk 78 jj). Ehk seisneb (post)modernse tavainimese õnn just kiretus rahuseisundis, *viimse inimese* leiguses, mida kirjeldas juba 19. sajandi lõpul Nietzsche. Muide — selles taotluses võib ju leida ühisjooni budismi taotlustega (juba Nietzsche tõmbas neid paralleele), mis vääriskid tõsisemat läbimõtlemist, kui *Iseduse praktikates* sünnib.

Tuleb öelda, et kõnealuses raamatus kumab Baumani avar teoreetiline pagas üksnes taustana kaasa, mõtleja kõigist eeldustest siit sotti ei saa. Ausalt öelda oleks kogu selle taustaga tutvumine kaelamurdev töö, pika elu elanud mõtleja oli fenomenaaalselt viljakas, ainuüksi raamatuid on ta avaldanud üle 70.⁶ Kuigi Bauman nimetab ennast sotsioloogiks, ei hakanud tema loomingu põgusal sirvimisel silma ühtegi teost, mis põhineks tema enda tehtud empiirilisel uuringul, ankeetidel või küsitlustel. Tema raamatud on laia haardega ja suure üldistusjõuga, mistõttu võib nõustuda Rein Raua hinnanguga, et pigem on Bauman sotsiaalfi-

⁶https://en.wikipedia.org/wiki/Zygmunt_Bauman#Bibliography.

losoof.⁷ Ehk võiks kompromissi korras öelda, et kõrgeimal üldistustasandil on piir sotsiaalteaduste ja filosoofia vahel alati hägus. Ka eesti keelde tõlgitud sissejuhatavas raamatus sotsioloogiasse⁸ ei kõnele Bauman mitte empiirilise uurimistöö meetoditest, vaid tematiseerib sotsioloogilise mõtlemise jaoks olulisi suuri teemasid-probleeme. Kahjuks ei arutata *Iseduse praktikates* eriti põhjalikult üksikisiku kuulumist rahvusrühma kui isedust loovat mõjurit, viidatud sissejuhatavas raamatus on seda teemat käsitletud väga põnevalt.

Baumani loomingut sirvides ilmneb, et vestlusraamatute avaldamine pole tema jaoks erakordne sündmus — minu rehkenduse kohaselt on *Iseduse praktikad* tal juba viies säärane raamat. Eriti põnev paistis olevat dialoog moraaliasest pimedusest hiljuti lahkunud Leedu filosoofi Leonidas Donskisega,⁹ muu hulgas analüüsitakse seal rohkesti postsovetlikke ühiskondi, sh Balti riike. Iseduse temaatika taustaks tasuks ennekoike lugeda Baumani vestlusraamatut Benedetto Vecchi-ga identiteedist¹⁰ — seal avatakse täpsemalt sotsioloogiaklassikute teoreetilisi mõjusid Baumani mõtlemisele. Ka Baumani puhul unistaksin lugejana, et vaatlusaluse vestluse tuules tõlgitaks tema loomingust eesti keelde veel midagi tuumakat, mõistagi sunnib selle loomingu maht hoolega valima, millest alustada.

Arvutivõrkude mõju isedusele on vaatlusaluses raamatus kõige mahukamalt käsitletud alateema. Tuleb tõdeda, et autorid ei lähe härekella löömisega liiale, vaid püüavad tuua tasakaalukalt esile ka interneti positiivseid mõjusid. Lõpetaksingi selle arvustuse ühe omapoolse positiivse näitega. Selleks kirjatööks valmistudes hankisin ligi 30 Baumani teost internetist, *de iure* illegaalselt leheküljelt <http://libgen.io>. Polnuks seda võimalust, jäänuksid mu taustauuringud hõredaks, sest vaevalt olnuks mul piisavalt närvi laenutada permanentse remondi kiuste tagauksest mõningaid TÜ raamatukogus saadaolevaid Baumani teoseid. Baumani mahuka loomingu kokkuostmisest ei tasu tõsisel toonil rääkida eesti intellektuaali puhul, kes elutseb samuti prekariaadi hulka arvamise ohus, millest *Iseduse praktikates* räägitakse (vt lk 102). Julgen oletada, et va-

⁷ Rein Raud. “Zygmunt Baumani multikulturalismi-kriitika: poleemiline tõlgendus”. — *Vikerkaar*, nr 4–5, 2016, lk 106.

⁸ Zygmunt Bauman, Tim May. *Mõeldes sotsioloogiliselt*. Tartu: Eesti Vabariigisliit, 2005.

⁹ Zygmunt Bauman, Leonidas Donskis. *Moral Blindness: The Loss of Sensitivity of Liquid Modernity*. Cambridge: Polity Press, 2013.

¹⁰ Zygmunt Bauman. *Identity: Conversations with Benedetto Vecchi*. Cambridge: Polity Press, 2004.

nameistrit see ülestunnistus ei häirinuks ning ta mõistnuks suurepäraselt, kelle nähtamatu karvane käsi paistab nende seaduste tagant, mis püstitavad akadeemilise kirjavara kättesaadavuse teele barjääre. Viidatud leheküljelt saab alla laadida ka vaatlusaluse raamatu ingliskeelse versiooni, loodan, et Rein Raud käsitab seda tööka komplimendina oma mõtlemisele. Samuti suhtus olukorda Zygmunt Bauman — arvestades tema kõrgendatud huvi arvutivõrkudes toimuva vastu, oleks rumal oletada, et vanameister polnud teadlik seal levivast akadeemilisest infovahetusest.

Leo Luks

LEO LUKS (sünd. 1976) on filosoof, Eesti Maaülikooli majandus- ja sotsiaalinstituudi dotsent ning Tartu Herbert Masingu kooli õpetaja. Lõpetanud 1999 Tartu Ülikooli filosoofia erialal, magistrikraad seal samas 2002. Doktorikraad Tallinna Ülikooli Eesti humanitaarinstituudist 2010. *Akadeemias* varem avaldanud artiklid “Nihilismi “hea uus ilm”: Gianni Vattimo filosoofia kriitiline vaatlus” (2003, nr 7, lk 1464–1484), “Ilma kodutundeta me jääme kodutuks: Kodutuse kogemuse kultuurifenomenoloogilise analüüsi katse” (2013, nr 3, lk 402–427), “Kas kodutus on moodsa aja normaalseisund?” (2013, nr 6, lk 1111–1130), “Lahkarvamuste staatus tõetus maailmas” (2014, nr 12, lk 2115–2130), “Meil ajaäärne tanavas: Lisandusi analüüsile” (2015, nr 5, lk 847–860) ja “Nietzsche moraalikriitilise hoiakuga seotud tõlgendusprobleemid” (2016, nr 12, lk 2174–2198); tõlkinud Gianni Vattimo tekstid “Vastu languse ontoloogiale” (koos Külli Kressaga; 2003, nr 7, lk 1445–1463) ja “Nihilism: Reaktiivne ja aktiivne” (2014, nr 10, lk 1796–1807) ning Friedrich Nietzsche “Fragmente nihilismist” (2004, nr 8, lk 1793–1832) ja “Fragmente võimu tahtest” (2014, nr 10, lk 1762–1795); avaldanud ka kaheksa arvustust.

ABSTRACTS

LAURI VAHTRE. On the inevitability of the nation

Humans can be called social animals, but differently from all the other animals, they are characterised by morality, i.e. the ability to operate with the concepts of “good” and “evil”. Morality gives rise to culture, which in its deep essence is mainly a system of prohibitions and commands with the aim to increase the opportunities of rule-abiding individuals to carry on their genes. Thus, being human is inseparably connected with the concept “our”. Humans assert themselves as members of various collectives.

One of the most central “ours” is the nation. The nation can be defined as a field of culture which is transferred by the people who operate it. These people are interconnected through institutions, laws and economy but also through language, main common values, historical memory, etc., which create the feeling of “our”, an understanding of national unity. The difference from other “ours” (like the family, work collective or “European”) is that, in a simplified way, within the nation, all the most important channels and levels of self-actualisation are open to a person. One cannot become a general or a minister in a village community, but in a nation, this is possible.

From here, it can be concluded that the nation as a system including all the social levels and covering all the significant cultural areas is an inevitable phenomenon. A concrete nation can disappear, but then it is not replaced with something “supranational” but with another nation. Therefore, fighting against the nation, national feelings and nationalism is senseless and unnatural. Feelings of nationalism have to be curbed like any other feelings, but they cannot be eradicated. (Auth.)

TOOMAS KIHU. National university...

The article views the role of the University of Tartu in the Estonian society — what the University of Tartu has meant and what it means for Estonians. Inarguably, the University of Tartu is the Estonian national university. Simultaneously, the university strives for increasing internationalisation. It is discussed whether these two sides can be reconciled and unified and how. And even what each of them actually means — on the one hand, attempts are made to interpret being the national university, on the other hand, it is weighed what internationalisation, i.e. transition to the English language means. The university seems like a tight-rope walker afraid to fall in two directions — either to become cheaper and more international or more expensive and national. The standards should not be lowered in either case. Perhaps, it is not even a tight-rope walk but a tug-of-war. (Auth.)

EKATERINA VELMEZOVA, KALEVI KULL. Theoretical linguistics in Estonia in connection with semiotics: A discussion with Haldur Õim

Theoretical linguistics in Estonia has been closely connected with semiotics since the early 1960s, as Haldur Õim confirms when speaking about its history. In particular, Estonian linguists were connected with Russian semioticians not only through the well-known “Lotmanian” tradition but also thanks to their meetings organized within the framework of the Generative Grammar Group and “Dialogue” conferences, among others (this explains the seemingly paradoxical fact that, at first sight, there were almost no Estonian linguists around Juri Lotman’s school). Theoretical discussions during these meetings reflected all main steps in the development of Estonian theoretical linguistics in the second half of the 20th century: structuralism, generative linguistics, cognitivism, etc. (Auth.)

ELI PILVE. What did they expect?: Formation of the agrarian policy of the Estonian People's Party and the Estonian Country People's Union before the Land Act of 1919. Part I

From the revolution of 1905 to the adoption of the Land Act of 1919, the agrarian policy of the Estonian People's Party and its predecessors and the Estonian Country People's Union reveals a continuous political tendency to the right. When standing for election to the State Duma of Russia in 1905, both the People's Party and Konstantin Päts, the founder of the later Country People's Union, copied their agrarian programme from the programme of the Russian Party of Constitutional Democrats, which envisaged the division of imperial and monastery lands to the people. The People's Party dissented only on the form of land ownership, preferring private property to copyhold. Konstantin Päts, the leading figure of the Country People's Union, found that lands should be administered through an autonomous local government, not through the central government.

At the elections of the Provisional Council of the Estonian Guberniya in 1917, the People's Party no more mentioned the option of buying land into private ownership but only spoke about expropriation of land from private manors. The programme of the Country People's Union envisaged the division of the lands of the state, the imperial court, the church and entailed estates. At the Estonian National Congress (July 1917), Päts already considered most essential the nationalisation of land and its division according to copyhold. He promised not to nationalise the farms that had been bought for perpetuity.

After the Bolshevik revolution in Russia (24 October / 7 November 1917), Jaan Tõnisson, the ideologist of the People's Party, and Konstantin Päts from the Country People's Union stood for election to the Russian Constituent Assembly in the list of the Estonian Democratic Bloc whose agrarian programme promised to expropriate the lands of the state, the church, towns and monasteries, and, if necessary, the lands

of big farms that exceeded the norm. Ten years earlier the reduction of farms had not been mentioned. (Auth.)

KAIRE MAIMETS. **From bolero to “Dawn”**

In 2016, Tõnis Mägi, one of the most acknowledged Estonian musicians, celebrated his 50 years on stage. The current article deals with one of his “most classical texts” and is primarily an homage in an academic form.

The article applies the method of semiotic musical analysis by the British musicologist Philip Tagg and concentrates on a significant musical structure — the semantic field and functions of the “bolero drum” (the sharply articulated repetitive rhythmic figure ratatatat by the snare drum) in Tõnis Mägi’s song “Dawn” (Koit; 1988). In classical and popular music with an Euroclassical background, the “bolero drum” is a clearly defined and recognisable itinerant “sound speech element” with a relatively constant meaning that is not greatly dependent on the context, presuming that the concrete piece of music where the “bolero drum” sounds belongs to the same cultural space. It is quite expectable that the “bolero drum” is primarily related to something Spanish. Mägi’s “Dawn” as the long-time bearer of Estonians’ feelings of national togetherness makes the direct link somewhat questionable; the same applies to the majority of other pieces of music mentioned in the article.

Considering music as a type of sonic, non-verbal, human communication which, according to specific socio-cultural conventions, can carry meanings related mainly to people’s psychophysical, cultural and social patterns of cognition, the broader aim of the article is to interpret the relations between music and the socio-cultural reality where this music is created, experienced and used. Semiotic means enable us to explain the generative mechanisms of the corresponding meanings and functions, and to integrate the analysis of sounds of music (“music as text”) into the discourse about culture and society.

Trying to explain how the structural qualities of music are related to its different psychological, social, cultural and ideological expressions, the current analysis deals with the rhythm pattern of the “bolero drum” as a meaningful musical structure from the aspect of timbre, performance and recording; discloses the manifestations of this structure in other works of music, delineates the related field of cultural connections, and tests its semiotic consistency intertextually (including in different tonal, dynamic and temporal contexts). All the semantic connections of the “bolero drum” discussed in the current analysis have their role in Mägi’s “Dawn” where the message is further supported by other means of musical expression and the lyrics. (Auth.)

SOPHIE REYER. **Poetry**

MEELIS SÜTT, ANTS PARKTAL. **“Estonifying” Bion: Wilfred R. Bion’s metapsychological treatment of thinking**

The article summarises Chapters 27 and 28 from Wilfred R. Bion’s book Learning from Experience. It is a continuation to the same authors’ earlier article “Notes on psychoanalysis in the Estonian language” (see, Akadeemia, 2015, Issue 7) which discussed the significance of creating a version of psychoanalysis based on the cultural roots of Finno-Ugric mother tongues for understanding the human mind.

In the current article, we try to disclose Bion’s way of thinking by concentrating on the translation into Estonian of one of the central concepts of his metapsychology — ‘containing’ (Est. tarimine) and the related concepts and definitions. In translating into Estonian, we relied on various dictionaries of the Estonian language, proverbs, legends, runic song and dialects. We looked for the words, expressions and images describing the functioning of the mind. Based on our earlier finds, we are happy to say that several phenomena described in English-language psychoanalysis have also been discovered by our folk wisdom and given appropriate names. The

previous experience of translation into Estonian and its results support our presumption that language use can be in mutual relation with thinking (in Bion's meaning), understanding the human mind or 'containing' and deep understanding of psychological knowledge and methods, their application and development.

In the first part of the article, we respond to colleagues' criticism on the necessity and possibility of translating psychoanalytic terms into Estonian. We draw attention to the value of Finno-Ugric culture and Estonian folk heritage and its usability in psychoanalytic thinking and practice. We describe Bion's treatment of thinking as a process uniting the whole cognitive activity and bodily cognition. We explain the concept of 'containing' as it can be understood in the Finno-Ugric culture and the Estonian language. We describe Bion's concept of reversible perspective (-K), refer to possible obstacles to the acceptance and application of Estonian translations at the levels of both the language and the mind. (Auth.)

**JÁNOS HARMATTA, BAIJ NATH PURI, LEONID LELEKOV, SARVAR HUMĀYŪN, DINES CHANDRA SIRCAR.
Religions in the Kushan Empire**

In spite of the scanty evidence, fragmentary in many respects, we can draw some general conclusions about religious life throughout the territory of the Kushans. It was highly developed and differentiated. The religious movements of India — Śivaism, Vishnuism, Jainism and Buddhism with their different schools — penetrated Central Asia, as did Indian merchants when Kushan rule facilitated long-distance international trade. In eastern Iran the Indian religions met the Greek divinities, Zoroastrianism and many local pre-Zoroastrian forms of worship, and encountered the ancient Iranian religious ideas of the northern Iranian equestrian nomads. From this immense variety, the Kushan kings selected for themselves those religious elements, ideas and forms of cults which fitted their ancient religious traditions and strengthened the religious ideology of their royal power.

So, the “Kushan pantheon” appearing on the coins represents only a selection of the religious cults of their empire.

None the less, the Kushan kings were well aware of the current trends in religious life and followed them. The most important was syncretism. The great religions influenced one another and began slowly to absorb the local cults. In Bactria, the syncretic cult of Śiva achieved great success, and on the coins of Bazodeo (Vasudeva), the last great Kushan king, Śiva was the sole divinity used, a figure that apparently combined Greek, Iranian and non-Śivaite Indian elements.

In eastern Bactria and Gandhāra, the worship of Ardoxšo became predominant, absorbing some features of the local yakṣī cults, of the worship of Lakṣmī and other minor Indian female divinities with elements of the Hellenistic Tyche. She became identified together with Pharro with the Indian couple Kubera and Hārītī, King and Queen of the yakṣas and yakṣīs. Consequently, after the Sasanian conquest of Kushan-shahr (the western part of the Kushan kingdom), the independent eastern Kushan kings made use of Ardoxšo for the reverse of their coins. The syncretic character of the goddess is clearly shown by the legend of yakṣī on the coins of Gadahāra. But while these two divinities, Śiva and Ardoxšo, became predominant as divine patrons, their figures had absorbed many features of other divinities and had a syncretic character. Syncretism and absorption had finally prevailed in the “Kushan pantheon”. (Auth.)

Review

UKU TOOMING.

Peter F. Strawson. Analüüs ja metafüüsika: Sissejuhatus filosoofiasse. [Analysis and Metaphysics: An Introduction to Philosophy.] (Avatud Eesti raamat.) Translation and afterword: Tiiu Hallap. Tartu: Tartu University Press, 2016. 197 pp.

LEO LUKS. Done by himself!

Zygmunt Bauman, Rein Raud. Iseduse praktikad. [Practices of Selfhood.] Translated by Olavi Teppan. (Bibliotheca Controversiarum.) Tallinn: Tallinn University Press, 2016. 228 pp.

Serial

GALILEO GALILEI. Discourses and Mathematical Demonstrations Relating to Two New Sciences — Mechanics and Local Motions. Part XV

In his last book, Discourses and Mathematical Demonstrations Relating to Two New Sciences — Mechanics and Local Motions, published in 1638, the Italian physicist, astronomer and philosopher Galileo Galilei (1564–1642) summarises his earlier studies on physics. In the book written in dialogue form, Galileo deals with what are today called material science and kinematics, which actually are the two new branches of science mentioned in the title. He formulates the law of inertia and the laws of free fall, lays the foundations to mechanics, sums up his studies of the pendulum and the inclined plane, discusses the infinity, deals with the durability of materials and its causes, and uniform and accelerating motion. In Stephen Hawking's words, he anticipated Isaac Newton's laws of motion. By this book, Galileo exercised the greatest influence on later science and defeated the Aristotelian worldview. (Edit.)

AUTHORS

JÁNOS HARMATTA (1917–2004), Hungarian linguist (Iranist)

SARVAR HUMĀYŪN, Afghanistani literary scholar

TOOMAS KIHU PhD (b. 1963), editor-in-chief of *Aka-deemia*

KALEVI KULL PhD (b. 1952), head of the Department of Semiotics at the University of Tartu, professor of biosemiotics

LEONID LELEKOV (1934–1988), Russian art historian

LEO LUKS PhD (b. 1976), associate professor at the Institute of Economics and Social Sciences at the Estonian University of Life Sciences, teacher at Tartu Herbert Masing School

KAIRE MAIMETS PhD (b. 1977), research fellow at the Estonian Academy of Music and Theatre

ELI PILVE MA (b. 1982), research fellow at the Estonian Institute of Historical Memory

ANTS PARKTAL MA (b. 1950), psychoanalyst at Kyriania Centre for Psychoanalysis and Psychoanalytical Therapy

BAIJ NATH PURI PhD (b. 1916), Indian historian, emeritus professor of the University of Lucknow

SOPHIE (ANNA) REYER (b. 1984), Austrian poet and playwright, editorial board member of *Lichtungen* literary journal

DINES CHANDRA SIRCAR (1907–1984), Indian historian, numismatist and researcher of inscriptions

IMAT SUUMANN (b. 1964), Estonian painter

MEELIS SÜTT (b. 1966), psychotherapist

UKU TOOMING PhD (b. 1986), research fellow in theoretical philosophy at the Institute of Philosophy and Semiotics, University of Tartu

LAURI VAHTRE PhD (b. 1960), research fellow at the Estonian War Museum — General Laidoner Museum

EKATERINA VELMEZOVA PhD (b. 1973), professor of Slavistics and of history and epistemology of language sciences in Eastern Europe at the University of Lausanne

ARUTLUSI JA MATEMAATILISI
TÕESTUSKÄIKE KAHE UUE
TEADUSHARU VALLAST,
MEHAANIKA JA VÄIKSEMATE
LIIKUMISTE ALALT

Galileo Galilei

Tõlkinud Mailis Põld

XV

Algas 2015. aasta 12. numbris.

Tõlgitud väljaandest *Discorsi e dimostrazioni matematiche intorno a due nuove scienze attinenti alla meccanica e ai movimenti locali*. Edizione critica a cura di Claudio Pierini. Verona: Cierre Grafica — Edizioni Simeoni, 2011.

Simplicio: Mina sooviksin meelsasti kuulda, mis põhjusel lööb teie kõrgeausus tule võimsusel ehk minu arusaamist mööda püssirohu jõul liikuvad kehad lahku lingude, vibude või ambudega läkitatavatest heitkehadest, nagu nood polekski samal kombel õhu takistusele ja muutlikule mõjule vastuvõtlikud.

2 — Musketi- või kahurikuulide kiirus on võrreldamatult suurem kui muudel heitkehadel

Salviati: Mind ajendab seda väitma too liigne ja nii-öelda üleloomulik raev, millega säärased laskekehad välja kõmmutatakse; sest minule tundub liialdusse kaldumata, et kiirust, millega kuul musketist või kahurist välja kõmmutatakse, võiks nimetada üleloomulikuks.

Sest õhus kusagilt tohutust kõrgusest loomulikul teel langeva kuuli kiirus ei jää õhu vastumõju meelevaldas pidevalt kasvama; ja seesama, mis kergemat sorti langevate kehade puhul ilmneb mitte eriti suurte vahemaade läbimisel — nii et lõpuks jõutakse ühtlase liikumiseni —, sünnib mõne tuhande küünra kõrguselt langedes ka raud- või tinakuuliga; ja seda lõplikku piirkiirust võibki nimetada suurimaks, mille säärane raskus võib õhus loomulikul teel langedes saavutada; see kiirus on aga minu hinnangul tunduvalt väiksem tollest, mille samasse kuuli vajutab põlev püssirohi.

Selles asjas annab meile kindluse üks väga asjakohane katse. Kõmmutagem saja või enamagi küünra kõrguselt tinakuul arkebuusist otsejoones alla kivipõranda pihta, seejärel laskem samast arkebuusist sama sorti kivi pihta ühe-kahe küünra kauguselt ja pärast vaadakem, kumb kahest kuulist on rohkem lömmis; juhul kui ülalt langenud kuul on teisest vähem lapikuks litsutud, tõendab see, et õhk mõjus talle takistavalt ja kahandas kiirust, mille tuli oli kuulile andnud liikumise alguses ja mida õhk ei võimaldaks tal järelikult kunagi saavutada, langegu ta kui tahes kõrgelt ülevalt; sest kui kiirus, mille tuli vajutab kehasse, ei ületaks seda, mille keha suudaks iseenesest saavutada loomulikul

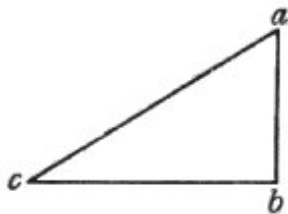
teel langedes, peaks löök olema allakukkumisel pigem kõvem kui nõrgem.

Mina ei ole sellist katset korraldanud, ent kaldun arvama, et arkebuusi- või kahurikuul ei tekita kui tahes suurest kõrgusest langedes sama kõva lööki nagu see, millega ta põrutab müüri pihta mõne küünra kauguselt ehk nii väikese vahemaa pealt, et see lühiajaline lõhestumine või teisisõnu, rebestumine, mis õhus aset leiab, ei ole küllaldane kõrvaldamaks seda üleloomuliku rae-vu liiasust, mille tuli oli temasse vajutanud. Selliste forsseeritud laskude ülemäärane liikumistung võib kuuli lennujoones esile kutsuda mõningase moonutuse, andes parabooli algusosale la-medama ja laugema kõveruse kui lõpule; kuid meie Autorile ei ole see mingiks eriliseks näitajaks praktilistes töödes, mille hul-gas osutub tähtsaimaks nõnda-öelda lendlaskude tabeli koosta-mine, mis sisaldaks kõiksuguste kaldenurkade all teele läkitatud kuulide lennukaugust; ja kuna sellised etteheitmised teostatakse mortiiiridega ja mitte just suure laenguga, tähistavad nood lasud, mispuhul liikumistung ei ole üleloomulik, oma lennujoone väga-gi täpselt.

Aga mingem nüüd traktaadi lugemisega edasi, sest Autor soovib meid pühendada mõtiskluse ja uurimusse liikumishoo teemal, kui keha kulg koosneb kahest liikumisest; esmalt on tegu kahest ühtlasest, rõht-püstliikumisest koosneva kulgemisega.

Teine teoreem — Teine propositsioon (kahe ühtlase liikumise koosinemine)

Kui keha pannakse liikuma korraga kahes suunas, nii et üks on rõht- ja teine püstliikumine, kujuneb mõlemast koosnev liikumistung ehk mo-ment võimsuselt võrdseks kahe algse liikumise momendi summaga.

Keha liikugu nimelt ühtlaselt kahesuguse liikumisega; püstliikumisega olgu vastavuses teepikkus ab , sama ajaga teostatava rõhtliikumisega aga teepikkus bc .

No nii, kuna teepikkused ab ja bc läbitakse kahes suunas korraga liikudes sama aja jooksul, hakkavad säärase liikumiste momendid suhtuma teineteisesse nagu noodsamad ab ja bc ; samas joonistab keha, mille kulgemine toimub vastavalt neile kahele liikumisele, diagonaaljoone ac ; keha kiirusmomendiks kujuneb mõtteliselt seega ac .

Kuid ac võrdub võimsuselt ju nendesamade ab ja bc summaga; järelikult kujuneb momentidest ab ja bc koosnev moment üksnes võimsuse poolest võrdseks nende kahega koos võetuna; ja seda meil tuligi näidata.

Simplicio: Mul on hädasti vaja lahti saada mõnest praegu tekkinud kahtlusest, sest mulle tundub, et praegune järeldus on vastuolus ühe eelnevas käsitluses läbitöötatud propositsiooniga, milles kinnitati, et a -st b -sse kulgeva keha hoog on võrdne a -st c -sse kulgeva keha hooga; praegu aga tõdetakse, et hoog on c -s suurem kui b -s.

Salviati: Mõlemad propositsioonid, isand Simplicio, on õiged, kuid teineteisest sootuks erinevad. Siinkohal on kõne all üksainus keha, mida toimetab edasi üksainus liikumine, mis koosneb aga kahest korraga toimuvast liikumisest; teisel aga on kõne all kaks keha, mida toimetavad edasi loomulikul teel kiirenevad liikumised, üks mööda püstsirget ab , teine aga mööda kaldpinda ac .

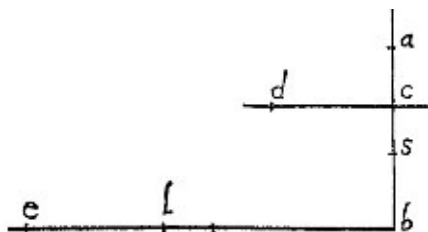
Pealegi ei eeldata seal aegade võrdsust, vaid kaldpinna ac ulatuses on aeg pikem kui piki püstsirget ab ; samas kujutletakse praegu kõne all olevaid liikumisi joontel ab , bc ja ac korraga ja sama aja jooksul toimuvana.

Simplicio: Andestust, ja palun jätkake, sest mu süda on nüüd rahul.

Salviati: Edasi suunab Autor meid selle mõistmisele, mis sünnib säärase keha liikumistungiga, kui teda toimetab edasi kahest liikumisest moodustuv kulgemine, üks rõhtsuunaline ja ühtlane ning teine vertikaalne, kuid loomulikul teel kiirenev, sest neist ju

kokkuvõttes koosnebki laskekeha liikumine ning joonistub välja parabooljoon, mille igas punktis püütakse kindlaks määrata laskekeha hoo suurust. Autor näitab meile selle mõistmiseks kätte mooduse — või nimetagem seda meetodiks —, mis võimaldab säärast hoogu kindlaks määrata ja mõõta sellesama joone peal, mida mööda raske keha laskub loomulikul teel kiireneva liikumisega paigalolekust alates.

Kolmas teoreem — Kolmas propositsioon (kahurikuulide kiirus)

Liikumine toimugu piki joont ab a -st paigalolekust alates; ning sellel joonel võetagu vabalt punkt c ; peale selle tuleb paika panna, et ac kujutab endast aega ehk aja mõõtu sellesama teepikkuse ac ulatuses langedes ja et ühtlasi kujutab ta selle hoo ehk momendi mõõtu, mis saadakse sisse punkti c jõudes langu-
se ac mõjul. Võtkem nüüd selsamal joonel ab vabalt veel teinegi punkt, milleks olgugi näiteks b ; suhestatuna punktis c saavutatud hooga, mille mõõduks kujunes väidetavasti ac , tuleb kindlaks määrata ab -l langeva keha hoog punkti b jõudes. Mõõtkem välja ba ja ac geomeetriline keskmine as ; me tõestame, et b -s ilmneva hoo suhe c -s ilmnevasse hoosse on sama mis joone sa suhe joonde ac . Edasi tuleb välja mõõta rõhtjooned cd , millel on ac kahekordne pikkus, ja be , millel on ba kahekordne pikkus; eelnevate tõestuste põhjal teame, et kui keha langeks piki ac -d ja kalduks rõhtjoonele cd , jätkates oma kulgu ühtlase liikumisega vastavalt sellele hoole, mille ta oli kogunud c -sse jõudes, siis läbiks ta teepikkuse cd sama ajaga, mis tal kulus teepikkuse ac läbimiseks kiireneva liikumisega; ja samuti teame, et be läbitakse sama ajaga mis ab ; kuid laskumisajaks piki ab -d on ju as ; seega läbitakse rõhtjoon be aja as jooksul. Kujunegu nii, et sama suhe, mis ajal sa

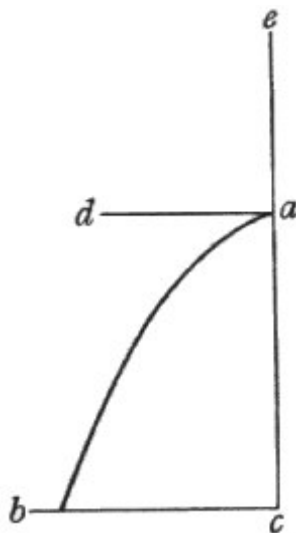
on aega ac , on eb -l bl -i; kuna liikumine piki be -d on ühtlane, läbitakse teepikkus bl ajaga ac vastavalt b -sse jõudmisel kogutud kiirusmomendile; ent sellesama aja ac jooksul läbitakse teepikkus cd vastavalt c -sse jõudmisel kogutud kiirusmomendile; kiirusmomendid suhtuvad liiatigi teineteisesse nagu teepikkused, mis läbitakse ühesuguse ajaga samasuguse kiirusmomendi juures; järelikult on c -s ilmneva kiirusmomendi suhe b -s ilmnevasse kiirusmomenti sama mis dc suhe bl -i.

Aga kuna dc suhe be -sse on sama mis joonte poolpikkuste suhe ehk ca suhe ab -sse, ja kuna eb suhe bl -i on sama mis ba suhe as -i, on pöördvastavuse järgi dc suhe bl -i seega sama mis ca suhe as -i; see tähendab, et c -s ilmneva kiirusmomendi suhe b -s ilmnevasse kiirusmomenti on sama mis ca suhe as -i ehk ca läbimisaaja suhe ab läbimisaega.

Niisiis on klaar, mil viisil mõõta hoogu või kiirusmomenti joonel, mida mööda kulgeb laskuv liikumine; ja too hoog, nagu sai väidetud, kasvab võrdeliselt ajaga.

Nüüd aga, enne kui jutuga edasi minna, tuleb meelde tuletada, et kuna jutt käib liikumisest, mis koosneb ühtlasest rõhtliikumisest ja loomulikul teel kiirenevast *deorsum*-kulgemisest (tuleb välja, et nimelt sellise segunemise tulemusena ehitub ja joonestubki välja kuuli lennujoon ehk parabool), on meil paratamatult vaja kindlaks määrata üks ühine mõõdupuu, mis võimaldaks mõõta kummagi liikumise kiirust, hoogu ehk momenti; kuna ühtlane liikumine võib toimuda arvutu hulga kiiruspügalate juures, ent neist vaid ühtainust ja mitte mõnd juhuslikult võetut saab viia vastastikusesse seosesse loomulikul teel kiireneva liikumise juures kogutud kiiruspügalaga, ei mõistnud ma selle väljavalimiseks ja kindlaksmääramiseks leida mingit muud, lihtsamat viisi kui võtta kasutusele teine samalaadne.

Aga et mu jutt oleks arusaadavam, pidagem silmas rõhtjoonel cb paiknevat püstsirget ac ; ac on niisiis pooliku parabooli ab kõrgus, cb aga amplituud, ja seejuures kujuneb too poolik parabool kahe liikumise koosesinemisel, millest üks on kehale omane siis, kui ta a -st paigalolekust alates laskub loomulikul teel kiireneva liikumisega piki ac -d, teine osutub aga rõhtjoonel ad kulgevaks ühtlaseks põikliikumiseks.

Piki ac -d laskumisel ja c -sse jõudmisel kogutud hoo mõõdab välja tollesama kõrguse ac pikkus; sest samast kõrgusest lange-des saab keha ikka ja alati sisse sellesama hoo; seevastu võib rõhtjoonel liikuvale kehale omistada mitte ühe, vaid loendamatu hulga ühtlase liikumise kiiruspügalaid. Et teiste seast eristada ja lausa näpuga kätte näidata seda kiiruspügalat, mille ma tollest suurest hulgast nüüd välja valin, pikendan ma kõrgust ca üles-poolle, märkides sellele pikendusele vajaliku ulatusega "sublimi-teedi" ae .

Kui ma kujutan sealt e -st paigalolekust alates langevat keha, on ilmselge, et hoog, mille too keha on sisse saanud otspunk-tis a , kujuneb võrdseks sellega, millega seesama keha hakkab mi-nu kujutluses liikuma rõhtjoonele ad kaldudes; ja ta kiiruspügal kujuneb selliseks, mille varal ta rõhtjoonel läbib ea -l kulunud las-kumisajaga võrdse aja jooksul ea -st kaks korda pikema maa.

Sellele tunduski mulle tarvilik tähelepanu juhtida. Seekõrval väärib mainimist, et ma nimetan pooliku parabooli ab amplituu-diks rõhtjoont cb ; sellesama parabooli telge, see tähendab ac -d, nimetan ma kõrguseks; joont ea , mille ulatuses toimuv langemi-

ne võimaldab kindlaks määrata rõhtsuunalise hoo, nimetan ma seevastu sublimiteediks.

Nüüd, kus need mõisted on lahti räägitud ja määratletud, asun ma selle juurde, mida meil tuleb tõestada.

3 — Platoni mõttekujutus sellest, et planeetide erinev liikumine ja erinev kiirus määrati sirgjoonelise liikumisega, mis seejärel muundati orbiite mööda tiirlemiseks, leiab Autori arutlustes väga tabava piltliku esituse

Sagredo: Pidage palun vahet, sest siinkohal sobiks minu meelest tähele panna, kui ilusasti on Autori mõte kooskõlas Platoni ettekujutusega sellest, kuidas toimus tiirlevate taevakehade ühtlase liikumise kiiruse kindlaksmääramine. Platon, tulnud juhuselt tahtel mõttele, et ühelgi kehal pole võimalik paigalolekust jõuda teatud kindlaksmääratud kiiruspügalani, mida ta hiljem peaks muutumatuna alal hoidma, teistmoodi kui kõigi väiksemate kiiruspügalate ehk nii-öelda suuremate aegluspügalate läbimise kaudu, mis paigutuvad kehale omistatud kiiruspügala ja ülima aegluse ehk paigaloleku vahele, väitis, et pärast seda kui Jumal oli loonud liikuvad taevakehad, lasi ta neil selleks, et anda neile kiirus, mille varal nad edaspidi pidanuksid ühtlase ringjoonelise liikumisega igavesti kulgema, sujuda paigalolekust alates teatud kindlate teepikkuste ulatuses sellesama loomuliku liikumisega ja mööda sirgjoont, millel me meeltega kogetavalt näeme iseenda liikuvaid kehasid paigalolekust alates sujuva kiirenemisega kulgemas; ja ta lisas, et kui Jumal oli võimaldanud neil jõuda selle kiiruspügalani, mida nad tema heameeleks pidanuksid igavesti säilitama, muundas ta nende sirgjoonelise liikumise ringliikumiseks, mis ainsana suudab püsida muutumatuna, jättes nad igaveseks ajaks tiirlema, ilma et nad seejuures mõnest ihaldatud sihtmärgist kaugeneksid või sellele lähemale jõuaksid.

Too mõttekujutus on tõepoolest Platoni vääriline; ja seda hinnatavam on, et poeetilise katterüü kõrvaldamisel omandavad need Platoni mahavaikitud ja meie Autori avastatud alustõed ju tõese pajatuse ilme.

Ja minule näib vägagi usutav, et kuna meie käsutuses on astronoomiatarckuse seisukohalt nii paikapidavad teadmised pla-

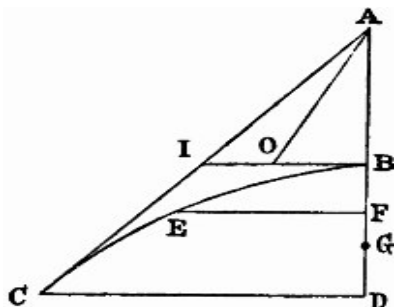
neetide orbiitide mõõtmete ja sellegi kohta, kui kaugel asuvad nad keskpunktist, mille ümber nad tiirlevad, ja milline on ühtlasi nende kiirus, siis võiski meie Autor (kelle eest Platoni mõttekujutlus polnud peitu pandud) omakorda uudishimu ajel tulla mõttele, et võtaks kätte ja uuriks, kas on võimalik kindlaks määrata sublimiteeti, kust panna planeedid otsekui paigalolekust liikuma ning lasta neil teatud teepikkuse ulatuses sirgjooneliselt ja loomulikult teel kiireneva liikumisega langeda, misjärel, kui sisse saadud kiirus on muundatud ühtlaseks kulgemiseks, selguks, et planeetide liikumine ongi vastavuses orbiitide mõõtmete ja tiirlemisaegadega.

Salviati: Mulle meenub, nagu oleks ta kunagi maininud, et oli selle kord välja rehkendanud ja leidnud oma vaatlustulemustega kaunis kooskõlas olevat, aga ta ei tahtnud sellest rääkida, kuna soovis, et nood ohtrad uudsed avastused, mis niigi olid esile kutsunud paljude halvakspanu, ei tekitaks järjekordset pahameelt. Aga kui keegi soovib seda teada saada, suudab ta siinse traktaadi õpetuse varal oma tahtmise ise rahuldada.

Kuid mingem oma teemaga edasi, sest meil tuleb näidata:

Esimene ülesanne — Neljas propositsioon (kahurikuulide liikumise küsimus)

Kuidas kahurikuuli kulgemisjooneks oleva etteantud parabooli punktides kiirust kindlaks määrata.

Poolparabooli *bec* amplituudiks olgu *cd* ja kõrguseks *db*; too viimane lõikugu ülespoole pikendatult punktis *a* paraboolile puutujaks oleva *ca*-ga; ja haripunkti *b* kulgegu tasapinna ja

cd-ga rööpne joon *bi*. Juhul kui amplituud *cd* on võrdne kogukõrgusega *da*, kujuneb *bi* võrdseks *ba* ja *bd*-ga; kui me *ab* võtame *ab*-d mööda langemisele kuluva aja mõõduks ning piki *ab*-d *a*-st paigalolekust alanud langemise mõjul *b*-s sisse saadud kiirusmomendiks, kujuneb *dc*-st (millel on *bi* kahekordne pikkus) see vahemaa, mille sama ajaga läbib [keha] rõhtjoonele kaldunud hoo *ab* mõjul; kuid sama ajaga läbib [keha] ju kõrguse *bd* piki *bd*-d *b*-st paigalolekust alates langedes; järelikult läbib *a*-st paigalolekust alates *ab*-d pidi langev ja hoo *ab* juures rõhtjoonele suunatud keha sellel *dc*-ga võrdse teepikkuse.

Ent kuna piki *bd*-d domineeriva langeva liikumistungi ajal läbib [keha] kõrguse *bd* ning joonistab välja parabooli *bc*, siis koosneb keha hoog otspunktis *c* ühtlasest põikliikumisest, mille momendiks on *ab*, ja tollest teisest momendist, mille ta sai sisse otspunkti *d* või *c* jõudes languse *bd* mõjul; ja need momendid on võrdsed.

Kui me niisiis kujutleme, et *ab* on neist [kahest momendist] ühe, näiteks ühtlase põikliikumise mõõt, ja *bd*-ga võrdne *bi* on *d*-s ehk *c*-s sisse saadud hoo mõõt, peab hüpotenuus *ia* olema mõlemast koosneva momendi mõõduks; järelikult kujuneb see tolle kogumomendi suuruseks või mõõduks, millega jõuab punkti *c* parabooli *bc* välja joonistanud kahurikuul. Sääraseid tähelepanekuid meeles pidades võtkem paraboolil vabalt punkt *e* ja määrakem kindlaks kahurikuuli hoog selles punktis.

Esmalt on vaja tõmmata rõhtjoon *ef* ning tähistada *bd* ja *bf*-i geomeetriline keskmine *bg*; kuna me panime paika, et *ab* või *bd* on *b*-st paigalolekust alates *bd*-d pidi langedes kulgenud aja ja seejuures sisse saadud kiirusmomendi mõõt, kujuneb *bg* aja või õigemini aja ja hoo mõõduks *f*-is, kui [keha] lähtepunktiks on *b*.

Tähistades niisiis *bg*-ga võrdse *bo*, kujuneb väljajoonestatud diagonaalist *ao* hoo suurus punktis *e*, sest *ab* sai ju võetud nii aja kui ka hoo mõõdupuuks *b*-s; seejuures püsib too rõhtjoonele juhitud [hoog] pidevalt sama; *bo* määrab seevastu kindlaks *f*-is või *e*-s *b*-st paigalolekust alates kõrguse *bf* ulatuses toimunud langemise mõjul kogutud hoo; *ao* on aga võimsuselt võrdne *ab* ja *bo* summaga. Järelikult ilmnebki küsimuseks olnu.

Sagredo: Nende erinevate liikumishoogude koosesinemist ja säärasest segust sündivat resultanthoogu puudutav kaemus on sedavõrd uudne, et tekitab mu mõtetes üksjagu segadust. Ma ei pea silmas kahe ühtlase, ehkki erineva kiirusega liikumise segunemist, mille korral üks kulgeb rõht- ja teine püstjoonel, sest mõistan suurepäraselt, et neist kujunev liikumine on võimsuselt võrdne nende kahe komponendi summaga; kuid minus tekitab segadust ühtlase rõhtliikumise ja loomulikul teel kiireneva püstliikumise segunemine. Ent ma sooviksin, et töötaksime selle teema koos paremini läbi.

Simplicio: Ja mina tunnen selle järele seda suuremat vajadust, et mu meel pole veel täiel määral ega nagu kord ja kohus rahu leidnud nende propositsioonide asjus, mis rajavad teistele, järgnevatele otsekuu esmase vundamendi. Ma tahan toonitada, et ka kahe ühtlase, rõht- ja püstliikumise segunemise puhul sooviksin ma paremini mõista sedasina nende koosesinemisel tekkivat võimsust. Nüüd, isand Salviati, on teie kõrgeaususel meie vajadusest ja soovist selge pilt.

Salviati: See soov on väga mõistlik ja eks näis, kas tõsiasi, et mina olen teema üle pikemalt mõtteid mõlgutanud, teeb teil asjast arusaamise hõlpsamaks.

Samas tuleb teil minuga leppida ja mulle andeks anda, kui ma jutu käigus kordan jälle üle hea hulga materjali, millega Autor on juba lagedale tulnud.

Sihipärast arutlust liikumiste ja neile omaste kiiruste või hoogude teemal, olgu nood liikumised kas ühtlased või loomulikul teel kiirenevad, ei ole meil võimalik ette võtta, panemata hakatuseks paika mõõtu, mida me selliste kiiruste ja ühtlasi ka aja mõõtmiseks soovime kasutada. Mis puutub aja mõõtu, siis siin on tunnid, minutid ja sekundid igakülgsest ja ühiselt omaks võetud; ja nagu aja puhul on kõik tunnistanud vastuvõetavaks tolle eelmainitud ühise mõõdupuu, tuleks ka kiiruste puhul paika panna üks selline, mis kõigile oleks ühtviisi arusaadav ja vastuvõetav ehk täpsemalt öeldes, kõikjal seesama.

Autori hinnangul, nagu ta selge sõnaga on öelnud, sobib selleks otstarbeks kasutada kiirust, mis on omane loomulikul teel langevatele raskustele, sest nende kiiruse kasv säilitab kõigis

maailma paigus sama suhteskaala; nii et see kiiruspügal, mille ühenaelane tinakuul saab (näiteks) sisse piigi kõrguselt paigalolekust liikvele minnes ja püstliikumisega langedes, on kõigis paigus alati üks ja seesama ning seetõttu ülimalt sobiv, et anda selge pilt loomulikul langemisel tekkiva hoo suurusest.

Jääb veel üle leida moodus, mille abil määrata kindlaks ka ühtlase liikumise korral esineva hoo suurus sel viisil, et kõigil neil, kes sel teemal arutlevad, kujuneks ühesugune arusaam selle hoo suurusest ja kiirusest ning mõni mees ei kujutaks seda ette kiiremana, keegi teine aga pikaldasemana, nii et tolle olemuselt muutumatu liikumise liitumine ja sulandumine järjekindlalt kiireneva kulgemisega ei tekitaks hulgal inimestel erinevaid arusaamu eri sorti kiiruste suurusest.

Meie Autor ei ole tolle eritabase hoo ja kiiruse määramiseks ja kujutamiseks leidnud sobivamat vahendit, kui võtta kasutusele hoog, mille keha kogub loomulikul teel kiireneva liikumise käigus, säilitades seejuures sisse saadud kiirusemomenti — kui see ühtlaseks liikumiseks teisendada — täpselt ühesugusena ja sellisel hulgal, et keha läbib sama ajaga, mis kulus langemisele, kaks korda pikema vahemaa kui see kõrgus, kust ta langes.

Ja kuna see ongi kõnealuse teema põhiline punkt, tasub meil see mõne iseloomuliku näite abil ka päris klaariks teha.

Võttes niisiis jälle käsile kiiruse ja hoo, mille, nagu oli jutuks, saab sisse langedes raskus piigi kõrguselt laskudes, ja soovides seda kiirust kasutada muude kiiruste ja hoogude mõõdupuuna muudel puhkudel, ja võttes langemisajaks neli üürikest sekundit tunnist, ei tule meil selle alusel mis tahes muust suuremast või väiksemast kõrgusest langeva keha hoo kindlaksmääramist võimaldava mõõdu leidmiseks lähtuda suhtest, mis tollel teisel kõrgusel valitseb piigi kõrgusega, põhjendades ja paika pannes tolle teise kõrguse ulatuses sisse saadud hoo suurust sellise hinnangu toel, et neli korda suuremast kõrgusest langedes keha saab sisse neli korda suurema kiiruse, kuna see on väär, sest loomulikult teel kiireneva liikumise korral ei kasva ega kahane kiirus mitte võrdeliselt teepikkustega, vaid hoopiski ajavahemikega, millega teepikkustel, nagu sai juba tõestatud, on ruutvõrdeline seos. Ent kui meil oleks ühele sirgjoonele märgitud üks lõik kiiruse mõõtmiseks ja ka aja ning selle ajaga läbitud teepikkuse

tarbeks (sest ülevaatlikkuse huvides kujutatakse neid kolme suurst sageli ühe joone abil), siis seda ajahulka ja seda kiiruspügalat, mille toosama keha saab sisse teist vahemaad läbides, ei saa me vahetult välja lugeda mitte sellest teisest vahemaast, vaid joonest, mis kujutab endast kahe vahemaa geomeetrilist keskmist.

Kuid näite abil suudan ma end paremini väljendada.

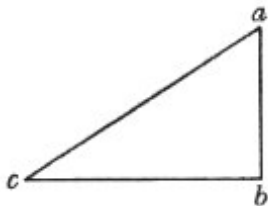

Vaadeldgem rõhtpinnaga püstloodsel joonel ac paiknevat lõiku ab kui teepikkust, mille on läbinud loomulikul teel kiireneva liikumisega langev raskus; kuna ma tolle kulgemise aega võin näidata suvalise joone kujul, kavatsen ma ülevaatlikkuse huvides kujutada seda sama pikana, kui on joon ab ise; ja ühtlasi pakun ma säärase liikumise mõjul sisse saadud hoo ja kiiruse mõõdupuuks sedasama joont ab ; selle tulemusena olgugi kõigi edasise arutluse käigus vaadeldavate teepikkuste mõõduks lõik ab . Olles oma vabal volil hõlmanud üheainsa suurusega ab nood kolm laadilt ja hulgalt väga erinevat mõõtu ehk täpsemalt, teepikkuse, aja ja hoo, seadkem endale sihiks välja selgitada, kui palju võtab langeval kehal — ab -l mõõdetud aja ja hooga võrreldes — kindlaksmääratud vahemaa ja kõrguse ac ulatuses aega a -st c -sse laskumine ja kui suur on hoog, mille keha kogub lõpppunkti c jõudes. Nii ühe kui ka teise küsimuse lahendamiseks tu-

leb appi võtta joonte ac ja ab geomeetiline keskmine ad , kinnitades, et kogu teepikkuse ac läbimiseks kuluva langemisaja pikkus ilmneb aja ad suhestamisel ajaga ab , mis hakatuseks sai kinnitatud langusel ab kuluva aja pikkuseks.

Ühtlasi võime väita, et hoog või kiiruspügal, mille langev keha saavutab lõpp-punktis, paigutub b -s ilmnunud hooga samasse vahetunde nagu joon ad joonega ab , sest kiirus kasvab sama suhte alusel mis aeg; ehkki see tõdemus kujunes kolmanda propositsiooni postulaadiks, on Autor ikkagi võtnud vaevaks selle rakendamist selgitada. Olles selles asjas jõudnud arusaamisele ja kindlale seisukohale, asugem vaatlema hoogu, mis tuleneb kahe liitliikumise ühinemisest, millest üks koosneb rõhtsuunalisest ja nagu ikka ühtlasest ning maapinnaga püstloodselt kulgevast ja samuti ühtlasest liikumisest, teine jällegi rõhtsuunalisest — ikka taas ühtlasest — ja loomulikult teel kiirenevast püstliikumisest.

Varasema põhjal teame, et kui mõlemad on ühtlased, on nende liikumiste koosinemisel tekkiv resultanthoog võimsuselt võrdne mõlemaga koosvõetuna, näitlikustades seda parema arusaamise huvides nõnda:

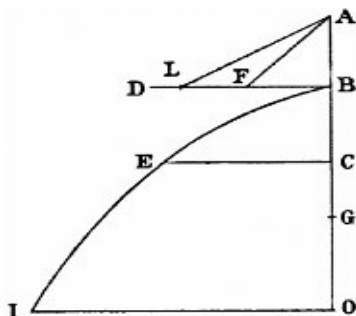

Kujutlegem, et keha laskub mööda püstsirget ab kolmepügalase muutumatu hooga, kuid ab -lt c poole edasi toimetatuna on säärane kiirus ja hoog neljapügalane, nii et sama ajaga, millega ta laskudes läbiks püstsirget näiteks kolm küünart, läbiks ta rõhtjoonel neli küünart; kuid nende kahe kiiruse koosinemisel selgub, et kulgedes sama ajaga punktist a lõpp-punkti c pidevalt mööda diagonaali ac , ei kujune selle pikkuseks mitte kahe joone, kolmeküünrase ab ja neljaküünrase bc liidetis seitse, vaid hoopiski viis [küünart]; ja see viis on võimsuselt võrdne kolme ja neljaga koosvõetult. Kuna 3 ja 4 on ruutu võetult 9 ja 16, mille liidetis 25 võrdub ac ruuduks osutudes ab ruudu ja bc ruudu

summaga, kujunebki ac suuruseks üks külg ehk teisisõnu juur, mis ruutarvu 25 korral on 5.

Rusikareegel on niisiis selline: kui kahe etteantud hoo põhjal, millest üks on rõht- ja teine püstsuunaline ning kumbki seejuures ühtlane, on vaja kindlaks määrata resultantkiiruse suurus, tuleb kumbki ruutu võtta, ruudud kokku liita ja leida liidetise ruutu juur, mis annabki meile kätte kummastki koosneva hoo suuruse. Ja toodud näite põhjal selgub, et keha, mis püstliikumise toime oleks vastu maad pörutanud kolmepügalase jõuga, ainuüksi rõhtliikumisega kulgedes pörutanuks aga c -sse nelja pügala juures, annab mõlema hoo koosinemisel samasuguse hoobi nagu viiepügalase kiiruse või jõuga liikuv löökkeha; ja seesugune löök kujuneks ühevõrra jõuliseks diagonaali ac kõigis punktides, sest need koos esinevad liikumistungid on ju kogu aeg noodsamad, mitte ealeski kasvavad ega kahanevad. Nüüd vaadelgem seda, mis sünnib siis, kui muutumatu rõhtliikumisega liitub maapinnaga püstloodne kulgemine, mis paigalolekust alates sujuks loomulikult teel kiirenedes.

Varasemast on teada, et neist kahest liikumisest moodustuva kulgemise joont kujutav diagonaal ei ole mitte sirgjoon, vaid nagu leidis tõestamist, pooliku parabooli kujuline, mille ulatuses hoog püstliikumise kiiruse pideva suurenemise tõttu aina kasvab. Sestap siis veel enne, kui saaksime selgusele jõuda, kui suur on hoog selle paraboolikujulise diagonaali teatud punktis, tuleb meil kindlaks määrata ühtlase rõhtsuunalise hoo suurus, seejärel aga uurida, milline on langeva keha hoog märgitud punktis; seda ei saa aga kindlaks määrata, võtmata arvesse kahe liikumise koosinemise alghetkest peale kulunud aega; aja arvessevõtmise juures pole muutumatute liikumiste koosinemise korral ilmtingimata vaja teada kiirust ega hoogu, mis püsivad alati samad, küll aga osutub nüüd, mil asjasse sekkub liikumine, mis ülimest aeglusest alates kogub kiirust kooskõlas aja kulgemisega, vajalikuks see, et aja pikkus avaldaks meile kiiruspügala suuruse tolles äramärgitud punktis; mis aga puutub ülejäänusse, siis on noist kahest liikumisest kujunev hoog (nagu ka muutumatute liikumiste korral) võimsuselt võrdne mõlema komponendiga. Kuid veelgi paremini suudan ma end arusaadavaks teha näite varal.

Võtkem maapinnaga püstloodsel sirgel ac vabalt löik ab , mis minu ettekujutuse kohaselt kulub ära nii püstsirgel loomulikult teel kiireneva liikumise juures läbitud teepikkuse, kulunud aja kui ka kiiruspügala ehk teisisõnu, langemistungide mõõduna; esmajoones on päevselge, et kui a -st paigalolekust alates b -sse langeva keha hoog teiseb maapinnaga rööbiti kulgeval bd -l muutumatuks liikumiseks, on kiirus sedavõrd suur, et keha läbib aja ab jooksul vahemaaga ab võrreldes kahekordse teepikkuse; ja see olgu joone bd pikkuseks.

Kui oleme seejärel tähistanud ba -ga võrdse bc ning tõmmanud bd -ga rööbiti kulgeva ja ühepikkuse ce , joonestame punkte b ja e läbiva parabooljoone bei . Ja kuna ajaga ab läbitakse kiiruse ab juures rõhtjoon bd või ce , millel on ab kahekordne pikkus, ning sama ajaga läbitakse ka püstsirge löik bc , mille jooksul lisanduv moment on c -sse jõudes võrdne sellesama rõhtsuunalise momendiga, kulgeb keha ab pikkusele vastava aja jooksul järelikult b -st e -sse, liikudes mööda parabooljoont be kahest kiirusest moodustuva hooga, millest kumbki on seejuures võrdne momendiga ab ; ja kuna üks neist on rõht- ning teine püstsuunaline, on kummastki kujunev liithoog võimsuselt võrdne mõlemaga koos võetuna ehk kaks korda suurem kui üks; sestap, olles tähistanud ba -ga võrdse bf -i ja tõmmanud diagonaali af , selgubki, et vastavalt af -i suhtele ab -sse on e -s hoog ja löögijõud suurem kui kõrgusest a langeva keha löögijõud b -s või bd -l ilmneva rõhtjoonelise liikumistungi löögijõud.

Ent kui — pidades ba -d ikka niisamuti a -st paigalolekust alates b -sse jõudnud langeva keha teepikkuse mõõduks ning b -sse

jõudmiseks kulunud aja ja seejuures kogutud hoo mõõduks — kõrgus bo ei ole ab -ga võrdne, vaid on sellest suurem, kujuneks ab ja bo geomeetrilise keskmise bg väljamõõtmise korral toosama bg kõrgusel bo langemisele kulunud aja ja o -sse jõudmisel languse mõjul kogutud hoo mõõduks; ja rõhtsuunaline teepikkus, mis kiiruse ab juures ning ajaga ab läbituna on kaks korda pikem kui ab , kujuneb aja bg tervikkestuse korral seda pikemaks, mida suuremaks kujuneb bg suhe ba -sse. Kui oleme niisiis välja mõõtnud bg -ga võrdse lb ja tõmmanud al -i, ongi meil diagonaaljoone kujul käes kahest, rõht- ja püstsuunalisest hoost moodustuv suurus, mis tekitab parabooli; rõhtsuunaline ja muutumatu hoog kogutakse b -sse jõudes languse ab mõjul, teine hoog kogutakse aga o -sse ehk teisisõnu, i -sse jõudes languse bo mõjul, mille kestel kujunes ajaks ja ka hoo suuruseks bg .

Säärase arutluskäigu abil suudame välja selgitada ka hoo suuruse parabooli lõpp-punktis juhul, kui parabooli kõrgus peaks olema väiksem kui sublimiteet ab ; võttes kummagi suuruse geomeetrilise keskmise ja märkides selle rõhtjoonele bf -i asukohale ning ühendades af -iga, ongi meil diagonaaljoone kujul käes parabooli lõpp-punktis esineva hoo suurus.

Kõigele sellele, mis seni on vaatluse all olnud sääraسته laskekehadele iseloomulike liikumistungide, hoopide või teisisõnu, löökidega seoses, võiks veel lisada ühe väga vajaliku tähelepaneku, ja nimelt selle, et löögi jõu ja energia kindlaksmääramisel ei piisa ainuüksi laskekeha kiiruse arvestamisest, vaid mängu tasub tuua ka löögisaaja kohandumine ja seisund, millel löögi toimejõus on mitmeski mõttes suur osakaal ja tähtsus.

Hakatuses on ju kõigile arusaadav, et löögi saanu kogeb löökkeha kiiruse ägedust sel määral, mil määral ta sellele vastu seisab ja selle kulgu kas jäägitult või osaliselt pidurdab; sest kui hoop tabab midagi sellist, mis annab löökkeha kiirusele järele vähimagi vastupanuta, pole hoopi ju ollagi; ja kui mõni mees jälitab vaenlast, et pista too odaga läbi, ning jõuabki vaenlasele järele, ent toosinane juhtub ta eest sama kiirusega hoopis plehku panema, ei tule hoobi andmisest midagi välja ning toiming kujuneb lihtsalt puudutamiseks, mis ei tekita vigastust.

Kui aga löök saab osaks millelegi sellisele, mis ei anna löökkehale järele mitte tervenisti, vaid üksnes osalt, tekitab löök kahju,

ent mitte kogu hoo, vaid üksnes selle suuruse toimet, mille võrra tolle löökkeha kiirus ületab löögisaaja tagasitõmbumise ja järeleandmise kiirust — nii et kui löökkeha põrutab löögisaaja pihta näiteks kümnepügalase kiiruse juures ja löögi saanu tõmbub osaliselt järele andes eemale neljapügalase kiirusega, avaldub hoog ja löök kuuepügalasena.

Ja lõpuks mõjub löökkeha tekitatav löök täiel ja suurimal määral siis, kui löögisaaja ei anna põrmugi järele, vaid avaldab täiel määral vastupanu ning peatab kogu löökkeha liikumise; kui see muidugi aset saab leida.

Ja mu jutt lähtus löökkehast, sest kui löögi saaja liiguks vastassuunalise hooga löökkeha poole, kujuneks hoop ja kokkupõrge selle võrra tugevamaks, mille võrra kaks kokkusaanud vastandsuunalist kiirust on suuremad kui ainuüksi löökkeha kiirus. Ja peale selle tasub veel mainida, et suurem või väiksem järeleandvus ei pruugi tuleneda pelgalt materjali kvaliteedist, s.t suuremast või väiksemast kõvadusest, nagu sünniks raua, tina või villa jne puhul, vaid ka löögi alla sattuva keha asendist: kui asend osutub selliseks, et löökkeha liikumishoog tabab teda vinklis, kujuneb löögi moment maksimaalseks; aga kui löökkeha kulg kisub viltu või meie kõnepruugis kiiva, osutub hoop nõrgemaks, ja seda nõrgemaks, mida vildakamalt ta tabab, sest säärase asendiga kehas, mis iseenesest võib olla ülitihkest materjalist, ei häabu ega seisku löökkeha hoog ja kulg täienisti, vaid löökkeha libiseb üha edasi, jätkates vastupanu avaldaval pinnal mingiski ulatuses veel liikumist. Nii et kui eespool leidis kindlaksmääramist laskekeha hoo suurus parabooljoone lõpp-punktis, siis tuleb selle all silmas pidada lööki, mis langeb parabooljoonega kas vinklis või parabooli puutuja teatud punkti, sest ehkki too liikumine koosneb rõht- ja püstsuunalisest kulgemisest, ei kujune hoog suurimaks ei rõhtsal ega rõhtpinnaga vertikaalsel tasandil, kuna tabab mõlemat vildakalt.

Sagredo: Teie kõrgeaususe mõttekäik nende hoopide ja löökidega seoses tuletas mulle taas meelde üht uurimisülesannet või teisisõnu, mehaanikavalla küsimust, millele ma Autori tekstist ei leidnud mingit lahendust ega midagigi, mis kahandaks mu imestust või pakuks kas või osalist rahuldust mu mõistusele. Minu ebaluse ja hämmingu põhjustab nimelt suutmatus aru saada,

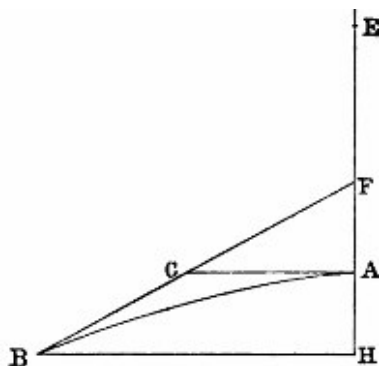
kust võiks pärineda ja millisest algest võiks sõltuda see määratu energia ja jõud, mis näikse sisalduvat lõõgis, kui lihtlabane kops haamriga, mis ei kaalu rohkem kui kaheksa kuni kümme naela, saab meie silme all jagu sellistest vastupanudest, mis ei anna järele mõne raske eseme kaalule siis, kui see lööki tekitamata avaldab mõju üksnes rõhumisega ja surve teel, ehkki tol kehal on raskust mitusada naela enam. Mina tahaksin küll leida moodust sellise lõõgijõu mõõtmiseks; kusjuures ma ei usu, et see jõud osutuks lõpmatuks; õigupoolest arvan ma, et sellel esineb piirsuurus, mis võimaldaks seda tasakaalustada ja lõppkokkuvõttes seada täpsesse vahekorda teistegi survet avaldavate raskustega ehk kangide, kruvide ja muude mehaaniliste riistapuude jõududega, mille puhul ma iseenda suureks heameeleks olen võimeline mõistma jõu mitmekordistumist.

Salviati: Teie kõrgeausus ei ole ainus, kes imestab seesuguse tagajärje üle, taipamata sedavõrd hämmastava ilmingu põhjust. Minagi vaevasin mõnda aega tulutult oma pead, sattudes üha suuremasse segadusse, kuni ma lõpuks, kohtumisel meie Akadeemikuga, leidsin temalt kahes asjas lohutust: esmalt pakkus mulle lohutust kuulda, et ka tema ise oli pikka aega viibinud sama arusaamatuse küüsis; ja teiseks see, kui ta tunnistas mulle, et pärast seda, kui ta oma elu jooksul oli mitmeid tuhandeid tunde kulutanud targutamisele ja filosoferimisele, jõudis ta teadmiseni, mis jääb meie algsetest arusaamadest küll kaugele, ent on samas uudne ja uudsuse tõttu imetlusväärne. Ja kuna mul nüüdseks on teada, et teie kõrgeaususe uudistav vaim kuuleks meeleldi neid mõtteid, mis kaugenevad vastuolulisusest, ei jäägi ma teie palvet ootama, vaid annan teile oma sõna, et niipea, kui oleme selle kahurikuulide traktaadi lugemisega lõpule jõudnud, selgitan ma teile kõiki neid kujutelmi, või nimetagem neid siis kummalisusteks, mis mulle Akadeemiku juttudest meelde on jäänud.

Praegu mingem aga Autori propositsioonidega edasi.

Viies propositsioon — Ülesanne (parabooli konstrueerimine — kahurikuulide liikumine)

Määrata antud parabooli teljepikendusel kindlaks ülemine punkt, kust alla langedes [keha] joonistabki välja selle parabooli.

Olgu meil parabool ab amplituudiga hb ; pikendatud teljel he tuleks kindlaks määrata selline sublimiteet, kust alla langedes ja a -sse jõudes sisse saadud liikumistungi rõhtjoonele kallutades joonistab [keha] välja parabooli ab .

Tõmmakem rõhtjoon ag , mis hakkab kulgema bh -ga rööbiti; ja kui oleme tähistanud ah -ga võrdse af -i, tõmmakem sirgjoon fb , mis hakkab parabooli puutuma b -s ning lõikub g -s rõhtjoonega ag ; lõpuks mõõtkem välja nendesamade fa ja ag kolmas võrdeline ae . Ma väidan, et e ongi too otsitud ülemine punkt, kust [keha] paigalolekust langema hakates ning a -sse jõudmisel sisse saadud liikumistungi rõhtjoonele kallutades tekitab koos teise liikumistungiga — mis avalduks punktis h , kui keha langeks sinna a -st paigalolekust alates — parabooli ab . Sest kui me ea -d kujutleme nimelt e -st a -sse kuluva laskumisaja ning a -sse jõudmisel kogutud liikumistungi mõõduna, peab ag (mis on ea ja af -i geomeetriline keskmine) olema kas f -ist a -sse või a -st h -sse kulgeva keha liikumisaja ja hoo mõõduks; kuna e -st liikuma hakanud keha läbib ea -pikkuse aja jooksul ja a -sse jõudes kogutud liikumistungi varal rõhtjoonel muutumatu liikumisega kulgedes ea kahekordse pikkuse, läbiks ta sama liikumistungi tõu-
kel ka ajaga ag kaks korda pikema vahemaa kui ga , mis võrdub

poolega bh pikkusest (sest ühesuguse muutumatu liikumisega läbitud teepikkused suhtuvad teineteisesse nagu nende läbimis-ajadki); piki püstsirget paigalolekust alanud liikumise korral läbib keha aga sellesama ajaga ga teepikkuse ah ; seega läbitakse amplituud hb ja kõrgus ah sama ajaga.

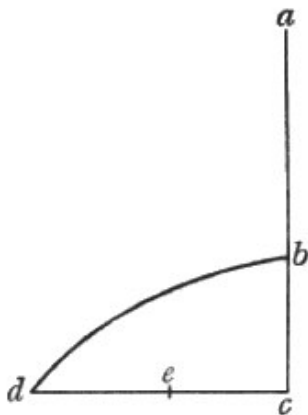
Niisiis joonistubki parabool ab sublimateedist e toimuva lan- gemise toimet; ja see vajaski väljaselgitamist.

Korollaar (parabooli konstrueerimine — kahurikuulide liikumi- ne)

Sellest järeldub, et pool põhjast ehk pooliku parabooli amplituudist (mis liiatigi moodustab terve parabooli amplituudist neljandikosa) on pooliku parabooli kõrguse ja tollesama sublimateedi geomeetriline keskmine, kustmaalt langedes tekitab keha pooliku parabooli enda.

Kuues propositioon — Ülesanne (parabooli mõõde — kahurikuulide kulgemine)

Leida etteantud sublimateedi ja kõrguse põhjal pooliku parabooli amplituud.

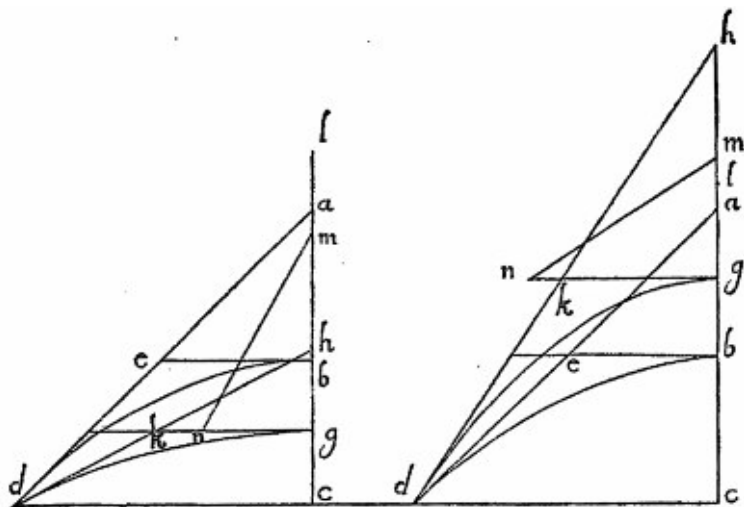

Rõhtjoonega dc risti paikneval ac -l olgu antud kõrgus cb ja sublimateet ba ; rõhtjoonel cd tuleb leida sellise pooliku parabooli

amplituud, mille määraks ära langemine sublimiteedi ba ulatuses kõrguse bc korral. Võtkem cb ja ba geomeetriline keskmine ja tähistagem sellest kaks korda pikem cd . Ma väidan, et cd ongi otsitav amplituud. Ja see ilmneb selgesti eelneva [korollaari] põhjal.

Teoreem — Seitsmes propositsioon (parabooli mõõde — kahuri-
rikuulide kulgemine)

Ühesuurse amplituudiga poolikuid parabooli tekitavate kahuri-
kuulide hulgas vajab kõigi teistega võrreldes väiksemat kiirust see, mil-
le lennujooneks kujuneva pooliku parabooli amplituudi ulatus on kaks
korda suurem kui kõrgus.

Olgu meil poolik parabool bd , mille amplituud cd olgu kaks korda suurema ulatusega kui kõrgus cb ; telje ülapikendusele tuleb märkida kõrgusega bc võrdne ba ; a ja d ühendamisel tekib sirgjoon puudutab poolikut parabooli d -s ja lõikab rõhtjoont be e -s; toosama be kujuneb bc ehk ba -ga võrdseks. Sellise pooliku parabooli tekitamisel on laskekehas ilmnev muutumatu rõhtsuunaline hoog teadupärast sama suur kui a -st paigalolekust langes b -sse jõudes, loomulikult teel kiireneva *deorsum*-kulgemise tung aga sama mis b -st paigalolekust alates c -sse jõudes. Selle

põhjal selgub, et neist mõlemast koosnev liikumistung, mis ilmneb lõpp-punktis d , avaldub diagonaali ae -na ja on võimsuselt võrdne mõlemaga kokku. Nüüd aga olgu meil veel teinegi poolik parabool gd , mille amplituudiks on seesama cd . Kõrgus cg võib kõrgusest bc olla nii väiksem kui ka suurem; pooliku parabooli puutujaks olev hd lõikab g -st tõmmatud rõhtjoont k -s; kg suhe gl -i olgu sama mis hg suhe gk -sse. Eelnevalt tõestatu põhjal kujuneb gl selleks kõrguseks, kustmaalt langeses joonistuks välja parabool gd . ab ja gl -i geomeetriliseks keskmiseks olgu gm ; gm kujutab ühtlasi aega ning g -s ilmnevat momenti ehk liikumistungi l -ist langemise korral (sest ab sai ju võetud aja ja liikumistungi mõõduks). bc ja cg geomeetriliseks keskmiseks olgu jällegi gn , millest kujuneb aja ja hoo mõõt g -st c -sse langemise korral. m -i ühendamisel n -iga tekkiv joon kujuneb niisiis selle hoo mõõduks, millega poolikut parabooli dg läbiv laskekeha pörutab otspunkti d ; minu väite kohaselt on see hoog suurem kui paraboolil bd kulgeva laskekeha hoog, mille suurust väljendas ae . Kuna gn sai paika pandud bc ja cg geomeetrilise keskmisena, bc on aga võrdne be -ga, see tähendab kg -ga (ja nende kõigi suurus on pool dc -st), kujuneb cg suhe gn -i samaks mis gn -i suhe gk -sse; ja cg või hg suhe gk -sse on sama mis ng ruudu suhe gk ruutu. Kuna sama suhe, mis hg -l on gk -sse, kujuneb kg -l gl -i, on ng suhe gk ruutu järelikult sama mis kg suhe gl -i. Aga kg suhe gl -i on ju sama mis kg ruudu suhe gm -i ruutu, sest gm on ju kg ja gl -i geomeetriline keskmine. Seega on kolme suuruse, nimelt ng , kg ja gm -i ruudud järjestikuses võrdelises sõltuvuses; ja kaks äärmist ehk ng ja gm annavad kokku mn -i ruudu, mis on suurem kui kg kahekordne ruut, millest ae ruut on omakorda kaks korda suurem; järelikult on mn -i ruut suurem kui ae ruut ning joon mn pikem kui joon ea . Ja seda tuligi tõestada.

Korollaar (täisnurga all sooritatud laskude suurim laskeulatus)

Selle põhjal ilmneb, et vastupidisel juhul läheb äärmisest punktist d teele läkitatud kahuurikuulil pooliku parabooli db joonistamiseks vaja väiksemat liikumistungi kui ükskõik millise muu pooliku parabooli tarvis, mille kaldenurk on kas suurem või väiksem kui poolikul paraboolil db ; puutujale ad vastav kaldenurk moodustab maapinna suhtes pooliku täisnurga.

Sellise asjaloo korral selgub, et kui äärmisest punktist d läkitatakse kuulid teele ühesuguse hooga, kuid erineva kaldenurga alt, küüñib suurima ulatuseni ehk pooliku või terve parabooli suurima amplituudini see lask, mis sooritatakse pooliku täisnurga suuruse kaldenurga alt; kõik ülejäänud, kas suurema või väiksema nurga alt sooritatud lasud kujunevad seevastu lühemaks.

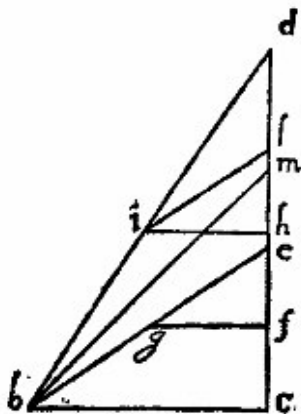
Sagredo: Ohtralt nii imetus- kui ka nautimisväärsset peitub nende tarvilike tõestuskäikude jõus, mis osutuvad läbinisti matemaatiliseks. Eks ma teadsin ju õige mitme bombardiiri juttu uskuma jäädes juba varasemastki, et kõikidest suurtüki- või mortiiirilaskudest pikima lennuga ehk selline, mis põrutab kuuli kõige kaugemale, on pooliku täisnurga suuruse kaldenurga ehk nende endi kõnepruugis, kvadrandi kuuenda punkti alt sooritatud; samas aga on tohutu vahe, kas mõista, miks see aset leiab, või võtta see teiste meeste kinnituste ja ka paljukordsete katsete põhjal lihtsalt teadmiseks.

Salviati: Teie kõrgeausus on oma arutluses igati õigel teel: kas või üheainsa tagajärje tunnetamine põhjuste kaudu võimaldab meie mõistusel jõuda arusaamisele ja selgusele muudiski tagajärgedes, ilma et me seejuures tarvitseksime abi otsida katsetest, nagu sünnibki ju praegusel juhul, kus Autor — kui oleme tõestuskäigu najal jõudnud kindlale arusaamisele, et suurima lennukauguse saavutab selline lask, mis läkitatakse teele pooliku täisnurga suuruse kaldenurga alt — tõestab meile ühtlasi seda, mida katse korras ehk polegi vaadeldud, ja nimelt, et muude laskude seas on ühesuguse lennukaugusega need, mille kaldenurk on poolikust täisnurgast kas ühepalju suurem või väiksem, mistõttu siis, kui üks kuul läkitatakse maapinnalt teele seitsmepunktise, teine aga viiepunktise kaldenurga alt, kukuvad nad maha võrdsel kaugusel, ja niisamuti kujunevad võrdseks ka kaheksa- ja neljapunktsed, üheksa- ja kolmepunktsed lasud. Aga nüüd kuulakem tõestust.

Teoreem — Kaheksas propositsioon (laskeulatus täienduse nurkade korral)

Kui kahurikuulid läkitatakse teele ühesuguse hooga ja selliste kaldenurkade alt, mis poolikust täisnurgast on kas ühepalju suuremad või

väiksemad, osutuvad nende lennujooneks olevate paraboolide amplituudid isekeksis võrdseks.

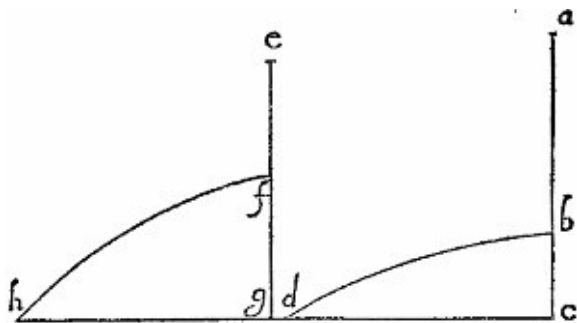

Rõhtjoon bc ja püstsirge cm , mille vahel moodustub kolmnurgas mcb täisnurk c , olgu võrdsed; nurk mbc osutub sel juhul poolikuks täisnurgaks; kui oleme cm -i pikendanud d -ni, tuleb b -st konstrueerida ülal- ja allpool diagonaali mb paiknevad võrdsed nurgad mbe ja mbd ; on vaja tõestada, et ühesuguse hoo- ja otspunktist b nurkade ebc ja dbc kalde alt välja lastud laskekehad joonistavad välja võrdse amplituudiga paraboolid. Kuna välisnurk bmc on võrdne sisenurkade mdb ja dbm summaga, võrdub nendega ühtlasi nurk mbc . Kui me nurga dbm asemel võtame mbe , osutub toosama nurk mbc võrdseks mbe ja bdc summaga; ja ühise mbe mahaarvamise korral osutub järelejääv bdc võrdseks järelejääva ebc -ga. Järelikult on kolmnurgad dcb ja bce sarnased. Sirged dc ja ec tuleb poolitada vastavalt h -s ja f -is; seejärel tuleb tõmmata rõhtjoonega cb rööbiti kulgevad hi ja fg ; ih suhe hl -i olgu sama mis dh suhe hi -sse. Kolmnurk ihl osutub sarnaseks kolmnurgaga ihd , millega on sarnane ka egf . Ja kuna ih ja gf on võrdsed (kumbki võrdub ju poolega bc -st), kujuneb fe ehk fc võrdseks hl -iga; ja mõlemale fh -d juurde liites kujuneb ch võrdseks fl -iga. Ja kujutledes niisiis h ja b kaudu kulgevat poolikut parabooli, mille kõrguseks on hc , sublimateediks aga hl , peab ta amplituudiks olema cb , mis on kaks korda pikem kui hi ehk nimelt dh — või ch — ja hl -i geomeetriline keskm-

ne. Kui me seevastu peame silmas fb kaudu kulgevat parabooli, mis joonistub välja sublimiteedi fl korral kõrguse fc juures, mille geomeetriliseks keskmiseks on fg , millest rõhtjoon cb on kaks korda pikem, kujuneb tema amplituudiks samuti cb ; sellele kujuneb puutujaks eb , sest ef ja fc on võrdsed. Ja nurgad dbc ja ebc erinevadki (nende kalle mõistagi) poolikust täisnurgast ühepalju; seega ilmnebki eesmärgiks võetu.

Teoreem — Üheksas propositsioon (parabooli amplituudid — kahurikuulide kulg)

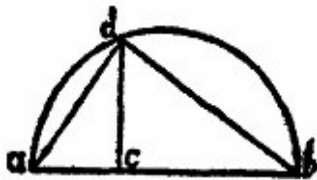
Võrdseks osutuvad selliste paraboolide amplituudid, mille kõrguste suhe võrdub sublimiteetide pöörd-suhtega.

Parabooli fh kõrguse gf suhe parabooli bd kõrgusse cb olgu sama mis sublimiteedi ba suhe sublimiteeti fe . Ma väidan, et amplituudid hg ja dc on võrdsed. Juhul kui esimese suuruse gf suhe teise suuruse cb on sama mis kolmanda suuruse ba suhe neljandasse suuruse fe , kujuneb esimesest ja neljandast suurusest moodustuv ristkülik gfe võrdseks teisest ja kolmandast suurusest moodustuva ristkülikuga cba . Järelikult on nende võrdsete ristkülikute ruudud võrdsed; seejuures on ristkülik gfe võrdne gh poolpikkuse ruuduga, ristkülik cba aga cd poolpikkuse ruuduga. Järelikult kujunevad nii nende ruudud kui ka pooled ja poolte kahekordsed suurused võrdseks. Ja sama lugu on amplituudide gh ja cd -ga. Järelikult ilmnebki väidet.

Lemma järgneva propositsiooni tarvis

Kui sirgjoont lõigata ükskõik millises punktis, on tervikjoone ja kummagi lõigu geomeetriliste keskmiste ruutude summa võrdne tervikjoone ruuduga.

Lõigakem ab -d vabal suval c -s. Ma väidan, et tervikjoone ab ja lõigu ac geomeetrilise keskmise ruut liidetuna ab ja cb geomeetrilise keskmise ruuduga on võrdne tervikjoone ab ruuduga. See selgub nimelt siis, kui oleme tervikjoone ab kohale joonestanud poolringi, tõmmanud c -st püstsirge cd ning a ja b ühendanud d -ga. Kuna da on ba ja ac geomeetriline keskmine ning db jällegi ab ja bc geomeetriline keskmine, siis arvestades, et poolringis paiknev adb on täisnurk, kujuneb joonte da ja db ruutude summa ju võrdseks tervikjoone ab ruuduga. Järelikult ilmnebki väidet.

(Järgneb)